

О. М. Єрахторіна

**Самовдосконалення особистості
у науковій рефлексії
і реалізації біографічних проектів**

Монографія

ББК 159.923.3

УДК 88.52

Є69

Рецензенти:

Пазиніч С. М. – доктор філософії, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін – Харківська державна академія дизайну і мистецтв;

Степаненко І. В. – доктор філософських наук, професор – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.

Єрахторіна О. М.

Є69 Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проектів: [монографія]/ Ольга Єрахторіна. – Х. :

Видавництво Іванченка І. С. , 2013. – 215 с.

ISBN 978-617-7033-14-0

Автор пропонує концептуальну схему самовдосконалення особистості як найвищої форми її усвідомленого саморозвитку, для чого акцентує увагу на розмежуванні змісту понять «саморозвиток», «самовдосконалення», «самовиховання»; на виявленні природи, сутності і змісту самовдосконалення особистості в індивідуальному та соціальному вимірах, визначенні його структурних складових та соціального призначення. Крім того, обґрунтовується значущість самовдосконалення як одного із духовно-моральних чинників суспільного розвитку на засадах солідаристської, групово-кооперативної гуманістичної парадигми цінностей. Аналізуються особливості практик самовдосконалення у соціально-просторових та часових вимірах, основні стратегії та моделі самовдосконалення особистості у сучасному українському суспільстві; аргументується реальна можливість і необхідність коректного соціального управління процесом самовдосконалення особистості як чинника людиновиміральної соціальної політики.

У монографії подається бібліографія з проблеми, що аналізується. Автор намагався зібрати всю літературу, опубліковану українською, російською та англійською мовами, де прямо чи опосередковано висвітлюється проблема самовдосконалення.

Для науковців, викладачів, аспірантів та усіх тих, хто цікавиться проблемою самовдосконалення особистості.

ББК 159.923.3

УДК 88.52

ISBN 978-617-7033-14-0

© Єрахторіна О. М., 2013

© Видавництво Іванченка І. С., 2013

Зміст

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. СТАН РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	10
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ПРАКТИКИ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	45
2.1. Природа, сутнісні риси та гуманістичне наповнення самовдосконалення особистості	45
2.2. Самовдосконалення особистості у реалізації біографічних проектів	69
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	95
3.1. Проблеми і суперечності процесу самовдосконалення особистості в умовах трансформації українського суспільства	95
3.2. Можливості соціального управління процесами самовдосконалення особистості в українському просторі	125
Післямова	166
Бібліографія	175

Передмова

Останні десятиріччя ХХ століття були відзначені суттєвою трансформацією соціокультурної реальності. Період становлення високотехнологічного суспільства відкрив нову епоху розвитку людства, коли інформація стає стратегічним ресурсом, науково-технічний прогрес продовжує об'єднувати його у єдиний організм існування планетарного масштабу, що викликає близьке зіткнення різних цивілізацій, культур, релігій, породжує змагання між ними, боротьбу за власні пріоритети, пропагування певних цінностей і досягнень. На фоні бурхливого розвитку науки і техніки спостерігається, з одного боку, світова криза майже у всіх сферах життєдіяльності людства, з іншого – ускладнення суспільних відносин та міжособистісних стосунків, коли стрімкішими темпами зростає залежність середовища існування людини від її діяльності, все відчутнішим стає протистояння людини природі, прагнення розділити людські і природні процеси розвитку, розриваючи свій органічний зв'язок зі Всесвітом.

Дослідники останніх десятиріч ХХ сторіччя, від І. Конрада до Б.Поршнева, від Л. Гумільова до Л. Васильєва, довели, що загальна лінія розвитку історичного процесу може бути простежена лише на матеріалі історії всього людства, котре і є справжнім суб'єктом історії. У сьогоденному вихорі подій саме особистість частіше виступає центральною ланкою розвитку і трансформації суспільства, а притаманні їй світогляд, культура, воля, соціальна активність, її самовдосконалення, рівень якого характеризується мірою реалізованих нею потенційних здібностей і можливостей в реальних життєвих ситуаціях, визначають її майбутнє. Людина кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя, на думку Дж. Сороса, перетворюється у «центр прибутку», для якого інших цінностей не існує, а на фоні загальної монетарної революції – у «людину –гроші»¹. О.І. Субетто

¹ Суббетто А. И. Капиталократия. Мифы либерализма и судьба России / А. И. Суббетто. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2002. – 216 с.

вважає, що така зміна людини символізує перетворення її у «капіталокіборга», «капіталоробота» і означає «грошову», чи «монетарну», її загибель¹. При цьому, однак, відповідальність особистості зростає незмірно, оскільки науково-технічний прогрес набув надзвичайно швидких обертів, надавши людству неабиякий технічний і техногенний потенціал. При цьому відсутні ті духовно-моральні орієнтири, що мають визначати спрямованість функціональної активності особистості: індивід набув величезного ступеню поведінкової свободи (або зовнішньої незалежності) в умовах ринкового суспільства, але не має відповідного рівня моральної культури, що визначав би спрямованість його технічного потенціалу. Більшість дослідників, серед яких можна назвати Л.В. Батліну, П.С. Гуревича, А.А. Гусейнова, М.С. Кагана, С.Б. Кримського, С.М. Пазиніча, Л.В.Сохань, І.В. Степаненко, О.І. Субетта та інших авторів, вбачають у наявності розриву між рівнем науково-технічного і техногенного розвитку людства і спрямованістю духовно-морального людського потенціалу витоки глобальної антропологічної катастрофи, що поступово може охопити усе людство. Саме тому виникає необхідність перегляду духовно-культурного буття людини, оскільки вимогами часу стало розуміння того, що кардинальні зміни у світогляді, психології, свідомості не менш важливі, ніж зміст матеріального боку життя суспільства, його побуту.

Українське суспільство, яке перебуває зараз у тенетах внутрішньої кризи, характеризується високим темпом соціальних змін, надзвичайною складністю відносин між людьми та їх групами у суспільстві, небаченою розмаїтістю життєвих стратегій, але при цьому навряд чи за всю історію людства знайдеться покоління, яке так позбавлене ґрунту під ногами, як

¹ Суббетто А. И. «Мир денег» как форма отчуждения человека от человека и природы / А. И. Суббетто // Философия хозяйства: альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2008. – № 1 (55). – С. 112–119. – С. 117.

нинішнє¹. Трансформація українського середовища відбувається як радикальне оновлення всіх сфер, і у тому числі духовної, його життєдіяльності на фоні краху колишніх суспільних і особистісних ідеалів; в умовах колапсу моральних норм і реальної свободи вибору особистість може за орієнтир обрати і гуманістичні, і антигуманні цінності, може вдосконалювати себе для самореалізації в інтересах суспільства або переслідувати егоїстичні асоціальні цілі.

Наразі звернення до аналізу внутрішнього світу людини, її потенціалу, спрямованості, феномену самовдосконалення особистості, плідні пошуки у з'ясуванні причин кризових явищ та можливостей їх подолання з огляду на взаємодію матеріальних та духовних потреб людини і суспільства стають нагальними і значущими для розуміння проблем переходу України до суспільства сталого розвитку.

Таким чином, дослідження, орієнтовані на розробку теоретичних принципів і практичну реалізацію проблеми самовдосконалення людини, є безумовно актуальними і своєчасними, бо обумовлені:

по-перше, відчутністю антропологічної кризи людства, коли виявляється величезна прірва між незалежністю або зовнішньою свободою, що відкривається перед людиною постсучасності, та її одночасною відповідальністю перед світом;

по-друге, недостатньою увагою дослідників до іманентної активності особистості, зокрема до мотивованого, цілеспрямованого самовдосконалення як особистісного чинника;

по-третє, неповнотою спеціального філософсько-антропологічного осмислення явища самовдосконалення особистості як найвищої з усвідомлених форм саморозвитку індивіда та одного із засобів подолання небезпечних соціальних явищ і тенденцій у розвитку сучасного соціуму;

¹ Гусейнов А. А. О человеке и смысле жизни / А. А. Гусейнов // Наука. Общество. Человек : к 75-летию со дня рождения академика И. Т. Фролова. – М., 2004. – С. 219–229.

по-четверте, превалюванням у сьогоденному суспільстві утилітарно-прагматичних цінностей при нехтуванні духовно-моральних як таких, що надихають на створення і реалізацію біографічного проекту особистості на гуманістичних засадах.

Категорія «самовдосконалення особистості» лише починає аналізуватися філософами, що спричиняє відсутність її чіткого місця у системі філософського знання, оскільки майже до кінця ХХ сторіччя самовдосконалення особистості розглядалося як синонім самовиховання. Так, у 50-ті рр. суспільнознавча думка почала поступово розглядати явище самовиховання у зв'язку із подальшою розробкою проблем особистості та її формування – у такому руслі воно стало предметом дослідження психолого-педагогічного напрямку (А.Я. Арет, О.Г. Ковальов, В.О. Сухомлинський тощо).

Для 60-тих рр. ХХ сторіччя характерним є посилення інтересу до процесу формування особистості нового типу, що викликало серед дослідників зростання уваги до явища самовиховання (самовдосконалення) та обґрунтування його ролі у процесі розвитку та саморозвитку особистості, у тому числі у формуванні її світогляду та переконань, глибокому засвоєнні норм моралі та перетворенні їх у стійкі потреби (Л.В. Сохань, А.М. Степанченко, О.П. Целікова тощо).

У 70-ті та особливо у 80-ті рр. почалися аналізуватися філософсько-етичні (І.А. Донцов, Л.І. Ігнатовський), філософсько-гносеологічні (Ю.Я. Злотніков) та філософсько-соціологічні (С.М. Ковальов, В.О. Лозовой) аспекти проблеми самовиховання, у зв'язку з чим співставлення об'єктивного та суб'єктивного, виховання та самовиховання, зміст та сутність останнього, його місце, роль та значення у процесі формування особистості, а також напрями, засоби, методи і форми самовиховання, самовдосконалення, співвідношення понять «саморозвиток», «самовиховання», «самовдосконалення» стали тими питаннями, що опинилися у колі уваги дослідників.

Переломним моментом у розробці проблем самовиховання та самовдосконалення стала дискусія 1987 року, що була організована журналом «Філософські науки», внаслідок якої питання самовдосконалення особистості почало аналізуватися як окрема філософська проблема, що потребує свого адекватного осмислення.

Явище самовдосконалення особистості з 80-х рр. ХХ сторіччя стало об'єктом дослідження у низці дисертацій, де воно починає розглядатися як підсистема саморозвитку особистості, а не самовиховання: М.Ф. Макарець, Л.М. Сідак, В.Ф. Тертична та інші.

Проблемою самовдосконалення особистості опікуються також англomовні автори. Опрацювання літератури надало можливість дійти висновку, що спроби осмислення ними явища самовдосконалення особистості активізувалися наприкінці ХХ сторіччя. На початок ХХІ сторіччя в англomовній науковій думці сформувалося два напрями у розгляді проблеми самовдосконалення особистості: психолого-педагогічний (Е. Еріксон, Дж.Кляйн, Д. Левінсон тощо) та загальнонауковий (У. Годвін, Дж. Пассмор, Ч. Тейлор, М. Фосс). Англomовні філософи звертають увагу на необхідність розрізнення явищ самовиховання (або «технічного самовдосконалення») та власне самовдосконалення, основну увагу приділяючи механізмам самовдосконалення, їхній практичній реалізації у конкретній сфері (здебільшого у бізнесі). Таким чином, явища самовиховання і самовдосконалення ними розглядаються досить часто як тотожні, синонімічні. Моральнісним самовдосконаленням опікується значно менша кількість авторів.

Отже, дослідники визначили деякі аспекти самовдосконалення особистості, основну увагу приділяючи його функціональним характеристикам. Питання природи, сутності та змісту самовдосконалення особистості, практики його здійснення у просторі і часі залишились поза увагою мислителів, як вітчизняних, так і закордонних.

Таким чином, постає низка питань, що потребують осмислення, серед них такі: 1) виявлення особливої природи самовдосконалення, його сутності та змісту в сучасних умовах і на цій основі – 2) визначення його місця серед інших процесів саморозвитку особистості; 3) обґрунтування основних детермінант самовдосконалення особистості; 4) розкриття поняття «індивідуальна стратегія», «біографічний проект» і виявлення залежності стратегій, спрямованості самовдосконалення особистості від значущих цінностей суспільства, рівня розвитку культури особистості; 5) демонстрація основних стратегій та моделей самовдосконалення особистості в сучасному українському суспільстві. Самовдосконалення особистості в сучасних умовах – це не просто антропологічна проблема, вирішення якої залежить тільки і безпосередньо від самої людини, сьогодні це важлива соціальна проблема, яка чекає на адекватне осмислення і практичну соціальну реалізацію.

РОЗДІЛ І. СТАН РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Саморозвиток особистості – складний інтегральний процес, механізми якого вивчаються філософією, психологією, педагогікою. Розмежування предмета вивчення між науками часто зробити досить важко, оскільки саморозвиток особистості та вища з його форм – самовдосконалення – недостатньо досліджені проблеми. «Генезис поняття «самовдосконалення» обумовлений конкретно-історичним змістом праці людини над собою, рівнем її теоретичного осмислення, що призводить до наповнення цього поняття, спочатку обмеженого за обсягом (моральнісне самовдосконалення), бідного за змістом, широким і глибоким соціальним змістом»¹.

Історія філософської, соціологічної, педагогічної, психологічної, етичної думки свідчить про те, що увага до людини, її активності, здатності до роботи над собою має глибоке коріння. Проблема саморозвитку та його певних форм – таких, як самовиховання, самовдосконалення – вперше була сформульована як наукова представниками психолого-педагогічного, пізніше філософсько-етичного напрямів. Так, А.Я. Арет започаткував традицію аналізу історичного розвитку осмислення цього явища², але особливого розвитку ця тенденція набула у працях І.А. Донцова³.

Останній наголосив, що розвиток започаткованої у герметизмі ідеї двоїстості людської природи (протиставлення між нижчим (біологічним) та вищим (духовним) початками людини), висунення дихотомії «розумна – нерозумна душа» відбувся у часи античності. У центрі всієї грецької

¹ Лозовой В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 255 с. – С. 54.

² Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе : Изд-во Киргиз. ун-та, 1961. – 124 с.

³ Донцов И. А. Самовоспитание личности: Философско-этические проблемы / И. А. Донцов. – М. : Политиздат, 1984. – 285 с.

культури, особливо періоду класики, перебуває людина як тілесно-духовна істота.

Саме в античній культурі, на думку більшості дослідників, вперше були порушені найважливіші етичні питання і намітилися різні варіанти їх вирішення. Основний напрям розвитку античної етики пов'язаний із переходом від проголошення влади загального над людиною (сім грецьких мудреців) до ідеї єдності індивіда і держави, що передбачала обґрунтування самоцінності людини (софісти, Сократ, Платон, Аристотель), і, нарешті, до протиставлення людині світу соціального буття, пошуку шляхів для відходу у свій власний, внутрішній світ (епікуреїзм, стоїцизм).

Першою і найважливішою ідеєю, розвинутою у часи античності, вважають дослідники, є ствердження ідеї метафізичного самовдосконалення і співвіднесення такого самовдосконалення з Верховною істотою незалежно від того, як ідентифікувалась ця істота; іншою важливою ідеєю була думка про те, що люди, або, у крайньому випадку, хоча б деякі з них, могли б самовдосконалюватися, щоб досягти, хай навіть у модифікованому виді, тих форм метафізичної досконалості Верховної істоти, які не пов'язані з її верховністю, – греки знизили планку рівня самовдосконалення, адже найвища досконалість недосяжна у цьому світі, а лише поза його межами, тому вони вважали за потрібне «встановити нижчу планку моральності, без самовдосконалення як найвищої стадії досконалості, що могло послужити практичною метою для звичайних людей і, може бути, підготовчим щаблем до подальшого їх самовдосконалення»¹.

На нашу думку, слід пов'язати орієнтацію грецьких мислителів на людину і її розум з фундаментальною установкою всієї грецької культури – заклик до самопізнання. Стародавні греки звертали увагу на можливість перебудови і вдосконалення людини: виховання благородства духу за допомогою її власних зусиль (Сократ), устремління до добродетельності під

¹ Passmore J. The Perfectibility of Man / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p.- P. 94-95.

керівництвом розуму (Демокрит), активна діяльність для вироблення в собі чеснот (Аристотель), вивільнення внутрішнього духовного світу людини від усіх видів страху і досягнення щастя у вигляді інтелектуального задоволення (Епікур).

Аналіз концепцій двоїстості людської природи епохи античності дозволяє визначити ідею зв'язку здатності особистості до самопізнання з рівнем її моральної зрілості. Самопізнання виступає основою розвитку індивіда, його спроможності до самовдосконалення. Окрім цього, важливою особливістю античної етичної позиції була орієнтація на розуміння моральності, добродіяння поведінки як розумності. Розум «керує світом» античної етики, його первинне значення (у будь-якому конкретному моральному виборі чи у виборі правильного життєвого шляху) не викликало сумнівів у мислителів епохи античності.

Наскільки головним стрижнем розвитку людини, її здатності до морального розвитку епоха античності вважає мислення, розум, прагнення до знання і розуміння, настільки ж головним у житті середньовічної людини стала безмірна віра у Бога як живу істоту. Перехід від античного світосприйняття до християнського супроводжувався переоцінкою цінностей, переглядом поглядів на сутність і призначення людини. При цьому думки мислителів розділилися: при розгляді питань щодо співвідношення у людині душі і тіла декотрі дотримувалися започаткованої Платоном ідеї про самодостатність душі, інші – аристотелевської тези про душу як форму тіла. Вчення Аврелія Августина стало визначальним духовним фактором середньовічного мислення. У його творчій спадщині найзначніше місце посідає етична проблематика: вона є предметом окремого дослідження (трактат «Про вільний вибір»), моральна тема є наскрізною у його творі «Сповідь», історичний трактат «Про Град Божий» стосується моральної проблематики, як і багато інших творів великого отця церкви. Значущими видаються ідеї філософа про те, що самовдосконалення починається із усвідомлення себе та свого місця у світі, зі свого ставлення

до вищих цінностей та розуміння власної невідповідності ним; думки про активне вольове начало у людині, що визначає її практичну діяльність як добро, якщо вона спрямована на перетворення існуючого світу за образом і подобою Бога, як шлях самовдосконалення, і як зло, якщо активність людини спрямована на неї саму, її особистісні блага (ще більшим злом мислитель вважає прагнення здобуття речових благ). При цьому вільна воля дає можливість людині обирати свій подальший життєвий шлях і відрізняє її від тварин, вважає Августин. Мета прагнень будь-якої людини, за Августином, – «вище благо» (*summum bonum*), досягти якого можна за наявності існування «доброї волі» (*bona voluntas*). Добра та вільна воля визначається як таке начало, завдяки якому людина прагне жити правильно і гідно на шляху досягнення вищої мудрості. Окрім волі, існують ще три головні чесноти античної етики – мужність, помірність і справедливість. Воля виявляється у концепції Августина вищим принципом волевиявлення, коли людина сама може обирати, якою їй бути – доброю чи злою. Звідси ще один термін етичних поглядів мислителя – воля як «середнє благо» (*medium bonum*), коли вона перебуває у стані тяжіння до добра чи зла. У свою чергу, добро і зло визначаються у Августина диспозиційно чи інтенційно – залежно від установки нашої волі, її спрямованості: добро – це коли воля стверджується у вищому благу, зло – коли воля звертається до себе, до власного блага. Це – гріх гордині (*suae potestatis esse*). Душа, що прагне знайти передусім речові блага зовнішнього світу, має найнижчий моральний статус.

На відміну від Августина, що дотримувався філософських традицій Платона, неоплатонізму, дещо стоїцизму, Фома Аквінський, видатний діяч свого часу, опирався на Аристотеля. Кінцевою метою людських діянь, згідно з концепцією Фоми Аквінського, є досягнення блаженства, яке полягає у спогляданні Бога, що становить змістовний стрижень самовдосконалення людини. Решта людських діянь оцінюються Фомою

залежно від їхньої спрямованості на кінцеву мету, відволікання від якої є злом.

Разом з тим, філософ визнавав і діяльність, спрямовану на досягнення земних форм блаженства, виділяючи при цьому зовнішні регулятори цієї діяльності – закони і благодать та внутрішні – чесноти, під якими розуміє навички, що допомагають людям стійко використовувати свої здібності заради блага.

І.А. Донцов, намагаючись дослідити розвиток ідей самовдосконалення особистості, на думку автора, дещо обмежив їх аналіз в епоху Відродження, коли виникає нове розуміння людини і моралі, на противагу релігійному: мораль розуміється як засіб досягнення світських, мирських цілей – звільнення людини від соціального та духовного рабства, невігластва, вдосконалення людської особистості, досягнення людьми благополуччя у матеріальному і духовному відношенні.

Ідеологи Протестантизму, наприклад, Кальвін, доводили, що здатність людини до самовдосконалення складається не із здатності вступати у відносини з якоюсь вищою метафізичною істотою, а полягає у спроможності особистості морально удосконалювати себе, і це вміння виявляється виключно в її земній діяльності.

Англомовні дослідники переломним часом в історії вивчення проблеми самовдосконалення особистості вважають XVII – XVIII сторіччя: якщо класичні греко-християнські теорії перехід до нової якості розглядали як стрибок, то новий ідеал самовдосконалення припускав його інкрементальність (зростання у часі), тобто людина могла поступово і без обмежень набувати характеристик, які б спочатку підготували ґрунт, а потім вже й надали їй нової якості. Крім цього, у XVII сторіччі філософи почали дебати навколо того, чи не можна самовдосконалюватися не за допомогою Господньої, не зусиллям волі, не навіть комбінацією цих двох способів, а завдяки допомозі інших людей. Тоді виникає питання: наскільки важливим для самовдосконалення може бути спонукання? Отже,

доктрина про те, що самовдосконалюватися людині потрібно в земному житті, не відриваючись від суспільства, допомагаючи самовдосконаленню інших людей, і швидше в моральному, ніж метафізичному розумінні, так, щоб її діяльність приносила якомога більше добра, а не з метою досягнення чогось, на чому можна зупинитися, поступово набирала сили. Вчинок можна вважати моральним лише за умови, що його метою є досягнення щастя і удачі якомога більшої кількості людей (французький філософ Клод Гельвецій (1715-1771), англійці Прістлі (1733-1804), Джеремі Бентхем (1748-1832) та ін.). Філософи вважали, що за допомогою соціальних механізмів – і на першому місці освіти – людина могла самовдосконалюватися безкінечно, а освіта моральна лише тоді, коли забезпечує досягнення цієї мети.

Починаючи із XVII сторіччя, самовдосконалення більше не вважається особливим станом духу людського, якого можна досягти, тільки здійснюючи специфічний спосіб життя, наприклад, усамітнитися від оточення і молитись, воно досягається моральністю кожного прожитого дня, а перехід у нову якість не є стрімким, він поступовий у часі і різноплановий за характером.

У зарубіжній філософії XVII сторіччя стосовно питання самовдосконалення особистості англосовні дослідники виділяють декілька основних напрямків. Так, зокрема, А. Каплан вважає, що трансцендентальні метафізики вбачали самовдосконалення у прагненні людини до єднання з вічним, намаганні досягти самодостатності, принаймні, по відношенню до навколишнього світу¹; функціоністи, навпаки, ідентифікували самовдосконалення людини з «набуттям довершеності у виконанні конкретної задачі, поставленої перед нею Богом або державою»², тобто людина ними розглядалася як вища форма «інструменту» для виконання цієї

¹ Kaplan A. G. Women's Self Development in Late Adolescence/ A. G. Kaplan, Klein R., Gleason N. // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 122–143.

² Там само.

задачі; телеологи думали про людину як про «істоту, яка за своєю внутрішньою природою прагла досягти якоїсь кінцевої цілі, наприклад, єднання з вічним, єдиного кінця, у якому й знайде абсолютне вдоволення»¹. Крім того, телеологічна концепція моралістів XVII сторіччя пропонувала бачити самовдосконалення в досягненні якоїсь віддаленої мети, а естетична концепція моралістів XVIII сторіччя – у гармонійному розвитку моральних якостей; естетичне визначення самовдосконалення в основі мало принципи «упорядкованості, гармонізації, систематизації внутрішньої структури»² людини. Ці різні підходи до проблеми самовдосконалення особистості не суперечать один одному, а інколи «переливаються один в один і навіть де в чому об'єднуються в єдину теорію»³.

Проблема людини, її сутності і долі, сенсу її життя перебувала у самому фокусі міркувань видатного вітчизняного філософа Г.С. Сковороди. Філософи XII – XVIII сторічч основну увагу у своїх пошуках приділили підставам зв'язку зовнішнього і внутрішнього, способів виявлення одного в іншому: християнська антропологія аксіологічно підпорядковувала зовнішнє (тіло) внутрішньому (душі), але Сковорода, перебуваючи у традиції свого часу, усвідомлює це співвідношення дещо інакше. На його думку, зовнішнє містить у собі внутрішнє, приховує його.

Основним поняттям, що з усіх боків аналізує Сковорода у своєму вченні про людину, є поняття серця, і тут автор залишається на ґрунті біблійного вчення про серце. Головним і суттєвим у людині, на думку філософа, є його серце. Сковорода навчав, що «є тіло земляне і є тіло духовне, таємне», відповідно, є і два серця. Саме «духовне» серце мислитель визначав як стрижень людини, основне у ній⁴.

¹ Kaplan A. G. Women's Self Development in Late Adolescence/ A. G. Kaplan, Klein R., Gleason N. // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 122–143.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Шудрик І. О. З історії української філософської думки : навч. посіб. / І. О. Шудрик. – Х. : Академія, 2000. – 120 с.

Але в антропології Сковороди є мотиви, що відводять його від початкової біблійної основи. Сковорода стверджує, що у людині є не тільки «іскра Божа», але «таїться Дух Божий». Ще у першому діалозі «Нарцис» він стверджує, що емпірична людина – «тінь» і «сон» справжньої людини. У кожній людині є «божественна сила», «справжня» людина, яка так чи інакше є у кожного у глибині, «одна» в усіх людях як єдина «ідея» людини по відношенню до багатьох окремих людей. «Справжня людина» у кожному з нас є заставою нашою індивідуальності, але вона вже невід’ємна від «небесної людини» – від Господа. Однак мислитель майже не входить в аналіз того, як співвідносяться між собою індивідуальне і загальнолюдське у тому, що є «справжня людина» у кожному з нас¹.

Головними досягненнями Г. С. Сковороди в аналізі проблеми самовдосконалення можна назвати визнання безумовної цінності самопізнання для справжньої моральності та громадської діяльності (за Сковородою, воно має бути троякого роду – пізнання себе а) як «буття самоособистісного», б) як «буття общежительного», с) як «буття, створеного за образом і подобою Божою»); необхідність абсолютного підкорення своєї волі Богу, який є вищим началом, вищою її свободою; розуміння зла як «створених Богом благих речей, але приведених ким-небудь у безлад»; віра в обопільну неможливість роз’єднання релігії і моральності². Практична моральна філософія Сковороди – це вчення про «сродність», тобто про те, що людина мусить вірно побачити свої природні здатності і відповідно до них обрати будь-який споріднений рід

¹ Сковорода Г. С. Нарцис. Разговор о том: познай себя / Г. С. Сковорода // Сочинения / Г. С. Сковорода. – Минск, 1999. – С. 32–43.

² Лосев А. Г. С. Сковорода в истории русской культуры [Электронный ресурс] / А. Лосев. – 2003. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Losev/skovor.php. – Загл. с экрана.

громадської діяльності, що є змістом самовдосконалення і сенсом життя людини.

Кінець XVIII – початок XIX сторіч, на думку Дж. Пассмора, англомовного дослідника феномену самовдосконалення особистості, який першим спробував здійснити його повноцінне осмислення в історичному ракурсі, знаменує собою новий етап у розумінні проблеми здатності кожної людини до самотворення. Так, Уільям Годвін (1756-1836), англійський філософ-анархіст XIX сторіччя, обговорюючи питання про те, що кожна окрема людина має набір талантів, які надають їй можливості навчатися для виконання певних функцій, стверджує: «Не враховуючи ідіотів та екстраординарні випадки, кожна людська істота наділена здібностями, і якщо вони правильно спрямовані, то зробили б її здібною, розумною ... на тому шляху, що їй найбільш підходить»¹. Це робить можливим, продовжує філософ, для кожної людини «створювати щось настільки досконале в своєму роді, що переважає над усім іншим в цьому роді»². Тоді кожна людина може, таким чином, натренуватися і стати технічно досконалою в якомусь індивідуальному відношенні. В першій половині XIX сторіччя Годвін висунув тезу: «якщо кожна окрема людина здатна до самовдосконалення, то і людина як така здатна до самовдосконалення. Оскільки людина як така є просто абстракцією, тобто людство складається з індивідуумів, то доводити, що кожна людина здатна до самовдосконалення, означає доводити, що і все людство здатне до самовдосконалення»³. Проте не все до кінця зрозуміло з термінологією і цим аргументом, бо людина може самовдосконалюватися позитивно, з точки зору загальнозначущої моралі, але може спрямувати свої зусилля на досягнення певних власних егоїстичних потреб, що можуть іноді суперечити загальноприйнятим у

¹ Godwin W. Enquiry concerning Political Justice / Godwin W. – Toronto, 1946. – Vol. 1. – 212 p.

² Там само. – P. 37.

³ Godwin W. Thoughts on Man, his nature, productions and discoveries / Godwin W. – L. : Effingnam Wilson, Royal exchange, 1831. – 476 p. – P. 36 – 37.

суспільстві нормам; коли ж філософ переймається питанням про самовдосконалення людини, то він як само собою має на увазі, що самовдосконалення не йде в гірший бік, і впадає у протиріччя з дійсністю у безлічі випадків. Крім того, ідея абсолютного самовдосконалення втрачає поступово свою значущість: «здатна до самовдосконалення людина не означає ...здатна довести себе до абсолютної досконалості. Здатність до самовдосконалення означає, що людина здатна безперервно і постійно ставати кращою і кращою», – писав Годвін у 1796 році¹. Сама природа людини, за словами У. Годвіна, виключає цю ідею, бо людина так створена, що скільки б не жила, вона буде чомусь вчитися. Немає такого поняття, як «досконала людина», якщо під цим розуміти, що у людини вже немає потенціалу для покращення. Є, однак, таке поняття, як людина, що самовдосконалюється, – це та людина, що добивається моральної досконалості, і таке поняття, як здатність до самовдосконалення – це здатність особистості стати краще у моральному плані. Кінцевим висновком філософів, які дотримувались годвіновської точки зору, був такий: «не існує такої субстанції, як досконалість, якщо розуміти її як стан, якого досягають раз і назавжди, досягши якої, людина може нарешті залишатися незмінною; ідея абсолютної досконалості може мати за наслідки абсурдність і протиріччя»². Отже, доктрину самовдосконалення з цього часу можна визначити так: всі люди здатні до самовдосконалення, у самовдосконалення немає меж .

Представниками західноєвропейської філософії XIX сторіччя проблема самовдосконалення розглядається у зв'язку із самоцінністю кожної особистості. На той час сформувалось два підходи до розуміння основ саморозвитку взагалі й самовдосконалення як однієї з його усвідомлених

¹ Ferner J. D. Successful Time Management: A Self-Teaching Guide / J. D Ferner. – 2nd ed. – New York : Wiley, 2001. – 312 p. – P. 93.

² Passmore J. The Perfectibility of Man / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p. – P. 241.

форм зокрема. Перший підхід сформуваали ті автори, які вбачали основи самовдосконалення у розвитку людського в людині, другий – ті, хто вважав основою самовдосконалення раціональні засоби засвоєння культури, що пов'язане з поясненням предмета пізнання з позицій антиномії розуму, тобто з позиції сутності і явища, зовнішнього і внутрішнього, форми і змісту.

Безумовний внесок у розуміння сутності людини, її здатності до саморозвитку здійснив І. Кант через виведення категоричного імперативу – ідеї про те, що моральне самовдосконалення починається із зусиль людини щодо вдосконалення здібностей, наданих від природи чи викликаних життєвими обставинами, відповідно до вимог обов'язку. Вдосконалюватися, на думку філософа, потрібно у виконанні обов'язку, у той же час загальнолюдський обов'язок полягає у постійному моральному вдосконаленні згідно з ідеалом святості. Однозначно цінними в історії антропології стали думки Г.Ф. Гегеля щодо нетотожності моралі та моральності як відповідних духовних цінностей та соціальних відносин, Л. Фейєрбаха, який першим став розуміти Людину як самодостатню істоту, в основі діяльності якої має бути обопільна любов, що потребує розумного самообмеження та постійного саморозвитку, тощо.

Особливе місце серед мислителів, які опікувалися проблемами самовдосконалення у ХІХ сторіччі, посідає Л.М. Толстой. Визначальною ознакою релігійно-філософської системи мислителя є вибір базових, ключових понять, що максимально висловлюють цілісний процес життя у його внутрішньому (духовному) і зовнішньому (природному) вимірах. Такими категоріями для Толстого стали «віра», «душа», «Бог», «любов», «гріх», «зло», «благо» тощо.

Філософ почав побудову власної системи самовдосконалення із визначення меж і можливостей людського пізнання, з поняття віри. Це дозволило йому обґрунтувати вищі духовні начала життя, що висловлюються поняттями душі і Бога, та перейти до розгляду конкретного

життєвого механізму прояву цих начал – принципу любові. Однак само виявлення любові наштовхнулося на перепони, що містяться у природному бутті людини. Таке існування породжує гріхи, спокуси і забобони. Вони, в свою чергу, є немовби зворотнім боком любові, замкненої у колі особистісного блага. Прагнення до особистісного блага, на думку мислителя, виступає насамперед як прагнення володіти речами і є тим коренем насилля, що провокується речовим, природним буттям, оскільки людина змушена постійно задовольняти свою пристрасть володіння, щоб доводити собі цим ілюзію досягнення особистісного блага. Насильство виступає як реальне бажання володіння, універсальне за своєю суттю, і визначається Толстим як безумовне зло саме через універсальність бажання володіння у речовому світі¹.

Заперечення насильства означає відмову від орієнтації людини на особистісне речове благо. Принцип непротивлення висловлює при цьому ту рису, що відмежовує тілесне життя від духовного та намічає перехід від речового до духовного буття. «Сутність всіх релігійних вчень, – підкреслює Л.М. Толстой, – у любові. Особливість християнського вчення у тому, що воно ясно і точно визначило головну умову любові, порушення якої знищує саму можливість любові. Умовою цією є непротивлення злу насильством»².

Тією мірою, якою головною умовою принципу любові є принцип непротивлення злу насильством, головною умовою непротивлення, у свою чергу, є принцип нероблення (*рос.* неделания), оскільки не противитися злу може тільки той, хто не здатен зробити зло іншим. На думку Л.М. Толстого, щоб не робити зла, потрібна більша воля, «ніж для того, щоб зробити найважчу річ, яку ми вважаємо добром». На ґрунті принципу нероблення зростає свого роду «золоте правило» християнської етики Л.М. Толстого:

¹ Ерахторина О. М. Проблема нравственного самосовершенствования в философии Л. Н. Толстого / О. М. Ерахторина // Лев Толстой в контексте мировой литературы : сб. материалов Первой Междунар. науч.-практ. конф. – СПб, 2009. – С. 24–27.

² Толстой Л. Н. Исповедь. В чем моя вера / Л. Н. Толстой ; вступ. ст. А. Меня ; коммент. Г. Галагана. – Л. : Худож. лит., 1990. – 410 с. – С. 214.

«Тільки не роби того, чого не повинно робити, і ти зробиш все те, що повинно»¹.

Отже, принципи любові, непротивлення злу насильством і нероблення зла – той фундамент, на якому будує засади людського розвитку і саморозвитку мислитель. Однією із головних проблем цієї етичної платформи стала проблема джерела і критерію морального досвіду, покликаною пов'язати фундаментальні принципи вчення із життям. Суттєвим фактором, що визначив цілісний характер християнської етики Толстого, можна вважати єдність релігійно-філософських принципів його вчення і духовно-морального досвіду життя. У цьому розумінні християнська етика містить не тільки суму ідей, але і програму їхнього перетворення у життя, оскільки лише конкретне втілення поглядів, ідейної програми демонструє спроможність особистості до самовдосконалення як основного напрямку власного біографічного проекту.

Серед українських філософів початку ХІХ сторіччя, які зверталися до явища самовдосконалення особистості, слід назвати П.Д. Юркевича. Філософ не розділяє точку зору, згідно з якою розум є основою усього душевного життя. Пошук істини добра, на думку П.Д. Юркевича, не може обмежуватись лише зусиллями пізнавальної діяльності розуму. Здійснення добра можливе як акт щирої душі, щирого серця. Місце філософії серця у системі поглядів П.Д. Юркевича визначається розумінням філософії, яка, на його переконання, спрямована на осмислення душі. Оскільки ж душа в людині органічно пов'язана з її тілом, то, природно, постає питання про тілесний орган духовної діяльності людини. Одні вважають таким органом голову, як вмістилище мозку, інші — серце. Розв'язання проблеми, таким чином, набирає характеру розв'язання дилеми «серце — голова». Спираючись на авторитет Святого Письма, П.Д. Юркевич відстоює погляд на серце як осередок духовного життя, що визначає сутність людської

¹ Толстой Л. Н. Исповедь. В чем моя вера / Л. Н. Толстой ; вступ. ст. А. Меня ; коммент. Г. Галагана. – Л. : Худож. лит., 1990. – 410 с. – С. 215.

особистості, і тим самим протиставляє таку думку поширюваному в філософії просвітництва підходу, котрий ототожнює духовну діяльність із розумовою і на цій підставі, спираючись на дані фізіології та психології, вважає органом духовної діяльності голову. Поширення такого погляду має, на думку П.Д. Юркевича, згубні для філософії наслідки. Цей погляд не може пояснити свободу волі людини, моральну цінність і значення людського вчинку. Абсолютизація такого підходу позбавляє можливості збагнути духовне життя людини як вираз неповторної, індивідуальної особистості. У сфері філософії культури воно призводить до забуття «життєвої заповіді любові», яку (йдеться, зокрема, про кантівську етику) заступає «абстрактне і холодне усвідомлення обов'язку».

Не менш неприйнятною є й інша крайність, в яку впадає містицизм, що взагалі заперечує роль розуму в духовному житті людини. Співвідношення розуму й сердечної любові у моральності П.Д. Юркевич порівнює, посиляючись на Євангеліє від Матвія (25, 1 — 10), зі світильником і єлеєм. П.Д. Юркевич, спираючись на обґрунтовану ним філософію серця, обґрунтовує «гармонійне співвідношення між знанням і вірою», що враховує самостійне значення обох компонентів відношення й прагне до їхньої творчої взаємодії.

Змістом його антропології є «філософія серця» — оригінальна філософська система, в центрі якої знаходиться вчення про «серце» як символ внутрішнього світу, людських переживань. Філософ стверджував, що мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя. Людина пізнає навколишній світ за допомогою розуму, що виявляє загальне у діяльності людини, а основу неповторності кожної особистості становить серце, оскільки це скарбник і носій усіх тілесних сил людини, центр душевного і духовного життя, усіх пізнавальних дій душі, центр морального життя людини.

Ідеї самовдосконалення особистості знайшли втілення у педагогічних пошуках мислителів різних епох. Так, у поглядах чеського педагога-

гуманіста XVII сторіччя Я.А. Коменського обґрунтовано необхідність з дитинства виробляти у себе позитивні моральні риси, такі як справедливість, поміркованість, мужність, під якою він розумів також наполегливість у праці, важливість прикладу дорослих у моральному вихованні, необхідність систематичного привчання дітей до корисної діяльності і до виконання правил поведінки¹. У концепції швейцарського педагога XVIII – початку XIX сторічч І.Г. Песталоцці сформульовано тезу про основоположну роль морального виховання як бази для інших видів виховання, а також необхідність прищеплення об'єкту виховання потреби у постійному вдосконаленні та самовдосконаленні. Родинні відносини розглядаються педагогом як визначальні для розвитку особистості². Німецький педагог XIX сторіччя А.Дистервег вивів принцип культуродоцільності (як основоположного) у виховному процесі. Це означає, що в організації навчально-виховного процесу слід враховувати зовнішній (норми моралі, побуту, споживання), внутрішній (духовне життя людини) та суспільний (соціальні відносини і національна культура) типи культури³. У теорії основоположника наукової педагогіки Росії XIX сторіччя К.Д. Ушинського визначається мета педагогіки як вдосконалення самої людської природи, її душі та тіла. Духовно-моральне виховання, на думку Ушинського, має розвивати у дитини гуманність, почуття національної і власної гідності у поєднанні зі скромністю, чесність і правдивість, патріотизм, працьовитість, дисциплінованість. Завдання і зміст духовно-морального виховання педагог визначив з огляду на загальнолюдські, народні і національні культурні цінності, виходячи із народних чеснот і норм християнської моралі, дбаючи, щоб вони розвивали

¹ Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.

² Там само.

³ Там само.

у дитини твердий характер і волю, стійкість, почуття громадянського обов'язку¹.

У радянській науковій думці процес самовдосконалення особистості у ХХ сторіччі тривалий час не аналізувався вітчизняними дослідниками як самостійний науковий об'єкт. Певний період цей феномен розглядався лише у зв'язку із вивченням інших проблем (особистості, виховання, самовиховання, освіти, свідомості, самосвідомості). Після тривалої перерви (30 – 40-ві рр.) суспільнознавча думка лише у 50-ті рр. поступово почала повертатися до предметного вивчення явища самовиховання у зв'язку із подальшою розробкою проблем особистості та її формування, переважно у межах педагогіки і психології. Однією із перших праць у цьому напрямку стала монографія А.Я. Арета «Очерки по теории самовоспитания» (1961), в якій автор визнає, що самовиховання – це освітньо-виховна робота особистості щодо себе². Власне, ця ідея дала поштовх для подальших розробок проблеми самовиховання і започаткувала формування психолого-педагогічного напрямку (підходу) в його розгляді (О.Г. Ковальов, Ю.А. Самарін, В.А. Сухомлинський та інші автори). О.Г. Ковальов так формулює поняття «самовиховання»: це свідомо планомірна праця над собою, що спрямована на формування таких якостей особистості, які відповідають вимогам суспільства та особистій програмі розвитку³.

У 60-ті роки ХХ сторіччя радянські дослідники звернули увагу на обґрунтування ролі самовиховання у формуванні людини нового типу, в тому числі у глибокому засвоєнні норм моралі та перетворенні їх у стійкі звички (Л.В. Сохань, О.М. Степанченко, О.П. Целікова). Необхідно зазначити, що результатом дослідницької діяльності Л.В. Сохань пізніше

¹ Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.

² Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе : Изд-во Киргиз. ун-та, 1961. – 124 с.

³ Ковалев А. Г. Личность воспитывает себя / А. Г. Ковалев. – М. : Политиздат, 1983. – 256 с.

стало побудування цілісної концепції життєтворчості людини, в основу якої покладено уявлення про життя людини як творчий процес.

У 70-ті роки ХХ сторіччя паралельно із психолого-педагогічним (праці С.Б. Єлканова, О.І. Кочетова, Р.С. Гариф'янова) набув розвитку філософський напрям в аналізі феномену самовдосконалення особистості, представлений у працях Г.Є. Глезермана, І.А. Донцова, Ю.Г. Зінченка, Л.І. Ігнатовського, С.М.Кисельова та інших дослідників. При цьому терміни «самовиховання», «самовдосконалення» більшістю дослідників вживались як синонімічні, тотожні, однак вже в цей час намітилися передумови для їх розрізнення. Досить-таки широко характеризує самовиховання особистості О.І. Кочетов: це свідомість, що керує самою особистістю, саморозвиток, у якому в інтересах суспільства і самої особистості планомірно формуються якості, властивості, сили і здібності людини, причому функції вихователя поступово передаються вихованцю¹. Дослідник вважає, що самовдосконалення – вища форма самовиховання особистості, коли функції вихователя вона виконує сама. Розглядаючи діалектику виховання і самовиховання, він, як і низка інших дослідників, доходить висновку, що це два взаємопов'язані процеси.

Людина – «це відкрита підсистема довколишнього об'єктивно існуючого світу без внутрішніх джерел життєзабезпечення, вона не може існувати, не задовольняючи свої потреби за його рахунок»². Діяльність людини не може, таким чином, не залежати від навколишнього середовища, і особа повинна пристосовуватись до існування в ньому, змінюючи себе. Визначення самовдосконалення як діяльності людини, спрямованої на зміну своєї поведінки та якостей, звичайно, досить широке і може стосуватися

¹ Кочетов А. И. О некоторых вопросах теории самовоспитания / А. И. Кочетов // Советская педагогика. – 1971. – № 1. – С. 52–61; Кочетов А. И. Теория формирования личности : в 2 ч. Ч. 1 : Факторы, структура, сущность формирования личности. / А. И. Кочетов ; М-во образования Республики Беларусь, Нац. ин-т образования. – Минск : НИО, 1997. – 207 с.

² Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с. – С 63.

будь-якої форми саморозвитку; при цьому таке бачення самовдосконалення особистості може передбачати формування людиною як соціально позитивних, так і соціально негативних якостей (наприклад, таких, як індивідуалізм, жорстокість, прагнення до наживи, що свідомо культивуються деякими людьми). Іншими словами, у «здатності людини до самовдосконалення», в її можливості та здатності покращувати свій стан відносно природи і тих людей, які живуть поряд, немає жодного натяку на те, що людина буде прогресувати морально. «Здатність до самовдосконалення» може зробити індивіда як деградуючою особою, так і взірцем добродетельності; людина може деградувати за допомогою тих самих засобів, що можуть бути застосовані для власного самовдосконалення. Людина існує у соціальному середовищі – «це вся сукупність соціальних взаємовідносин, суспільної практики, що у конкретний момент часу чекають на кожного людського індивіда, який народжується, у готовому вигляді, і цей індивід залучається до них мимохіть. Об'єктивні умови життя людини складні, різнобічні і різнохарактерні. ... Вони не тільки не організовані для цілей виховання, але й часто є невідконтрольними суспільству, впливають стихійно, спонтанно, ... тому можуть вплинути на людину непередбачено, із різними (і не завжди позитивними) наслідками»¹. Моральний розвиток особистості відбувається у взаємодії з іншими людьми, виступає у єдності та боротьбі самозаперечення і самоствердження, кожен з цих процесів може мати як соціальну, так й антисоціальну спрямованість. Руйнування моральності особистості має психофізіологічні або соціальні причини і зазвичай не залежить від волі і свідомості особистості.

Окремі автори (наприклад, С.Ф. Анисімов) акцентують увагу на зв'язку самовиховання з рівнем інтелектуального, емоційного, психологічного розвитку особистості, її свідомості, з почуттям відповідальності. Однак усі дослідники цієї проблеми погоджуються з тим, що самовиховання, перш за

¹ Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с. – С. 63.

все, пов'язане з роботою особистості над собою з метою розвитку позитивних якостей.

Слід зазначити, що всі роботи психолого-педагогічного напрямку не враховують ціннісної природи самовиховання, самовдосконалення особистості, того, що ці явища є предметом філософського дослідження, яке може стати методологічною основою педагогічних і психологічних досліджень.

У 80-ті роки ХХ сторіччя закладаються основи для розгляду самовдосконалення особистості в межах філософського напрямку в філософсько-гносеологічному (роботи Ю.Я. Злотнікова), філософсько-етичному (праці Л.І. Ігнатовського, Л.М. Когана, В.О. Лозового, Д.С.Шимановського тощо) і філософсько-соціологічному (С.М. Ковальов, В.О.Лозовой, В.Г. Малая, Л.В. Сохань) аспектах.

Зокрема, у монографії Л.І. Ігнатовського підкреслюється високий духовний фундамент і позитивна спрямованість самовдосконалення: «Моральне самовдосконалення – те ж саме самовиховання, але на вищому рівні розвитку особистості, коли воно обумовлене значною мірою впливом факторів суб'єктивних»¹. І.А. Донцов визначає самовдосконалення як «особливий бік самовиховання, що виражає прагнення індивіда довести розвиток своєї особистості до вищого ступеня, до можливої межі...»². Подібним чином процес самовдосконалення розглядає Д.С.Шимановський³. Дослідники особливу увагу приділяють проблемі інтеріоризації моральних цінностей суспільства особистістю, формування у неї морального ідеалу як мети самовдосконалення особистості, його основних напрямків, вивченню засобів, механізмів і методів процесу самовдосконалення. Так, моральнісне

¹ Ігнатовский Л. И. Нравственное самовоспитание личности в условиях развитого социализма / Л. И. Игнатовский. – М. : Высш. шк., 1979. – 135 с.- С. 23.

² Донцов И. А. Самовоспитание личности: Философско–этические проблемы / И. А. Донцов. – М. : Политиздат, 1984. – 285 с. – С. 11.

³Шимановский Д. С. Моральное самосознание личности: теоретические и методологические проблемы : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.05) «Этика» / Д. С. Шимановский ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1989. – 49 с.

самовдосконалення стає об'єктом філософської рефлексії як невід'ємна складова морального виховання, як його «продовження» у суб'єкті, як іманентний, інтимний бік процесу морального виховання, як процес формування духовного обличчя особистості. У роботах Л.І. Ігнатовського, І.А.Донцова намічена спроба розрізнення понять «моральне самовиховання» і «самовдосконалення»: «Самовдосконалення більш широке поняття, у певному розумінні воно містить у собі самовиховання як один із своїх моментів»¹; «Самовдосконалення – це зусилля особистості, спрямовані на досягнення найвищого рівня морального розвитку, моральної чистоти»². Концепція І.А.Донцова, який визначає самовдосконалення як нетотожний самовихованню вид самовідношення особистості – практично-діяльнісного, свідомого, творчоперетворювального, розглядає процес самовдосконалення як взаємодію людини із самою собою у соціальному середовищі, видається найпродуктивнішою і найглибшою у межах цього підходу.

У 80-ті роки ХХ сторіччя посилилась увага дослідників до проблем усвідомлених форм саморозвитку особистості. У дослідженні явища самовдосконалення особистості важливою стала дискусія, організована на сторінках журналу «Філософські науки» у 1987 році, в ході якої учасники підкреслили значущість осмислення феномену самовдосконалення особистості. Було запропоновано його розглядати, по-перше, у моральній площині, по-друге, як цілісну діяльність особистості, по-третє, як вищу форму усвідомленого саморозвитку особистості. Основними питаннями, що були у центрі уваги дослідників, стали: виявлення сутності поняття самовдосконалення особистості, його зіставлення із поняттям «сенс життя», співвідношення самовдосконалення особистості із самовдосконаленням суспільства тощо. Загальні напрацювання з дослідження проблеми можна певним чином конкретизувати:

¹Донцов И. А. Личное самосовершенствование и мораль / И. А. Донцов. – М. : Знание, 1975. – 64 с. – С. 7.

²Игнатовский Л. И. Нравственное самовоспитание личности в условиях развитого социализма / Л. И. Игнатовский. – М. : Высш. шк., 1979. – 135 с.- С. 29.

1) Д.І. Дубровський зазначає: «...Воно (самовдосконалення) стосується цілісної зміни особистості та не може зводитись до покращення лише окремих якостей і здібностей, ... його (самовдосконалення) не можна тлумачити формально, тобто виключно у плані покращення, розвитку певної якості, незалежно від системи координат загальнолюдських цінностей та конкретно-історичного підходу до оцінки якостей, що вдосконалюють»¹. Якщо домінує функціоналістський, прагматичний підхід до самовдосконалення, то, на думку Д.І. Дубровського, зникає межа між добром і злом: досягнення корисних цілей шляхом брехні, насилля, різноманітних негативних вчинків також передбачає певну «роботу над собою», також потребує вдосконалення відповідних здібностей. Справжнє самовдосконалення, вважає дослідник, має своїм предметом моральні якості людини, «і базисними критеріями тут повинні бути вивірені всією історією цивілізації загальнолюдські цінності. Такими є підстави, що дозволяють розрізнити справжнє й несправжнє самовдосконалення»² Л.Коновалов підтримав подібну тезу і запропонував головним у змісті проблеми самовдосконалення морально-етичний аспект, тому що всі завдання цього процесу вирішуються у моральному руслі й невід'ємні від нього³. Отже, аналізувати феномен самовдосконалення потрібно у моральній площині, тому що його головним аспектом є моральний, що передбачає вирішення цілей та завдань цього процесу в моральному руслі, оскільки поза мораллю нівелюється весь позитивний сенс самовдосконалення;

2) М.А. Кіссель наголосив, що «самовдосконалення можна визначити як процес наближення особистості до ідеалу»⁴, воно не обмежується певною здібністю людини, а охоплює всю її духовну основу як протиставлення функціональності, частковості особистості. Таким чином, процес

¹ Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1987. – № 4. – С. 70–83. – С. 70.

² Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1988. – № 5. – С. 65–76. – С. 70.

³ Там само. – С. 65.

⁴ Там само. – С. 70.

самовдосконалення стосується цілісної зміни особистості, не зводяться до одностороннього удосконалення певних якостей;

3) М.А. Кіссель вважає, що самовдосконалення «можна визначити як процес розгортання особистості в людині», «як шлях до людини, що розуміється у можливо широкому філософському сенсі, тобто спосіб повернення до себе з відчуження, повернення до «самості» із функціональної роздрібненості»¹. Процес самовдосконалення при цьому визначається як досягнення духовного багатства, втілення в життя вищих цінностей індивідуальних прагнень, що розуміються вже не в їх чистій ідеальності, а як такі, що реалізувались у дійсності;

4) процес самовдосконалення завжди має емпіричні прояви, його не можна розглядати поза основними сферами людської діяльності. «Самовдосконалення є сплавом високого прагнення з дією»², без переходу до дії він стає простою фікцією. Більш того, процес самовдосконалення носить постійний, безперервний характер;

5) процес самовдосконалення особистості у своєму найвищому прояві передбачає відмову від свого власного індивідуального існування, коли відбувається «процес подолання «особистісного «єго» і злиття з вищим, ... що є вже надіндивідуальним, ... розгортаючись із середовища самої особистості, а не як виконання якогось зовнішнього наказу»³, хоч би у формі морального імперативу.

Отже, у 80 – 90-ті роки ХХ сторіччя певним чином стали розроблятися питання, що стосуються співставлення об'єктивного і суб'єктивного, виховання і самовиховання, сутності і змісту останнього феномену, аналізувалися місце і роль усвідомлених форм саморозвитку, суб'єкти і об'єкти цих форм, напрями, засоби, форми виявлення процесів різних форм усвідомленого саморозвитку особистості, співвідношення понять

¹ Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1987. – № 4. – С. 70–83. – С. 72.

² Там само. – С. 74.

³ Там само. – С. 72.

«саморозвиток», «самовиховання», «самовдосконалення», осмислювалася роль самовдосконалення у формуванні особистості.

Наприкінці ХХ сторіччя почали розроблятися, окрім зазначених філософсько-етичних, філософсько-гносологічних і філософсько-соціологічних, культурологічні аспекти усвідомлених форм саморозвитку особистості. Так, у 80 – 90 роки дослідники проблем усвідомлених форм саморозвитку особистості аналізують явище самовиховання особистості як духовний феномен, специфічний засіб саморегуляції, творчої діяльності та самореалізації особистості. Зокрема, у монографії В.О. Лозового «Самовиховання особистості: філософсько-соціологічний аналіз» розглядається самовиховання як одна з усвідомлених форм саморозвитку особистості, що має діяльно-забезпечувальну та ціннісну природу, сутність якої полягає в існуванні специфічної внутрішньої активності людини, що забезпечує вияв і розвиток всіх інших типів і видів його фізичної й духовної активності, виявлено багаторівневу сутність самовиховання¹.

Самовдосконалення особистості у соціально-філософському та філософсько-антропологічному аспекті характеризується «як процес інтеріоризації ідейно-моральних цінностей суспільства, з одного боку, а з іншого – виступає як процес екстеріоризації, тобто переходу внутрішніх дій у зовнішні»², розглядається в працях Г.Є Глезермана, Ю.М. Дорофєєва, Ю.Я.Злотникова, С.М. Ковальова, Л.М. Когана, В.Г. Малої, Т.І. Матюшкової, М.М. Нагорного, А.М. Розенберга, А.Г. Романовського, Л.В. Сохань, Л.І.Станоева, Н.В. Тельних, Л.П. Шепелі та інших дослідників.

Таким чином, науковці, які розробляють філософські питання самовдосконалення особистості, запропонували нову інтерпретацію осмислення проблеми як самостійної, пов'язаної із вимогами часу і

¹ Лозовой В. А. Самовоспитание личности : философско–социологический анализ / В. А. Лозовой. – Х. : Основа, 1991. – 208 с.

² Матюшкова Т. И. Идейно–нравственное самовоспитание рабочей молодежи в условиях развитого социализма : автореф. дис канд. филос. наук : (09.00.05) / Т. И. Матюшкова. – Минск, 1984. – 18 с. – С. 9.

переходом до нового етапу розвитку людства – інформаційного суспільства, коли можливості людини, у зв'язку із накопиченням величезного техногенного потенціалу, безмежні, але практична реалізація людського потенціалу залежить від рівня моральної культури конкретних особистостей, що об'єднуються і самореалізуються у соціумі.

В умовах, коли соціоцентристська і техноцентристська парадигми стали поступатися індивідоцентристській, продовжують розроблятися філософські, етичні, культурологічні та соціологічні аспекти усвідомлених форм саморозвитку особистості, чому присвячена низка дисертаційних досліджень (О.В. Бурлука, Т.І. Васюк, Е.А. Коваленко, Ю.В. Коваленко, М.Ф. Макарець, Л.М. Сідак, В.Ф. Тертична та ін.).

Соціокультурні процеси, що відбуваються в Україні на початку XXI сторіччя, пов'язані не тільки із наростанням демократії, переходом до суспільства сталого розвитку, але водночас і з пошуком духовних основ подальшого суспільного і культурного розвитку. Низка потрясінь у сфері вищих гуманістичних цінностей, зниження, іноді нівелювання значущості людської особистості та її життя, зростання насильства у різних проявах у сфері суспільного життя – фактори, що сприяли відходу пересічного українця від справжньої духовності, зростанню ролі псевдодуховних цінностей тощо. Між тим, побудова нового суспільства неможлива при орієнтації на застарілі раціонально-прагматичні засади, оскільки матиме за наслідок руйнацію ціннісно-змістовних і моральних компонентів духовного світу особистості. Наприклад, основоположник гуманістичного психоаналізу, соціолог, філософ, соціальний психолог Е. Фромм вважав, що вийти з кризи сучасної цивілізації можна створивши так зване «здорове суспільство», засноване на принципах і цінностях гуманістичної етики, відновленні гармонії між індивідом і природою, особистістю і суспільством. Саме тому, на думку філософа, головне життєве завдання

людини – дати життя самій собі, стати тою, ким вона є потенційно. Найголовніший плід її зусиль – вона сама, власна особистість¹.

У зв'язку із посиленням уваги до окремої особистості як суб'єкта історії на початку ХХІ сторіччя безумовної значущості набуває вже зазначена вище концепція життєтворчості, запропонована групою дослідників під керівництвом Л.В. Сохань. У ній особистість розглядається як суб'єкт життя, в основі існування якого знаходиться життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення її творчого проекту. Розроблюючи, коригуючи та здійснюючи свій життєвий проект, особистість набуває мистецтва жити – особливого вміння, що базується на глибокому знанні життя, розвинутій самосвідомості і володінням системою засобів, методів і технологій життєтворчості. Останнє, у свою чергу, виступає засобом вирішення поточних, негайних та перспективних життєвих завдань. Це процес упорядкування особистісної картини життя, процес її самовдосконалення².

Отже, більшістю дослідників самовдосконалення особистості визначається як найвища форма усвідомленого саморозвитку особистості, що виявляється в постійній внутрішній праці над собою з метою довести свій розвиток до можливої межі згідно з гуманістичними цінностями; один із способів постійного руху становлення відповідно до загальнозначущого морального ідеалу (праці П.В. Каптерєва, Л.Н. Кулікової, В.О. Лозового, М.Ф.Макарця, Л.М. Сідак, В.Ф. Тертичної та інших).

Кількісні показники публікацій дають підстави для висновку, що інтерес до явища саморозвитку особистості зростає в процесі становлення інформаційної (постіндустріальної) цивілізації. Дослідження різних

¹ Фромм Э. Психологический анализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с.

² Сохань Л. В. Поэзия житнетворчества. Размышления о таинствах души и превратностях человеческой жизни. Стихи, афоризмы, максимы, сентенции, психологические эссе. Т. 1. / Л. В. Сохань– К. : Изд. Дом Дмитрия Бурого, 2009. – 400 с.; Сохань Л. В. Искусство житнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: социологические очерки, социально–психологические эссе, интервью, глоссарий. Т. 2. / Л. В. Сохань. – К. : Изд. Дом Дмитрия Бурого, 2010. – 575 с.

усвідомлених форм саморозвитку особистості починаються наприкінці ХІХ сторіччя і носять ще випадковий чи безсистемний характер. Аналіз понад 1400 джерел дозволяє говорити про те, що до середини ХХ сторіччя явище самовдосконалення особистості вивчається досить повільно. В умовах розвитку вищої стадії індустріальної цивілізації, коли на передній план виступає індивідоцентрична парадигма світогляду, феномен саморозвитку особистості привертає до себе увагу багатьох дослідників: у другій половині ХХ сторіччя кількість публікацій на тему майже подвоюється кожне наступне десятиріччя, і така тенденція зберігається. Так, якщо в 1991 – 2000 роках було опубліковано близько 340 робіт різного рівня (від тез наукових повідомлень до монографій і підручників), то в 2000 – 2006 роках їх було вже 320.

Таким чином, в історії філософської, педагогічної та психологічної думки проблеми самовдосконалення особистості викликали певний інтерес мислителів, практиків, популяризаторів педагогічних ідей. На донауковому рівні відомості про самовдосконалення представлені у формі філософських і теологічних трактатів, літературних творів. У трактатах інтерпретація ідей самовдосконалення особистості пов'язана із обґрунтуванням або розвитком апріорно сформульованої ідеї, у рамках якої розглядається життєвий шлях як вже заданий. У літературних творах або творах автобіографічного характеру підхід до проблеми самовдосконалення базується на основі життєвих спостережень, аналізу самовідчуттів авторів (твори Дж. Лондона, Л. Толстого, Д. Граніна тощо). У психологічній проекції проблема самовдосконалення розглядається як наукова у контексті дослідження самосвідомості, окремі аспекти проблеми самовиховання, щільно пов'язаної із проблемою самовдосконалення, набули експериментального обґрунтування.

Отже, на початок ХХІ сторіччя у вивченні усвідомлених форм саморозвитку особистості, у тому числі самовдосконалення, сформувалося декілька підходів:

- загальнонауковий, загальнофілософський, що передбачає розгляд саморозвитку за допомогою загальнонаукових методів, диференціацію поняття, виявляє його сутність і зміст. У межах цього напрямку можна також виділити філософсько-антропологічний, філософсько-епістемологічний, філософсько-аксіологічний та інші аспекти;

- філософсько-соціологічний, що «передбачає аналіз взаємозв'язків самовиховання (самовдосконалення) із різними соціальними явищами – насамперед його взаємодію із соціальним середовищем, вихованням, різними феноменами особистісного порядку»¹;

- філософсько-культурологічний, запропонований у працях В.Ф.Тертичної, що передбачає розгляд усвідомлених форм саморозвитку з точки зору функціонування у сфері культури, оскільки самовдосконалення особистості – не абстрактне явище, а процес, що існує й реалізує себе у різних культурно-історичних просторах;

- філософсько-етичний (праці Т.М. Афанасьєвої, І.А. Донцова, Л.І.Ігнатівського, Л.М. Когана, В.О. Лозового, М.Ф. Макарця, Л.М. Сідак, О.С. Соїної, І.В. Степаненко, О.М. Степанченка, Д.С. Шимановського, І.П.Шкуро та інших авторів). У межах цього підходу увага акцентується на самоформуванні власне моральнісних якостей особистості, насамперед таких, як чесність, порядність, скромність, правдивість, моральна чистота, доброта, безкорисливість, милосердя, здатність до морального резонансу, вірність моральним принципам, любов до людей. Ці якості становлять моральнісне начало у людині, її моральний стрижень. Моральність – родова риса людини, спосіб її духовного буття. Руйнація моральнісного начала у людині – це її самознищення;

- психолого-педагогічний (праці В.А. Сухомлинського, О.І. Кочетова, а також Р.С. Гариф'янова, Л.М. Гордєєвої, П.В. Каптерева, М.Г. Тайчинова та інших дослідників);

¹ Лозовой В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 255 с. – С. 37.

- релігійно-богословський. Особистісному самовдосконаленню особливе місце відводять всі світові релігії. У православній традиції самовдосконалення розкривається у творах та прикладами власного життя св. Феофана Затворника, св. мученика Лукіана, св. отця Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста. Представники цього напрямку дають можливість виділяти особливий тип слав'янської традиції самовдосконалення, що пов'язаний з посиленням, порівняно із візантійською аскетичною традицією, євангельського елемента, де головний акцент робиться на дієвій любові, на служінні людям.

В англійській традиції кінця ХХ – початку ХХІ сторіч можна виділити два підходи до осмислення кола питань, пов'язаних із самовдосконаленням особистості: психолого-педагогічний та загальнонауковий, загальнофілософський. Представниками першого можна вважати Еріка Еріксона й Данієля Левінсона, американських теоретиків раннього психологічного розвитку, Джорджа Кляйна, одного із перших теоретиків психології, системних теоретиків Міллер, Стерна, Стеклера, Каплана та багатьох інших. Серед тих вчених, які розглядають проблему самовдосконалення особистості як загальнонаукову, загальнофілософську, необхідно назвати Мартіна Фосса, Уільяма Годвіна, Джона Пассмора та інших дослідників.

Взагалі, загальне поняття «само-», як вважає Джин Бейкер Міллер, завжди було дуже важливим у теорії психології, можливо, тому, що було однією з головних ідей західної психології¹. Основна увага дослідників акцентується на проблемі самотворення людини як однієї із форм усвідомленого саморозвитку особистості. В теорії психологічного саморозвитку людини значне місце посідає проблема учування (рос.

¹ Kaplan A. G. Female or Male Therapists for Women: New Formulations / A. G. Kaplan // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 268–282.

«вчувствования»), на чому робить акцент Елізабет Енн Кінселла¹. Цим терміном психологи визначають процес та спосіб духовного взаємопроникнення однієї особистості в іншу, необхідний тому, що жодна людина не може існувати окремо від інших, у вакуумі. Проблема учування не набула ще достатнього розвитку в психологічній науці і на сьогоднішній день залишається питанням, що потребує подальшої розробки. Самотворення у психологічному розумінні – це всі ті почуття, ставлення до чого-небудь, вірування, утворені та викликані самою людиною, ті, що в кінцевому результаті визначають індивідуальність. Всі ці якості є наслідком добровільних дій людини, яка прагне формувати та змінювати свою особистісну сутність.

Представники іншого підходу у розгляді зазначеної проблеми – загальнонаукового, загальнофілософського – розділилися на дві групи. Так, деякі з них заперечують здатність людини до самовдосконалення. В 1946 році, продовжуючи розвиток годвіновських ідей, наприклад, Мартін Фосс писав, що «суспільство невинувато називає досконалими людьми тих, хто адекватний своїй ролі у соціальній схемі. ...Суспільство спрощує та урізає членів суспільства до виконавців їх соціальних призначень, їх соціальних професій... Якщо вони адекватні своїй ролі у соціальній схемі, їх називають досконалими. Отже, у нас є досконалі бухгалтери, досконалі адвокати. Та чи є також «досконалі люди»? Я так не думаю»².

Інші автори, які зазначають, що в цьому випадку мова йде про так зване «технічне самовдосконалення» – чіткий додаток до людини як такої, тому на увазі мається неможливість людини самовдосконалюватись інакше, ніж

¹ Kinsella, E. A. *Constructions of Self: ethical overtones in surprising locations* / E. A. Kinsella // *Medical Humanities*. – Durham, 2005. – № 31. – P. 67–71.

² Flynn T. *Philosophy as a way of life :Foucault and Hadot* [Electronic Resource] / T. Flynn ; Emory University // *Philosophy and social criticism* – Atlanta, 2005. – Way of access: <http://psc.sagepub.com/content/31/5-6/609.abstract>. – Title from the screen.

«технічно», вважають привабливо швидким способом заперечувати здатність людини до самовдосконалення¹.

Так само, як і вітчизняні дослідники, деякі англомовні науковці, наприклад, Дж. Пассмор, вважають за потрібне конкретизувати зміст поняття «самовдосконалення»: безумовною є потреба розрізнити «самовдосконалення» особистості у моральному плані та «самовдосконалення» заради досягнення чіткої, конкретної мети. Саме тому у роботах авторів зустрічаються словосполучення «технічне самовдосконалення», «практичне самовдосконалення» або «власне самовдосконалення» та здійснюються спроби провести різницю між ними. Цілком очевидно, що коли людина самовдосконалюється для виконання якоїсь ролі в суспільстві, хоче бути фахівцем у якійсь сфері, то це в жодному разі не припускає, що вона самовдосконалюється і для виконання інших задач, інших ролей. Чи має таке самовдосконалення – багато філософів називають його «технічним самовдосконаленням» – чітке відношення до людини як такої, до її внутрішньої суті – таким питанням задавалася філософія практично завжди. Бути людиною – не професія, це само по собі не служить жодним соціальним цілям. Дж. Пассмор виділяє три різні моделі самовдосконалення особистості, які, власне говорячи, тісно пов'язані із напрямками, в межах яких представлено розуміння поняття «самовдосконалення», а саме: 1) технічне самовдосконалення, що виражається у виконанні з максимально можливою ефективністю якоїсь конкретної роботи; 2) самовдосконалення у покорі, що виражається у покорі наказам вищої влади Бога чи представників еліти; 3) телеологічне самовдосконалення, що виражається в досягненні тієї мети, в якій природа конкретної людини знайде фінальне задоволення. Всі названі моделі так чи інакше в основі мають концепцію призначення, призначеної задачі і мети,

¹ Passmore J. The Perfectibility of Man / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p.

яку потрібно досягти незалежно від того, поставлена вона іншою людиною, суспільством, Богом чи природою¹.

Аналізуючи різні моделі самовдосконалення, Дж. Пассмор доходить висновку, що здатність людини до самовдосконалення може означати таке: є якесь завдання, у виконанні якого кожна людина може самовдосконалюватись технічно (*технічне самовдосконалення*); людина здатна повністю підкоритися волі Бога чи представника еліти (*самовдосконалення у покорі*); вона може прагнути бути вільною від будь-яких моральних дефектів (*моральнісне самовдосконалення*); вона може зробити себе істотою, досконалою метафізично (*метафізичне самовдосконалення*); вона може поводитись як ідеально досконала людська істота (*наслідувальне самовдосконалення*, що може бути визначене в термінах адекватності певній моделі); вона може зробити себе істотою гармонійною та упорядкованою (*естетичне самовдосконалення*); вона може стати богоподібною (*богоподібне самовдосконалення*); вона може прагнути до своєї природної мети (*телеологічне самовдосконалення*)².

Однак, на наш погляд, у такій розкладці дещо змішані поняття, які вітчизняні науковці на сучасному етапі намагаються розрізнити, – це поняття «самовиховання» і «самовдосконалення». Лише модель, яку Дж. Пассмор називає моральнісним самовдосконаленням, може відбивати той процес самовдосконалення, який у сучасній вітчизняній філософській думці прийнято позначати цим терміном: самовдосконалення - найвища форма усвідомленого саморозвитку особистості, що виявляється у повсякденній іманентній праці людини над собою задля досягнення того рівня розвитку, що максимально наближений до загальнозначущих духовних цінностей. На відміну від самовиховання, що може мати й асоціальну спрямованість, самовдосконалення наповнює моральним,

¹ Passmore J. The Perfectibility of Man / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p.

² Там само.

гуманістичним змістом усі прояви активності особистості, забезпечуючи досягнення нею духовно-моральної цілісності, моральної чистоти. Тенденція розрізнення понять «власне самовдосконалення» і «технічне самовдосконалення», започаткована в англійській літературі Дж. Пассмором, не набула подальшого належного розвитку, і явище «self-made-man» включає в себе діапазон від розвитку певних здібностей, наприклад, професійних, до наближення до Бога. У зв'язку з цим необхідно назвати працю А. Макінтайра «Після чесноти», де автор пропонує читачеві оригінальну концепцію історичного розвитку як самої добродітності, так і теоретичних уявлень про неї. А. Макінтайр розглядає ключові моменти основних сучасних етичних концепцій, аналізує стан моральності в сучасному світі, виявляючи причини того, чому сьогодні моральне життя, моральні поняття та цінності втрачають те значення, яке вони мали в попередні історичні епохи¹.

Характерне для сучасної культури явище етики автентичності вивчав Ч.Тейлор. В автентичності Ч. Тейлор розрізняє дві сторони. З одного боку, автентичність – це, окрім створення, відкриття та самобутності, ще й опозиція до правил суспільства, навіть до того, що ми визначаємо як моральність. Але, з іншого боку, автентичність – це відкритість горизонталі значущості. На думку Ч. Тейлора, саме другий бік автентичності здатний дати людині моральний ідеал, тобто остаточну мету морального розвитку².

Отже, очевидно, що вітчизняна та зарубіжна наукові думки по-різному розглядають проблему самовдосконалення особистості, в основу механізму його закладаючи різний комплекс цінностей. Більшістю вітчизняних дослідників самовдосконалення особистості визначається як найвища форма усвідомленого саморозвитку особистості, що виявляється в безперервній внутрішній праці над собою задля досягнення відповідного рівня власного

¹ Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. - Київ: Дух і літера, 2002. - 436с.

² Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — 128 с.

особистісного розвитку згідно із гуманістичними духовними цінностями, як один із способів постійного руху становлення внутрішнього світу відповідно до загальнозначущого (гуманістичного) морального ідеалу. Англomовні ж дослідники зосереджені здебільшого на утилітарно-прагматичному підході до самовдосконалення особистості, проблеми духовності відводять на другий план, коли значущими є ті механізми самовдосконалення, що допомагають досягти певної мети – причому ця мета на практиці може ввійти у суперечність з базовими цінностями життя й добросусідства. Цей факт, на нашу думку, можна пояснити зростанням на початку ХХІ сторіччя утилітарного успіху як головного критерію самореалізації особистості на противагу її духовному розвитку.

Провідними напрямками у вивченні проблеми самовдосконалення особистості як у вітчизняній, так і англomовній науковій думці до кінця ХХ сторіччя залишалися психолого-педагогічний, загальнонауковий та загальнофілософський напрями, в яких поняття, що означають назви різних усвідомлених форм саморозвитку особистості, здебільшого ототожнювались, хоча наприкінці ХХ сторіччя дослідники почали відокремлювати їх одне від одного, не даючи, однак, чіткого визначення поняттям «самовиховання», «самовдосконалення», «самоконструювання», «самотворення» тощо.

Таким чином, аналіз наявної літератури, присвяченої проблемі самовдосконалення особистості, свідчить про те, що не всі її аспекти у достатньому ступені досліджені, явище самовдосконалення як самостійна філософська категорія ще не набуло свого повного, системного осмислення. Накопичено досить багатий дослідницький матеріал, однак він здебільшого акцентує увагу на функціональних характеристиках процесів усвідомленого саморозвитку особистості, не розглядає процес самовдосконалення особистості у всій повноті його виявлення, не визначає його природу, сутнісні риси, змістовні характеристики, соціальне призначення, механізми реалізації у соціальній практиці. Подібний аналіз явища самовдосконалення

особистості можливий, коли самовдосконалення досліджується як філософсько-антропологічний феномен. При цьому, однак, особливості становлення інформаційної цивілізації визначають той факт, що самовдосконалення особистості – це не тільки антропологічна проблема, яка залежить від конкретної особистості, рівня її духовного розвитку і саморозвитку, – сьогодні це важлива соціальна проблема, яка чекає на адекватне осмислення і практичну соціальну реалізацію.

Очевидно, що наприкінці II – початку III тисячоліть до вивчення проблеми самовдосконалення найбільш зусиль докладали представники загальнонаукового, загальнофілософського та психолого-педагогічного напрямків, стали визначатися й розвиватися філософсько-культурологічний і філософсько-соціологічний напрямки, тобто явище саморозвитку людини знаходить все нові предметні сфери. Однак і сьогодні наукове опрацювання ряду теоретичних проблем саморозвитку особистості все ще відстає від потреб практики.

Наприкінці XX сторіччя починається опрацювання філософських, етичних, культурологічних і соціологічних аспектів усвідомлених форм саморозвитку особистості, що пов'язано із зміною соціоцентристської парадигми на індивідоцентристську, а тому інтерес до явища самовдосконалення особистості стрімко зростає. За перші сім років XXI сторіччя було опубліковано більше робіт різного рівня, від тез наукових повідомлень до монографій і підручників, ніж за останнє десятиліття минулого сторіччя, простежується потік публікацій і наявні дані про збереження виявлених тенденцій з плином часу, за винятком стрімкого зростання кількості публікацій з філософсько-культурологічного і філософсько-соціологічного напрямків досліджень, що свідчить про вихід дослідження явища саморозвитку особистості і його форм – самовиховання і самовдосконалення – на нові предметні сфери.

Сьогодні ряд теоретичних проблем саморозвитку, зокрема самовдосконалення особистості, потребує збалансованого з часом підходу і відстає від потреб практики, яка на етапі трансформації сповненого невизначеності суспільства, коли від особистості дійсно і реально залежить майбутнє, має першочергове значення. Важливим видається виявлення особливої природи самовдосконалення, його сутності та змісту в сучасних умовах; визначення його місця серед інших процесів саморозвитку особистості; обґрунтування основних детермінант самовдосконалення особистості. Самовдосконалення особистості перестає бути просто антропологічною проблемою, а перетворюється на одну із найважливіших і значущих соціальних, що потребує адекватного осмислення і вирішення.

РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ПРАКТИКИ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Природа, сутнісні риси та гуманістичне наповнення самовдосконалення особистості

Як зазначалося у першому розділі, поняття «самовдосконалення» стало об'єктом філософської рефлексії як самостійна ланка системи «саморозвиток – самовиховання – самовдосконалення» наприкінці ХХ сторіччя, а дослідники почали застосовувати нові методологічні засади для аналізу категоріального ряду «рух», «розвиток», «саморозвиток».

Рух як філософська категорія означає внутрішньо притаманну об'єктивній реальності властивість переходити з одного відносно сталого цілісного стану в інший відносно сталий цілісний стан за допомогою вирішення зовнішніх протиріч між об'єктами.

Саморух, на відміну від руху, – це особливий тип руху, це зовнішньо зумовлена зміна, основою якої є постійне виникнення і одночасне вирішення внутрішніх суперечностей існування системи. Будь-яке протиріччя, що іманентно властиве предмету, явищу, системі, означає взаємодію його компонентів, а значить, їх саморух, саморозвиток. Коли ж взаємодія порушується, відбувається значне превалювання однієї компоненти над іншою, всупереч нагальній потребі, і розвиток предмета, явища, системи перестає носити прогресивний характер¹. Отже, саморух може призводити як до розвитку системи (прогресивний процес), так і до її руйнації (процес ломки, руйнування, нищення). «Свідомість підступна, вона

¹ Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с. – С. 74-89.

несе в собі сили не тільки створення, а й нищення. Самоаналіз може бути засобом самовдосконалення і зняттям самонищення»¹.

Саморозвитку будь-якої системи як одній із форм саморуху передують первинна стадія розвитку, що визначається передусім зовнішніми детермінантами. Коли визначальна роль переходить до внутрішніх детермінант, процес виступає як саморозвиток. Мінливість соціального середовища, постійна адаптація людини в ньому, розвиток себе згідно з ідеалом робить її завжди незавершеною, вона постійно перебуває у стадії розвитку, у постійному русі становлення.

Саморозвитку притаманне розв'язання внутрішніх суперечностей не тільки в природньому, але й в соціальному середовищі (включаючи духовне життя). Цей процес виступає як соціально-психологічний механізм, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям. Розв'язання протиріч і досягнення гармонії забезпечує утвердження сутнісних рис, характеристик. Однак у розвитку особистості можуть превалювати і прожектерство, і самовдоволення, і саморуйнування, і самознищення.

Саморозвиток людини (індивіда) як природної істоти базується на особливостях її психофізіологічної організації і відбувається завдяки пластичності системи її вищої нервової діяльності, в процесі надбання і виробництва необхідних для неї продуктів біологічного існування. Соціальний спосіб існування – це єдність соціальної форми саморуху (і саморозвитку, і саморуйнування). Завдяки прогресивній діяльності людини реалізується її соціальний саморозвиток. «Людина, – пише філософ другої половини ХХ сторіччя М. Мамардашвілі у праці «Філософія – це свідомість уголос», – не створена природою і еволюцією. Людина створюється. Безперервно, знову і знову створюється. Створюється в історії, за участю її

¹ Зинченко В. П. Мировоззрение и структура сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 35–36.

самої, її індивідуальних зусиль... Тобто, людина є така істота, виникнення якої безперервно оновлюється, з кожним індивідом і в кожному індивіді»¹.

Саморозвиток особистості – це індивідуальна творча активність, спрямована на «побудову» способу свого буття, на розвиток в собі того, що не успадковується, визначена особистісними властивостями. Він розуміється як індивідуальна історія, спосіб ставлення людини до дійсності, зміст якої визначає мислення (свідомість, самосвідомість) індивіда, що виявляється у формі реальної дії суб'єкта, здатного будувати, створювати самого себе. Філософія розглядає будь-який саморозвиток як ту частину саморозвинення складних систем, яка виходить за межі мимовільної, спонтанної зміни й знаменує перехід на вищий рівень організації, зокрема, для людини як особливого виду складних систем – це творчість з трансценденцією на власну особистість, діяльність для усвідомленої зміни або такого ж усвідомленого збереження притаманних особистості властивостей, при цьому цілі, напрямки і засоби змін або незмін визначає сама людина. У процесі саморозвитку активно і послідовно розвиваються психічні та фізичні функції особистості, вдосконалюється здібність соціальної адаптації – особистість залучається до процесу самовдосконалення у відповідності з образом, ідеалом людини або з намаганням розрядки, задоволення природної допитливості, відповідності соціальним потребам тощо, тобто робить те, чого ніхто інший за неї не зробить. Ця нова культурна збірна інтегрована особистістю в собі якість, очевидно, може бути представлена лиш в єдиному суб'єкті, який, писав у своєму головному творі один з основоположників філософської антропології Х. Плеснер, «для самого себе є фоном людського взагалі, на якому він виступає як «цей і ніхто інший»², бо в процесі формування людина проходить крізь горнило суто індивідуальної культури почуттів.

¹ Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс ; Культура, 1992. – 415 с. – С. 58-59.

² Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию : пер. с нем. / Х. Плеснер. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – 368 с.

У процесі будь-якої діяльності особистості відбувається поглиблення самоосмислення, коли людина починає відчувати свою неготовність до адекватної реакції на ситуацію, свою неузгодженість між тим, що є в її можливостях діяти, і тим, що повинно бути; це призводить до актуалізації ціннісного самовизначення, що висловлює міру моральної волі людини і водночас обмежує її рамками соціальної необхідності¹, і до створення смислового простору для саморозвитку – прагнення усунути конфлікт між наявним і необхідним, яке і є рушійною силою саморозвитку й задає особистості енергію самовпливу, самодобудовування до відповідності виклику дійсності – іншими словами, протягом часу рівень психо-соціальної зрілості людини підвищується, вона глибше поринає в процес саморозвитку, бо змушена постійно, якщо не хоче опинитися на узбіччі життя, докладати все нових і нових зусиль саморозвитку, щоб отримати бажаний результат. Саморозвиток особистості може виявлятися у двох видах – у неусвідомлених формах (наслідування, адаптація, гра тощо), коли індивід не має мети змінити себе власними зусиллями, і у вищих усвідомлених – таких, як самовиховання, самотворення, самоперевиховання, самовдосконалення, в основі яких – цілеспрямована діяльність особливого плану.

Саме ця смислова близькість процесів самовиховання та самовдосконалення досі давала можливість для їхнього ототожнювання, а також виділення одного з них як рівня, ступеня розвитку іншого, чи для розділу їх на різні рівні (нижчий і вищий) процесу усвідомленого саморозвитку особистості.

Сучасні дослідження доводять, що самовдосконалення і самовиховання – близькі, але не тотожні форми усвідомленого саморозвитку, що обумовлює їх спільні характеристики, але водночас ці процеси

¹ Гарифьянов Р. С. Педагогические основы руководства самовоспитанием студентов: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р. С. Гарифьянов. – М., 1978. – 18 с.

відрізняються один від одного природою самостворювальної активності і масштабом перетворень.

Одночасно і завжди на фоні багатогранного аксіологічного аналізу своєї поведінки в соціумі відбувається суто особистісне духовно-моральне самозбагачення людини, бо самовдосконалення особистості, як правило, протікає у внутрішньому світі людини бурхливо, з глибоким проявом почуттів: переживань власної неадекватності, остраху перед очікуваним, мобілізації сил для нових дій, максимального використання творчої уяви, радості від здійсненого, від відчуття себе кращим, ніж раніше, тощо. «Покликання людини – здійснитися як людина. ...Основна пристрасть людини – це здійснитися»¹, – така загальна концептуальна схема теорії особистості, за М. Мамардашвілі.

Наше дослідження щодо природи і сутності усвідомлених форм саморозвитку особистості ґрунтується на усвідомленні того, що будь-яке явище має джерела, які викликають його до життя і живлять його концептуальні засади, а у процесі онто- і філогенезу формується його сутність (положення, висунуте ще Аристотелем). Якщо розглядати явища самовдосконалення і самовиховання у такому контексті, то тенденція їхнього нерозмежування у науковій літературі пояснюється співставленням їхньої сутності – усвідомлений саморозвиток особистісних якостей.

Об'єктивною передумовою виникнення феноменів самовиховання та самовдосконалення слід вважати виникнення елементів абстрактного мислення в період перебудови стадно-групової або індивідуальної біологічної психіки в соціальну. При цьому абстрактне мислення функціонує як вища форма розвинутої свідомості (самосвідомості). Без розвинутої самосвідомості, здатності до «розмежування» особистості у свідомості на суб'єкт і об'єкт, до діалогічності, саморефлексії, самопізнання, самооцінки та саморегуляторних механізмів – самовиховання й

¹ Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс ; Культура, 1992. – 415 с. – С. 63.

самовдосконалення як усвідомлені форми саморозвитку особистості неможливі. Явища самовиховання та самовдосконалення єдині в своїй родовій сутності, але принципово різні, що визначається особливою природою останнього.

Природа, сутність та зміст явища самовиховання особистості вже набуло свого осмислення у науковій рефлексії. Зокрема, досліджуючи процес самовиховання, В.О. Лозовой розглянув його як універсальну забезпечуючу діяльність, що надає можливості здійснення всіх типів, видів, форм індивідуальної людської діяльності¹. Відповідно, природа цього явища визначається як діяльнісно-забезпечувальна (обслуговуюча).

У процесі самовиховання особистість розвиває окремі свої якості – фізичні, інтелектуальні, моральні, естетичні тощо безвідносно одна до одної. У цьому найбільш яскраво втілюється функціонально-інструментальний характер самовиховання. Більш того, процес самовиховання може бути орієнтований і на асоціальні цінності.

В сучасних умовах важливим завданням суспільства є формування нової самосвідомості й нових парадигм мислення, що дозволить не тільки набувати знання, вміння й навички, але й вміння жити – жити разом. В останнє десятиріччя, на жаль, пріоритетним стало накопичення матеріальних благ за будь-якої ціни, задоволення тілесного, намагання виділитися за допомогою зовнішньої атрибутики, прагнення до влади з метою власного збагачення тощо, наслідком чого стає душевна глухота, втрата людського в людині, що стає «доброю умовою» виродження і людини, і суспільства.

Перехід до суспільства сталого розвитку вимагає спілкування між його членами на гуманістичних засадах. Якщо раніше межі людської свободи були обмежені зовнішніми регуляторами (наприклад, релігійними догмами епохи Середньовіччя, тілесними покараннями; тоталітаризмом у

¹ Лозовой В. А. Самовоспитание личности : философско–социологический анализ / В. А. Лозовой. – Х. : Основа, 1991. – 208 с.

Радянському Союзу тощо), то початок ХХІ сторіччя потребує особистості, здатної розпоряджатися тим потенціалом, що накопичило людство, шляхом саморегуляції (здійснення життєвого вибору, формування біографічної стратегії на основі внутрішніх регуляторів). Ці внутрішні регулятори мають базуватися на певних засадах, що формуються світоглядом особистості, який може набувати «ego» чи «alter-ego» спрямованості. Самовдосконалення при цьому виступає тим соціально-психологічним механізмом, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям, що відбувається в межах світоглядного обумовлення. Світогляд – це свого роду духовна призма, через яку виявляють себе основні сфери особистісної структури самоідентифікації особистості.

До елементів світогляду, що безпосередньо впливають, а в окремих випадках визначають структурно-функціональні елементи самовдосконалення людини, ми відносимо світорозуміння, світосприйняття (рос. мировосприятие), світовідчуття (рос. мироощущение), світоуявлення, світоставлення. Світорозуміння детермінує пізнавальну спрямованість самовдосконалення; світовідчуття – емоційну; світосприйняття визначає цілісність і структурність процесу самовдосконалення; світоуявлення – його творчо-цільову спрямованість; світоставлення – практичну спрямованість діяльності.

В основі ідентичності особистості може бути раціональна цілісна «картина світу», або ціннісна «концепція життя». Світогляд «програмує» поведінку людини, виявляючи себе саме в діяльності. Головним структурним компонентом світогляду з цих позицій стає ставлення до природи, суспільства, ближнього оточення: засвоєні та прийняті людиною певні цінності стають світоглядною стратегією ідентифікації, орієнтирами самовдосконалення та самореалізації особистості. Світогляд при цьому є духовно-практичним засвоєнням об'єктивної реальності, що визначає індивідуальне самовдосконалення як спосіб ідентифікації (ідентифікація –

це не тільки копія матеріального, але й програма ставлення людини до світу, стратегія його власної перебудови).

Світогляд, маючи в основі своїй alter-концепцію, відповідним чином формує процес самовдосконалення людини, наповнюючи його гуманістичним змістом, саме в цьому виявляється ціннісно-гуманістичний характер самовдосконалення. При цьому оптимальність духовного розвитку особистості характеризується тим, що на кожному його етапі гармонійно поєднуються безперервне духовне самовдосконалення особистості та її здатність екстеріоризувати свій духовний досвід, що дозволяє людині кожного моменту виявляти себе як особистість, суб'єкт діяльності й індивідуальність при прагненні до духовного «акме» як найвищого, ідеального рівня духовного розвитку, до наповнення духовністю всього соціокультурного простору.

Природні передумови виникнення процесу самовдосконалення особистості полягають у внутрішніх суб'єктивних психологічних умовах, в особливостях психофізіологічної організації людини, гнучкої системи її вищої нервової діяльності. При цьому мова йде про людину, що перебуває на етапі розвитку, коли вже засвоєна певна сукупність знань, дій, засобів пізнання людиною світу та самої себе. Моральна регуляція при цьому здійснюється на основі психологічного механізму регулятивної діяльності, причому особливу роль відіграє емоційно-вольова сфера як контролюючий, стримуючий та спрямовуючий механізм поведінки. Моральний мотив – специфічний внутрішній двигун моральної саморегуляції особистості. Психологи розглядають мотив як внутрішній імпульс, що стимулює діяльність суб'єкта і спонукає на задоволення визначеної потреби (О.М. Леонт'єв), як вербалізацію мети і програми діяльності її здійснення (К. Обухівський), як суб'єктивне спонукання до цілеспрямованих дій у конкретній ситуації (В.Т. Асєєв, Б.С. Мерлін, С.Г. Москвичов, А.В. Петровський, Г.П. Предвічний). У першому випадку мотив ототожнюється зі стимулом, однак саме стимул як зовнішнє спонукання до

дії стає мотивом діяльності індивіда, у другому – немає різниці між мотивом, рішенням і наміром. Доречнішим вважається визначення мотиву як ідеальної спонукальної причини дій людини, в основі якої лежать її потреби, інтереси, нормативно-ціннісні установки. Мотив стає морально значущим, тому що виступає як суб'єктивний чинник і підстава для вчинку, виявляючи ставлення людини до інтересів інших, суспільства в цілому з позицій добра і зла.

Специфіка морального регулювання базується на особистісній автономії, вільному виборі, добровільному прийнятті рішень. На основі цих факторів особистість здатна вільно приймати рішення, що залежать від її власної волі. Самовдосконалення особистості є вільною діяльністю, що здійснюється добровільно особистістю щодо самої себе.

Внутрішнім, суб'єктивним джерелом активності, що визначає самовиховання та самовдосконалення, є потреба зробити себе кращим, й саме вона врешті решт детермінує процес саморозвитку особистості. Коли із такою потребою співпадає мета, тоді процес саморозвитку набуває цілеспрямованого характеру, а сама потреба тепер існує як певний синтез. Потреба-мета перетворюється на стійкий усвідомлений інтерес, що стає спрямованим спонукальним мотивом діяльності, має емоційно-ціннісну визначеність і сприяє вибору засобів задоволення потреби та досягнення мети.

Потреби, цінності й інтереси в межах саморозвитку можуть бути як загальними, так і функціональними, коли вони виражають спрямованість суб'єкта або на кінцевий результат діяльності, або на її процес. Функціональні потреби, цінності й інтереси орієнтовані на практичний результат; загальні містять потужний стрижень самовдосконалення. Діяльність щодо задоволення внутрішніх потреб (біологічних, соціальних, духовних) і є внутрішнім імпульсом саморозвитку взагалі, самовиховання та самовдосконалення зокрема, забезпечуючи їхню діяльнісну сутність, хоча

природа цієї діяльності, очевидно, буде різна стосовно різних усвідомлених форм саморозвитку особистості – самовиховання та самовдосконалення.

Що стосується самовдосконалення особистості, то розуміння його природи і сутності неможливе без осмислення природи самої людини. Як відомо, природа людини бінарна і характеризується тим, що, по-перше, людина – біологічна істота, яка має природні потреби у їжі, безпеці, продовженні роду тощо, – в цьому випадку людина відрізняється від тварини лише тим, що здатна навчатися, змінювати свою поведінку шляхом взаємодії з іншими людьми (ця традиція започаткована Ч. Дарвіном у його біологічній теорії виникнення людини). Людині як біологічній істоті на рівні природжених інстинктів притаманна необхідність взаємодії з іншими для задоволення власних, суто егоїстичних потреб, причому ця взаємодія на генетичному рівні носить характер взаємодопомоги, обумовлюючи можливість самого виживання людини як представника свого біологічного роду.

У процесі перетворення стадно-індивідуальної біологічної взаємодії у сумісну колективну діяльність великих та малих груп, у соціальну знаряддеву взаємодію, у сумісну виробничу діяльність із засвоєння необхідних речовин природи формується, як уже зазначалося вище, абстрактне мислення, що функціонує у формі свідомості як вищого способу відображення суб'єктом зовнішнього та внутрішнього світу. Із виникненням абстрактного мислення розвинулася здатність уявляти майбутні події (на основі індивідуального та колективного минулого досвіду) та переживати їх у теперішньому (як теперішні), тобто передбачати актуальні ситуації, передбачати свою поведінку, дії у процесі сумісної колективної діяльності щодо задоволення потреб.

Таким чином, необхідно виділяти другий аспект людської природи: людина розглядається як істота соціальна, яка формується шляхом спілкування з іншими членами через перебування у людській спільноті (теза Аристотеля про «політичну людину»). Соціалізація людини пов'язується із

виникненням абстрактного мислення, але на цьому етапі «соціальність» передбачає наявність небагатьох елементів духовності у людському середовищі.

Перші зародки духовності пов'язані із релігією, мораллю та мистецтвом. Так, християнство запропонувало свій ідеал святості та свій шлях досягнення його – Бог та Боголюдина, зразком якої є Ісус Христос, наблизитися до якого можна через страждання та життя заради інших (Декалог Мойсея, Нагорна проповідь Христа). Пізніше ці ідеї знайшли втілення у золотому правилі моральності та категоричному імперативі І. Канта, згідно з яким людина має ставитися до інших так, як хоче, щоб ставилися до неї, та виступає завжди як мета, ніколи не засіб її досягнення. Середньовіччя демонструє програми самовдосконалення та практики їх реалізації (Христос, святі шляхом аскези) заради ближніх (родичі) і дальніх (суспільство).

Отже, як духовно-соціальної істоті людині потрібно спілкування із членами соціуму, в якому вона самоактуалізується. Виділення двох начал буття людини – укоріненість її у вічному, духовному бутті й така ж безпосередня приналежність до матеріального, тимчасового буття – детермінує два способи становлення людини: через виховання як вплив на людину – в такому контексті «самовиховання» набуває відтінку примусу себе заради інтересів суспільства, що пов'язано з «матеріальним», і «самовдосконалення» як творення свого образу, як пробудження людяності в людині – з «ідеальним» у розумінні духовного.

Процес самовдосконалення відбувається не лише у духовно-моральній сфері, але при цьому його особлива природа виявляється лише у духовно-моральній спрямованості будь-якої діяльності. Засобом самотворення людини стає духовна наповненість, що потребує етичної рефлексії. Визначальною змістовною ознакою самовдосконалення як руху особистості до сутнісного самоздійснення виступає моральність, поза якою «вдосконалення стає напрацюванням часткових вмінь, втрачаючи свій

гуманістичний зміст, людинотворчу спрямованість»¹, тобто визначальною є не ступінь розвитку певних якостей – важливо, наскільки ці якості розуміються особистістю як моральні. Слід зауважити, що в процесі самовиховання особистість може розвинути окремі свої якості – моральні, естетичні, професійні тощо незалежно одне від одного, але тоді особистість неначе «розділяється» на окремі якості та риси, що її утворюють. Саме тому І. Ільїн вважає, що там, де духовних необхідностей немає, відбувається розпад особистості, «перетворення її на жертву дурних пристрастей та обставин»².

Показником самовдосконалення постає цілісність людини, обумовлена двоїстістю людської природи; в свою чергу, «діяльнісний спосіб людської реалізації робить критерієм досконалості характер діяльності: адекватний та універсальний – спрямований на здійснення родової сутності людини, чи ворожий людській суті, частковий – покликаний задовольняти суто матеріальні та фізичні потреби, які виражені у домінуючому прагненні до накопичення та споживання»³. На думку М.Ф. Макареця, саме «принцип цілісності виступає основою розрізнення самовиховання та самовдосконалення»⁴, а достеменно поняття цілісності виражає ступінь оволодіння індивідом родовою сутністю людини. На відміну від самовдосконалення, що є вищим ступенем досягнення цілісності особистістю, самовиховання постає як самозміна особистості до моменту утворення її цілісності. Ю.В. Коваленко називає таку особистість цілісною, тобто не «підпорядкованою цілеспрямованому досягненню часткового інтересу, яке часто здобувається ціною руйнування своїх суспільних

¹ Колісник О. П. Саморозвиток духовності особистості / О. П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 2. – С. 12–18. – С.12.

² Ильин И. Путь к очевидности / И. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с. – С. 11.

³ Коган Л. Н. Воспитывать в себе человека (Вопросы нравственного самовоспитания) / Л. Н. Коган // Урал. – 1982. – №1. – С. 27-30. – С. 27.

⁴ Макарец Н. Ф. Самосовершенствование как фактор социализации индивида : автореф. дис.... канд. филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Н. Ф. Макарец ; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко.– К., 1987. – 19 с. – С. 14.

зв'язків, відчутних духовних втрат»¹. Отже, цілісність особистості не можна зводити до простого поєднання окремих функцій в єдину систему, потрібно говорити про духовно-моральну цілісність, для якої головним є зміст, що пов'язує її складові. Основою самовдосконалення при цьому є духовно-моральний стрижень, що наповнює всі прояви функціональної активності людини моральним змістом. Саме тому, очевидно, Д.І. Дубровський визначає сутність самовдосконалення як «досягнення більшого ступеня людяності»². З особистістю в процесі самовдосконалення відбувається певна трансформація, яку можна позначити як процес розгортання особистості в людині, рух до самої себе як якоїсь потенційності, що прихована за хаотичним різноманіттям вчинків. Світ при цьому постає як єдиний гармонійний механізм, а особистість відчуває себе його душею, сприймаючи себе поруч з іншими в єдиному духовно-моральному просторі. Саме у такому співіснуванні з іншими у всій повноті розкривається процес самовдосконалення як така форма усвідомленого саморозвитку особистості, коли індивід концентрується не на власному «Я», а на інших, на всьому світі, розчиняючись в ньому (у зв'язку з цим необхідно назвати імена Альберта Швейцера, матері Терези, Махатми Ганді та інших видатних діячів, чий життя були і залишаються зразками високого служіння іншим). Ознакою такої цілісної особистості виступає неповторне вираження всезагальності, коли відбувається вихід за межі особистісного. Зазначене дозволяє визначити природу самовдосконалення як ціннісно-духовну.

Таким чином, самовдосконалення особистості базується на специфічній внутрішній активності людини, яку доцільно розглядати як моральну активність, що є «ціннісним способом моделювання, структурування та

¹ Коваленко Ю. В. Суфійська модель моральнісного самовдосконалення (історико-етичний аспект) : автореф. дис. . канд. філос. наук : (09.00.07) «Етика» / Ю. В. Коваленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — 19с. — С. 5.

² Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. — 1988. — № 5. — С. 65–76. — С. 68.

самоздійснення особистістю діяльності, спілкування і поведінки»¹, «особистісний спосіб співставлення себе з іншими людьми, визначення своєї позиції й тим самим самовизначення»², це характеристика діяльності, що виявляється у вільній, свідомій, внутрішньо необхідній формі. Ми вважаємо, що моральна активність – це таке діяльнісне моральне ставлення до світу, до інших людей, в якому суб'єкт виступає як активний носій моральних цінностей. Моральну активність можна розглядати як один з головних критеріїв рівня розвитку моральної свідомості особистості, як таке діяльнісне моральне ставлення людини до світу, до інших людей, в якому суб'єкт виступає як активний носій і «провідник» моральних цінностей (норм, принципів, оціночних уявлень, ідеалів), здатний до сталої моральної поведінки і самовдосконалення, такий, що відповідально підходить до прийняття моральних рішень, непримиренно ставиться до аморальних проявів, відкрито виражає свою моральну позицію. При цьому мова йде про такий тип активності людини, яку Е. Фромм називає «продуктивною» орієнтацією характеру, тобто такою, що передбачає «виявлення всіх ... потенцій, коли «Я» і моя діяльність єдині»³. Продуктивна активність – це стан внутрішньої активності, внаслідок якої не обов'язково створюються витвори мистецтва чи наукові надбання, це «орієнтація характеру, що може бути притаманна всім людським істотам, якщо вони тільки не є емоційно збіднілими»⁴.

Особливістю моральної активності є те, що вона виявляється в дійсності. Однак активність – це не просто діяльність, це єдність відображення, вираження і реалізації зовнішніх і внутрішніх тенденцій в житті особистості. Активність – це характеристика діяльності, яка має самостійну силу реагування, яка виявляє себе у вільній, свідомій,

¹ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1977. – 224 с.- С. 11.

² Там само. – С. 138.

³ Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с. – С. 273.

⁴ Там само.

внутрішньо необхідній формі. Це діяльність за власною ініціативою. «Активність виступає як особистісний спосіб співвіднесення себе з іншими людьми, визначення своєї позиції і тим самим самовизначення»¹.

Ні сам по собі соціальний досвід, засвоєний особистістю, ні сама по собі активність особистості не висловлюють її позицію. Лише за умови їх взаємодії виникає складне особистісне ставлення, яке має певну спрямованість. При цьому соціальний досвід, який виражається в характері і обов'язі засвоєних особистістю соціальних відносин, є базисом позиції, а активність, яка виражається в інтенсивності процесів засвоєння і обміну цінностями, є її діяльним стрижнем.

Особливістю моральної активності виступає її добровільний характер: наказ собі самому – вже «не наказ, це вже значимість робити те, у чому в даний момент суб'єкт ніякої потреби не відчуває»²; вона здійснюється не з примусу, а за велінням серця, що детермінує самоцінність процесу самовдосконалення як діяльності, що породжена не потребою, а бажанням. Самовдосконалення – це особливий спосіб організації життя, сутність якого міститься у формулі Мартина Лютера «На цьому стою і не можу інакше»: бажання максимально усунути дисбаланс між наявним і належним, споживацько-гедоністичним і гуманістичним, реальним й ідеальним стає внутрішньою потребою індивідуальності, яка прагне досягти цього ідеального, з точки зору гуманістичних цінностей, стану.

Зрозуміло, що діяльний характер різних форм усвідомленого саморозвитку особистості детермінує той факт, що й самовдосконалення реалізується лише через дію, що визначається його природою. Якщо самовдосконалення не має фактичної реалізації, то, як слушно зауважує

¹ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1977. – 224 с. – С. 138.

² Там само. – С. 187.

М.А.Кіссель, «все перетворюється на пусті розмови»¹, однак в основі такої діяльності – здатність до жертвності.

На думку В. Франкла, найважливішими екзистенціалами людського буття є духовність, свобода і відповідальність; духовність при цьому – основна характеристика людини, якою б значною не була роль останніх. Ця духовність «покоїться у несвідомому», «у відсутності рефлексивної самосвідомості», вона може лише «бути співприсутньою» іншій особі, що можливо лише в любові, яка є «віддачею себе іншому без залишку»². Саме тому М.А.Кіссель визначає самовдосконалення як «самоствердження, реалізацію свого справжнього «Я», але це таке самоствердження, що іноді приводить на вогнище чи гільйотину»³.

Нарешті, необхідно назвати таку сутнісну рису самовдосконалення, як його відкритість, безкінечність та безперервність, бо «без постійного самовдосконалення виникає застій»⁴.

Процес самовдосконалення людини здійснюється у діалогічних відносинах з іншими: особистість не може відчувати себе частиною Всесвіту в ізоляції від світу, вона оцінює весь світ і себе в ньому через діалог.

Наразі виникає питання зв'язку понять «потенціал особистості» та «спрямованість особистості» із усвідомленими формами саморозвитку особистості, оскільки об'єктивний механізм саморозвитку суб'єкта діяльності пов'язаний з процесом постійного прагнення вийти «за свої межі», розкрити свій невичерпний потенціал, що має об'єктивну спрямованість залежно від потреб особистості і її ціннісних орієнтацій і

¹ Проблемы нравственного воспитания : сб. ст. / отв. ред. Л. И. Рувинский. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 229 с. – С.71.

² Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с. – С. 95-96.

³ Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1988. – № 5. – С. 65–76. – С. 71.

⁴ Там само. – С. 76.

розгортається в діяльності. Використання цього терміну при вивченні проблеми самовдосконалення концентрує в собі три рівня зв'язків та відносин. По-перше, той, що відображує минуле: потенціал є наявністю якостей, здібностей, вироблених і накопичених особистістю в процесі її становлення та забезпечуючих її можливість (здатність) до певного функціонування та розвитку. У цьому випадку поняття «потенціал» наближається змістом до поняття «ресурс». По-друге, той, що репрезентує сучасне: у цьому випадку поняття акцентує увагу на структурі та рівні організації наявних здібностей, можливості їх практичного застосування. В цьому розумінні поняття де в чому збігається із поняттям «резерв». По-третє, той, що орієнтує на майбутнє: потенціал не тільки реалізує перехід від можливого в дійсне, але й виступає необхідною передумовою для саморозвитку. Це – джерело розвитку зовнішнього навколишнього середовища та саморозвитку в його усвідомлених формах, самовдосконалення зокрема. Можна виділити такі складові елементи потенціалу: інтелектуальний, естетичний, моральний, творчий, духовний та психофізіологічний. Тільки в єдності цих компонентів можливе становлення цілісної особистості. Розкриття потенціалу особистості залежить від активності особистості (самореалізації потенційних можливостей), складовими якої є цінності, інтереси, здібності.

У загальному вигляді спрямованість діяльності особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Український соціолог В.Є.Хмелько виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості: 1) ідейно-політичний, що містить у собі різні аспекти суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і соціальних організацій; 2) соціально-культурний, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, сім'ї, до інших нечисленних соціальних груп; 3) моральний, що включає соціальні орієнтації, які відображають суб'єктивне ставлення людини до інших людей

і самої себе¹. У своїх безпосередніх проявах спрямованість діяльності особистості виступає щодо інших людей як сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, цінності, інтереси, прагнення, ідеали, переконання тощо. Спрямованість діяльності – складна якість, що містить систему спонукань, які визначають активність людини.

У соціальній і моральній практиці кожного є щось провідне, що визначає основну лінію його поведінки, сенс і мету всього життя. На відміну від самовиховання, для якого визначальним є саме потенціал людини, самовдосконалення здебільшого орієнтоване на спрямованість діяльності особистості, що є черговим детермінуючим його ціннісно-духовну природу фактором. На той час, як самовиховання може мати частковий, функціональний характер, самовдосконалення носить характер універсальний, підпорядкований розчиненню особистості у Всесвіті.

Самовдосконалення особистості як постійний життєвий факт, тобто виникнення в її духовному просторі все нових і нових структур, є функцією творчого ставлення до життя. Безумовну цікавість у цьому відношенні викликає концепція, створена колективом дослідників під керівництвом Л.В.Сохань, в основу якої закладено уявлення про життя людини як творчий процес. Особистість розглядається як суб'єкт життя, в основі існування якого лежить життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення її життєвого проекту. У процесі реалізації свого біографічного проекту особистість набуває мистецтва жити – особливого вміння, що базується на глибокому знанні життя, розвинутій самосвідомості та володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості. При такому підході життєтворчість виступає способом вирішення нагальних, майбутніх та перспективних життєвих завдань. На певному рівні структурування світогляду творче ставлення особистості до найважливіших проявів своєї активності стає життєвою

¹ Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.

основою, провідною інтенцією, що спрямовує особистість на шляху самовдосконалення. В системі світогляду, заснованій на подібному відношенні, яке проектується і на зовнішній світ, і на власне «Я» людини, виникає потреба в самовдосконаленні, яка й стає внутрішнім імпульсом самоактуалізації особистості. Розвиваючись від впливом цієї потреби-цінності, постійно звертаючись до накопичених цінностей, особистість перманентно актуалізує свої проектні стани. Сформована потреба в «самотворчості» завершує особистісне становлення індивіда й є потужним двигуном його саморозвитку, який ініціює інтенсивну «добудову» тих його духовних структур, що ведуть до поглиблення індивідуалізації особистості. Саме тому сутність самовдосконалення визначається як індивідуальністворювальна: особистість, яка самоактуалізується, набуває все більшої індивідуальності, творить себе, свої кращі, достеменно людські властивості. Тут постає питання співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність».

На нашу думку, слід погодитися з тими дослідниками – представниками окремих наук, які розглядають процес становлення людини як шлях від індивіда до особистості, яка, в свою чергу, може на певному етапі свого розвитку стати індивідуальністю (М.С. Каган, С.Л. Рубінштейн, І.Т. Фролов та інші). Індивід – це представник вищого біологічного роду. Але при цьому людина – творча істота, яка наділена різноманітними психічними якостями та ознаками, що надають їй можливості пізнавати навколишній світ та саму себе, будувати свою поведінку серед людей, створювати необхідні умови свого життя, вдосконалювати їх, свої фізичні та моральнісні якості. Ця нова характеристика індивіда, що виникла у процесі його життя у суспільстві, надає йому можливості активно діяти, виявляти самостійність і творчість, закріплена у понятті «особистість». Отже, особистість – це тільки одухотворена людина. Індивідуалізація – це процес самовизначення і уособлення особистості, її виділення з співтовариства, оформлення її окремоті, унікальності і неповторності. Особистість, яка стала

індивідуальністю, – це самобутня людина, яка виявляє себе активно і творчою. В поняттях «особистість» і «індивідуальність» зафіксовані різні виміри духовної сутності людини. Саме індивідуальність спроможна до самовдосконалення – як особистість, здатна до самопізнання, самоаналізу, самоконтроля і саморегуляції.

Названі компоненти самовдосконалення особистості становлять його структурний стрижень: структура самовдосконалення подібна структурі самовиховання, запропонованій Ю.Я. Злотниковим¹; вона може бути представлена як такий структурний комплекс: усвідомлення розбіжності між середовищем та індивідом, між реальним та ідеальним – самопізнання – самооцінка – потреба – спонукання – мотивація – цілепокладання – регуляція – об'єктивація у вчинку – оцінка результату. Структурні елементи, суб'єктивно-об'єктивні за своєю природою, дуже тісно пов'язані між собою, взаємодіють один з одним. На етапі самопізнання як об'єкт пізнання виступає і сама особистість, а не тільки навколишнє середовище, що дозволяє говорити про роздвоєння особистості на суб'єкт і об'єкт одночасно. В найбільш узагальненому вигляді структура самовдосконалення може бути представлена як єдність самопізнання, самоаналізу з самооцінкою, самоконтролем і саморегуляцією. До переліку складових процесу самовдосконалення – самопізнання, самооцінка, самоконтроль і гуманістично спрямована саморегуляція – варто було б додати самовизначення і самовибір як первинне визначення і подальше перевизначення себе внаслідок процесів самоаналізу, самовипробування, самореалізації.

Функції самовдосконалення безпосередньо витікають із його внутрішньої організації. Серед них можна виділити такі:

1) пізнавальна (гносеологічна), або функція самопізнання, пов'язана з пізнанням, аналізом особистістю самої себе, своїх здатностей та

¹ Злотников Ю. Я. Философские вопросы теории самовоспитания : автореф. дис. канд. филос. наук / Ю. Я. Злотников. – М., 1970. – 19 с.

можливостей. У процесі самовдосконалення пізнання має цілеспрямований характер, воно орієнтоване на самоаналіз та самооцінку. З цілепокладанням, з постановкою мети, з передбаченням перспектив розвитку особистості відповідно до дійсності, що змінюється, пов'язаний процес випереджального відображення. Інформація, набута у процесі самопізнання, є основою, необхідною передумовою самооцінки;

2) оцінювальна, чи самооцінювальна, функція виявляє ціннісне ставлення суб'єкта до самого себе у процесі самовдосконалення через оцінку якостей, ознак, здібностей, діяльності, поведінки. Основою самооцінки виступає ідеал, мірою її адекватності – світоглядна культура, зрілість особистості, система цінностей, на яких базується світогляд особистості. Цінності виступають критеріями оцінки, як всього життя особистості, так і її окремих вчинків і дій, так як вони дають основу для вибору альтернативних способів дій, для відбору й оцінки цих альтернатив. Ця діяльність оцінювання здійснюється особистістю не з точки зору необхідності або корисності, а з точки зору уявлень про належне. Цінності є критеріями оцінки і навколишньої реальності: через систему цінностей як би фільтрується вся інформація, що сприймається й перероблюється особистістю. «Призма цінностей» підсилює одну інформацію і, навпаки, послаблює або ігнорує іншу. Всі явища і події, які відбуваються у світі, представляються їй у різному світлі, згідно тій позиції, з якої вона на них дивиться. Тому цінності визначають як «локатори моральної свідомості особистості»¹, головною функцією котрих є «створення впорядкованої, стабільної картини світу, яка має для людини значення»²; самооцінка є в

¹ Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр ; Житомир.інж.-технол.ін-т. – Житомир : Вид-во ЖІТІ, 1997. – 213 с.- С. 118.

² Невельская-Гордеева Е. П. Философский анализ проблемы самоопределения личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.08) / Е. П. Невельская-Гордеева. – Х., 1994. – 22 с.- С. 7.

такому разі передумовою функцій самоомодельовання, саморегуляції та самотворення;

3) функція самоомодельовання (модельовальна) передбачає творення ідеалу, моделі поведінки, розробку програми, певного плану самовдосконалення або модельовання біографічного проекту на основі загальнолюдської системи цінностей;

4) регулятивна, або функція саморегулювання, виражає прагнення індивіда приводити свої моральні якості, ознаки, здатності у відповідність з ідеальною моделлю. Здійснюється ця функція самовдосконалення шляхом самовизначення, самообмеження, самопримусу;

5) функція самотворення реалізується в діяльнісних актах, спрямованих на розробку нових стереотипів діяльності, поведінки. Саме у цій функції самовдосконалення особистості виявляється «матеріальне» втілення ідеалу, ідеальної моделі діяльності особистості шляхом практичної діяльності.

Всі функції перебувають у діалектичній єдності, виражають цілісний процес самовдосконалення особистості.

Самовдосконалення – вища, порівняно із самовихованням, форма усвідомленого саморозвитку особистості, оскільки має порівняно вищу якісну основу, яка, в свою чергу, характеризується спрямованістю на гуманістичні засади людського існування. Під гуманістичними цінностями автор розуміє комплекс тих цінностей, на основі яких вирішуються смисложиттєві проблеми, що звично виражаються для кожної людини «...в системі «вічних питань» людського буття. Хто я, навіщо прийшов у цей світ, яке моє місце в ньому, який смисл мого існування, на основі яких цінностей я повинен зробити вибір власного життєвого шляху, визначити мету і смисл діяльності, за якими критеріями та яким чином можна вдосконалювати мою особистість?»¹. Цей рівень саморозвитку пов'язаний із настанням соціальної зрілості особистості, коли у неї формується ідеал

¹ Караульна Н. В. Духовність: сфера сутності чи існування людини? / Н. В. Караульна // Вісник НАН України. – № 11. – 2002. – С. 18–22.- С. 18.

на основі цінностей саме такого типу, коли вона здатна до адекватної самооцінки, має розвинутий рівень вольового контролю. Потрібно створити такий проект людського співжиття, в якому загальнолюдські цінності, точніше, «кожнолюдські» цінності повинні залишатися безумовно пріоритетними, а всі інші – бути шановною приватною справою кожного. Під такими загальнолюдськими цінностями необхідно розглядати, очевидно, саме життя і, відповідно, прагнення до повноти життя, щастя; це все потреби здорового людського естества, що обумовлюються необхідністю підтримки і продовження життя у нащадках; це і життєзберігаючі вимоги добросусідства, для котрого «хиткий мир краще доброї сварки»; це й нерозривна з уявленням про повноту розумного життя свобода особистості, сумісна в соціальному житті з такою ж свободою всякої іншої особистості, – свобода мислити по-своєму, сповідати власні цінності, свобода совісті, свобода володіти чимось і мати право на власність. Відповіддю на те, яким чином можна узгодити таку ціннісну систему між багатьма членами людської спільноти, може стати такий принцип людського існування, як любов. Любов – це один з найголовніших способів зрозуміти іншу людську істоту у глибинній суті її особистості, адже не можна зрозуміти сутність іншої людської істоти, якщо не відчувати до неї любові.

Отже, у науковій літературі сутність самовиховання і самовдосконалення як предметів філософського дослідження досі ототожнювалася і визначалася як усвідомлений саморозвиток особистісних якостей. Однак аналіз природи кожної з цих сутностей дозволяє виділяти явище самовдосконалення серед інших форм саморозвитку особистості як найвищу.

В основі самовдосконалення як однієї із форм саморозвитку закладене постійне виникнення і, водночас, вирішення особистісних внутрішніх суперечностей між цінностями, спрямованими на задоволення власних, егоїстичних потреб (споживацько-гедоністичними), і цінностями

альтруїстичного характеру (гуманістичними). При цьому вони розв'язуються не стільки у природному, скільки у соціальному середовищі, включаючи духовне життя особистості і суспільства. Самовдосконалення виступає як соціально-психологічний механізм, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям на гуманістичних засадах розвитку людства.

Природа явища самовдосконалення обгрунтовується як ціннісно-духовна, що пов'язане із його реалізацією виключно у моральній площині, коли значущою стає не ступінь розвитку особистістю певних якостей чи здібностей, а їх розуміння як моральних, формування біографічного проекту на засадах гуманістичних цінностей.

На основі опрацювання наукових надбань розгляду проблеми самовдосконалення особистості та проведених досліджень виявляється можливим визначити самовдосконалення особистості як найвищу форму усвідомленого саморозвитку особистості, яка полягає у постійній внутрішній потребі індивідуальності у створенні та реалізації власного біографічного проекту на засадах alter-спрямованого гуманістичного світогляду, що обумовлює реалізацію технологічного потенціалу особистості, наповнюючи моральним змістом усі прояви її функціональної активності; специфічний вид суб'єктно-об'єктної самоактивності особистості, що виявляється у її постійному прагненні довести свій розвиток до можливої межі відповідно до загальнолюдських, гуманістичних цінностей; одну із сутнісних сил розвитку духовного потенціалу людини, намагання і здатність особистості служити іншим людям, своєму народу, людству.

2.2. Самовдосконалення особистості у реалізації біографічних проєктів

XX – XXI сторіччя дослідники сучасності характеризують як еру порожнечі і безкінечного процесу спокуси, коли домінуючим є інстинкт, а не розум, коли індивід часто орієнтується виключно на матеріальну користь, а до «вищих цінностей» залишається переважно байдужим, свідомо чи ні сповідуючи споживацько-гедоністичні ідеали. Саме тому фундаментальне значення для людини має відігравати вибір стратегії життя, тобто «стратегії розпізнавання своєї біографії у соціальному оточенні й, насамперед, розпізнавання свого ідентичного «Я» через практичну дію»¹. Час людини як творця, будівника власного життя можна назвати екзистенційним часом. Цей аспект людського буття характеризується вибором способу самовизначення, самореалізації, побудови життєвої стратегії, осмисленням і оцінкою часу життя, формуванням суб'єктивної картини власного життя в контексті суспільного.

Для сучасного суспільства перехідного типу та індивідуальних стратегій людини домінуючим є прагнення до грошового успіху, «при цьому не принципово, в якому професіональному просторі вона (людина) проєктує свою біографію»². Одна з актуальних проблем сучасності – неможливість забезпечити формування особистості цілісної, здатної не тільки до індивідуальної самореалізації та конкурентної боротьби, а ще й до виявлення вищих людських якостей, що відповідають природі її духовно-морального розвитку й визначають світоглядну, громадянську і життєву позиції. Весь життєвий простір людини формується на основі «а) біографічної спрямованості індивіда до конкретного типу грошової виділеності та б) сприятливого ціннісно-нормативного середовища – атмосфери соціальної поваги саме до цього типу життєвої філософії»³.

¹ Согомонов А. Ю. Генеалогія Успеху и Неудач / А. Ю. Согомонов. – М. : Солтекс, 2005. – 384 с. – (Б-ка Центра социол. образования). – С. 17.

² Там само. – С. 136.

³ Там само.

В історії людства завжди були і є індивідуальності, біографічний проект яких будувався на основі alter- світогляду, що відповідним чином спрямовує реалізацію їх потенціалу на гуманістичній основі. При цьому визначальними факторами, що спонукали подібних особистостей до самовдосконалення як засобу реалізації гуманістичних принципів, є світоглядна позиція, розвинений вольовий фактор, вміння здійснювати самовиховну діяльність тощо. На жаль, у розвитку людства самовдосконалення було й залишається справою окремих особистостей, здатних у самоздійсненні долати стереотипи масової культури. У періоди історії, коли від людини, людського фактору мало що залежало, це було не так небезпечно, як у сучасну епоху, коли людина озброєна значним технічним і техногенним потенціалом, але можливості використання його не обмежуються чітко визначеними правилами внутрішньої саморегуляції, в тому числі морального характеру: рівень зовнішньої свободи дозволяє використовувати надбання науково-технічного прогресу як заради людства, так і проти нього, оскільки немає тих моральних меж, що більшість сучасників не зможе перетнути.

Саме тому необхідною умовою аналізу самовдосконалення особистості є дослідження механізмів його практичної реалізації, що виявилось можливим шляхом опрацювання біографічної, мемуарної, публіцистичної та іншої літератури, у тому числі серії «ЖЗЛ». На жаль, не завжди можна знайти чи виявити мотиви, що стали внутрішнім спонуканням певної особистості до самовдосконалення, оскільки сучасники видатних гуманістів фіксували лише конкретні прояви альтруїстичного служіння, не прагнучи виявити внутрішні мотиви їхньої діяльності. Можливо, саме тому технології самовдосконалення особистості у багатьох випадках не демонструються, але їхня наявність очевидна і виявляється у загальній тенденції життя таких людей заради інших.

Аналізуючи біографії, мемуари, автобіографії видатних людей, можна зробити висновок, що в формуванні їх як особистостей, а потім індивідуальностей, суттєву роль відігравали такі фактори: 1) природні дані

або індивідуальні здібності; 2) те, що надає людині суспільство, тобто властивості, набуті під впливом виховання та освіти; 3) те, що людина робить сама: якості, вироблені у процесі самовдосконалення. Вони, як правило, самі себе «робили», причому чим вище культура (освіта) особистості, особливо моральна, тим всебічнішим, інтенсивнішим, цілеспрямованішим є самовиховання.

Значний досвід самовдосконалення було накопичено ще у давні часи – найяскравішим прикладом є життя святих, за зразком Ісуса Христа, в епоху Середньовіччя. Символами духовної величі стали імена Афанасія Великого, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та інших. Життя останнього було сповнено випробувань та страждань.

Так, серед природних якостей Златоуста дослідники його життя і творів називають такі, як незвична для його років зосередженість, прагнення до самотності, що надавало можливість вивчення Св. Писання.

Серед факторів, що визначили подальшу долю майбутнього святого, перш за все слід назвати походження із родини, де батьки були християнами – причому істинними християнами, а не просто такими називалися: намагання батьків допомогти нужденним завжди привертало увагу хлопця. Рання смерть батька не призвела до занедбаності Іоанна: Анфуса, мати хлопця, моральні муки якої були величезні, вбачала своє справжнє призначення у присвяті себе материнству (сестра Іоанна померла пізніше теж, так що жінка зосередила всю свою увагу на хлопчиківі).

Анфуса належала до вищого суспільства, сама була жінкою з високим рівнем освіти, мала значний спадок, тому надала синові найкраще виховання того часу. Саме таке ставлення матері до сина, належне виховання, високий рівень освіти сформували у юнака відповідне ставлення до життя, основи якого вже почали намічатися: Іоанн вирішив присвятити себе служінню Богу. Однак це рішення тільки визрівало, воно ще не мало чітких обрисів.

Отримавши блискучу освіту, Іоанн вирішив зайнятися адвокатурою. Цей етап його життя став важливою віхою, оскільки саме тоді юнак зіткнувся із тим, чого він був позбавлений у будинку матері: неправдою, ворожнечею, сльозами, горем, злорадством тощо. Заняття судовою діяльністю ще більше виявило цей негативний бік життя, оскільки саме на суді поставало перед Іоанном у всій своїй повноті, даючи можливість чудовому оратору, перед яким відкривалася незвичайна кар'єра, побачити прірву між цим справжнім світом і тим божественним ідеалом, який пропонувало Св. Писання.

Потрясіння від «справжнього» життя стало настільки великим, що Іоанн вирішив обірвати будь-який зв'язок із світом, щоб повністю присвятити себе служінню Богу та прагненню до духовного вдосконалення, що стало потребою його душі.

На шляху свого самовдосконалення святий продемонстрував неабияку силу волі та духу, вдавшись до аскези як засобу досягнення єднання з Богом - кінцевої мети самовдосконалення: наклав на себе обітницю мовчання – недавній успішний адвокат і блискучий оратор повністю зосередився на читанні Св. Писання; усамітнився у пустелю, відмовляючись тим самим від високого сану, який йому пропонували, де провів чотири роки у суворих умовах, що було особливо важким для хлопця, який ні в чому не мав відмови у батьківському домі. Тільки сила духу при відсутності сили тіла допомогла йому витримати ці випробування, і лише тяжка хвороба змусила його перервати це фізіологічне «любомудрство». Механізмами здійснення процесу самовдосконалення стали самопримушування – процес добровільного внутрішнього усвідомлення особистістю необхідності примушування самої себе до виконання вимог гуманістичного співіснування; самообмеження – добровільна, викликана внутрішніми переконаннями особистості потреба у відмові від задоволення власних інтересів заради вироблення гуманістичних якостей.

Вбачаючи силу християнства у двох речах – синтезі освіти і віри та безмірної любові до нужденних, Іоанн сам демонстрував приклад справжнього християнина: свою діяльність розпочав із того, що продав усі багатства свого попередника у сані пресвітера, а набуті кошти передав притулкам та госпіталям.

Зачинателем традиції олюднення, гуманізації аскетичного ідеалу на Русі вважається Феодосій Печерський, якого було канонізовано церквою раніше свого вчителя та першого засновника Києвопечерського монастиря – Антонія. Такий вибір пояснюється тим, що в особі Феодосія Київська Русь знайшла свій ідеал досконалого святого життя – цілісного і повного, але водночас смиренного.

Слід зазначити, що у Київській Русі під впливом православної релігії склався особливий архетип духовного життя та розуміння ідеї самовдосконалення, який характеризується рухом «вглиб себе», при цьому формуванням знання про самовдосконалення як про особливу життєву позицію, що переводить внутрішнє знання про добро у практичну іпостась. Найбільше такий моральний ідеал реалізувався в образах святих та подвижників.

Сучасні релігійні діячі демонструють приклади високого служіння людям: наприклад, митрополит Кирило, священник Михайло Жар. Останній став Людиною року у конкурсі «Людина року в українському християнстві – 2009» за створення дитячого притулку і утримання в ньому близько 160 дітей. Майже всі ці дітки мають психо-фізичні відхилення або певні фізичні вади, 39 з них ВІЧ – інфіковані, у притулку перебувають із 1992 року. 29 дітей М. Жар усиновив. За словами священника, який сам виріс сиротою, він ще з дитинства пообіцяв собі працювати у дитячому будинку, що і реалізував у дорослому житті. При цьому ні сама особистість Жара, ні його притулок не стали набутом гласности, не притягують до себе уваги

спільноти, оскільки працівники цього закладу не вважають, що роблять щось особливе¹.

У XIX сторіччі проблема самовдосконалення набула широкого філософсько-художнього осмислення в російській літературі, що стала квінтесенцією духовного буття епохи. Саме концепції самовдосконалення Л.М. Толстого у вченні про «шляхи життя» людини відведено одне з центральних місць; при цьому, вважаючи, що сучасна йому цивілізація втратила розуміння того, що таке людина і яке її місце у світі, Толстой під самовдосконаленням розуміє благодієвну діяльність, «спрямовану на покращення своєї душі», яка сприяє тому, що людина з кожним днем стає все краще та добріше, – тоді ця праця, на думку мислителя, стає «справжньою» і «головною».

Л. Толстой абсолютизував значення морального ідеалу для розвитку окремої людини й всього людства. «Ніщо так очевидно не підтверджує того, що справою життя є самовдосконалення, як те, що чого б ти не бажав поза своїм вдосконаленням, як би повно не виконувалось твоє бажання, як швидко воно виконано, так зразу ж знищується принадність бажання. Не втрачає свого радісного значення одне: усвідомлення свого руху до досконалості. Тільки це безперестанне вдосконалення дає істинну ...радість», – писав Толстой у «Шляху життя»².

Провідне місце у етичній теорії концепції самовдосконалення Л. Толстого посідає ідеал, який для мислителя був пов'язаний з «Божею досконалістю». Ідеал для Толстого – це підсумкова досконалість людського роду. Із обретінням ідеалу досягається повне подолання всіх суперечностей між індивідом і суспільством, повна згода між загальним та одиничним.

¹ Человеком года в украинском христианстве стал Михаил Жар [Электронный ресурс]. – 4 марта 2010 г. – Режим доступа:

<http://news.invictory.org/issue27850.html>. – Загл. с экрана.

² Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910 / Л. Н. Толстой ; под ред. М. Б. Храпченко ; сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., 1985. – 559 с.

Ідеал – вища остання мета морального вдосконалення, він не зображується, а існує як заклик, як нагадування. При чіткому розумінні неможливості досягнення ідеалу Толстой підкреслює, що ідеал досконалої людини має стати основним спонукальним мотивом морального розвитку, глибинним прагненням особистості в освоєнні духовного простору.

Опору для духовно-моральнісного перетворення особистості Л. Толстой шукав в Євангелії. Вихід з мирського хаосу філософія вбачала в необхідному й безперервному внутрішньому духовному розвитку особистості, який базувався б на засадах діяльнісного добра, що розумілося як любов до інших людей, мимовільне й усвідомлене подолання особистого егоїзму, придатність до морального резонансу впритул до жертвовності собою (нагадаємо, що ці риси для процесу самовдосконалення особистості вважаються суттєвими). 12 травня 1856 року Л.М. Толстой записав у щоденнику: «Так, кращий засіб для істинного щастя у житті – це: без всіляких законів пускати з себе на всі боки, як павук, чіпку павутину любові...»¹. Зло, на думку письменника, в самій людині, а не в довколишньому середовищі, і тому тільки любов є формою прояву процесу самовдосконалення людини. Любов у Толстого виступає як механізм втілення вищих духовних начал життя, які знаходять вираження в поняттях душі і Бога. Зворотня сторона любові, що замкнута в особистому блазі, за Л.М. Толстим, – це гріхи, спокуси, марновірства, які є перепонами на шляху самовдосконалення. Потяг до особистого блага виступає, передусім, як бажання володіння речами і є тим коренем насилля, що провокується речовим, природним буттям, бо людина змушена постійно задовольняти свою пристрасть володіння, щоб підкріпити цим ілюзію досягнення особистого блага. Насилля виступає як реальне бажання володіння, універсальне за своєю суттю, і визначається Толстим як безумовне зло саме

¹ Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910 / Л. Н. Толстой ; под ред. М. Б. Храпченко ; сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., 1985. – 559 с. – С. 236.

в силу універсальності бажання володіти в речовому світі. Заперечення насилля означає відмову від орієнтації людини на особисте благо. Принцип непротивлення злу насиллям виражає при цьому ту межу, яка відділяє тілесне життя від духовного, намічає перехід від речовинного до духовного буття. «Сутність усіх релігійних вчень, – підкреслює Л.М. Толстой, – в любові. Особливість християнського вчення про любов в тому, що воно ясно і точно визначило головну умову любові, порушення якої знищує саму можливість любові. Умова ця – непротивлення злу насиллям»¹. Однак при всьому цьому людина – істота двоїстої природи: вона здатна як творити, проявляючи свою духовно-творчу сутність, так і руйнувати, виявляючи руйнівні властивості. Будь-яка людина здатна до роботи над самою собою, при цьому реальним механізмом самовдосконалення стає боротьба із гріхами, спокусами шляхом власних зусиль, а механізм власного зусилля лежить в основі становлення і розвитку особистості.

Особистісне самовдосконалення мислитель розглядав як шлях духовного розвитку не тільки індивіда, а й суспільства в цілому. Ця думка чітко викладена знову ж таки в «Шляху життя»: «...устрій спільного життя людей за допомогою законів, що підтримуються насиллям, без внутрішнього вдосконалення, це все рівно, що перекладення без вапна з неотесаних каменів будівлі, що розвалюється. Як не клади, все не буде толку»².

Безсумнівними є важливість і актуальність ідей духовного самовдосконалення людини, її морального самовдосконалення, які лежать в основі педагогічних і художньо-етичних поглядів Л.М. Толстого. Великий письменник вважав, що істинний прогрес суспільства – це прогрес добродійності, і досягнення його можливе лише за умови безкінечного

¹ Аничков Е. В. [О Толстом] / Е. В. Аничков // Неизвестный Толстой. Из архивов России и США. – М., 1994. – С. 311–312.

² Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910 / Л. Н. Толстой ; под ред. М. Б. Храпченко ; сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., 1985. – 559 с.

самопізнання й особистих зусиль кожного. Вчення про людину духовну викладене також в інших творах Л.М. Толстого, зокрема, в його творах «Про життя» та «Коло читання», де показано, що зміст і смисл життя людини полягає в формуванні моральної самосвідомості, в постійному ствердженні себе як духовно-моральної особистості. Духовність, за Л.М. Толстим, – це вище начало, яке й складає справжню основу життя людини і світу, духовне самовдосконалення – процес, який ідентифікує життєву стратегію особистості, її орієнтацію в довколишньому світі.

Сама по собі виникає така собі часова паралель. Відомий сучасний теоретик психології особистості В. Франкл в своїй праці «Людина в пошуках змісту», де він викладає створену ним теорію екзистенціального аналізу, що є складною системою філософських, психологічних і медичних поглядів на природу і сутність людини, механізми розвитку особистості в нормі і патології протягом життєвого шляху, що ввібрала в себе ідеї з найрізноманітніших східних і західних філософських теорій минулих років, обираючи первинним по відношенню до атрибутивних властивостей людини і людства в цілому положення про нерозривну єдність людини і світу, вважає фундаментальним для розуміння людини феномен самотрансценденції людського існування, тобто «той факт, що людське буття завжди орієнтоване назовні на щось, що не є нею самою, на щось або на когось: на зміст, який необхідно здійснити, або на іншу людину, до якої ми тягнемось з любов'ю. Вслужінні справі або любові до іншої людини людина здійснює сама себе»¹.

Питання практичного самовдосконалення були розглянуті у працях багатьох дослідників феномену самовдосконалення²; актуальним видається

¹ Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : Дневники 1895–1910 / Л. Н. Толстой ; под ред. М. Б. Храпченко ; сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., 1985. – 559 с. – С. 29.

² Див.: Донцов И. А. Личное самосовершенствование и мораль / И. А. Донцов. – М. : Знание, 1975. – 64 с.; Коваленко Э. А. О двойственной природе осознанного саморазвития личности / Э. А. Коваленко // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – 1998. – Т. 4. – С. 152–157; Коваленко Ю. В.

аналіз декількох гуманістичних теорій та моральних вчень, що можуть дати орієнтацію на вихід із кризового стану, породженого, насамперед, абсолютизацією окремої особистості з її свавіллям та егоцентризмом, забуттям інтересів соціального цілого, колективу, всього людства, можуть стати основою змістовного аспекту процесу гуманізації українського суспільства. При цьому важливим аспектом є практичне втілення таких вчень, теорій, поглядів у цілепокладальній і цілеспрямованій життєдіяльності.

Однією з таких теорій є моральне вчення відомого гуманіста ХХ сторіччя, лауреата Нобелівської премії миру, доктора філософії Альберта Швейцера (1875 – 1965), який впродовж довгого та плідного життя не тільки сповідував справжнє людинолюбство і добро, але і на практиці у своїй багатогранній діяльності реалізував ідеали гуманізму. Слід зазначити, що Альберт Швейцер — унікальна людина, яка ніколи не була представником жодної партії, руху, завжди йшла по життю своїм шляхом. Однак, незважаючи на це, його діяльність не просто стала помітною, а набула беззаперечного визнання світової прогресивної спільноти. Альберт Енштейн так писав про Швейцера: «Нарешті у це трагічне сторіччя з'явилася велика людина»¹.

Видатний філософ прожив довге життя, понад дев'яносто років, і формування його світогляду стало предметом досліджень багатьох

Суфійська модель моральнісного самовдосконалення (історико–етичний аспект) : автореф. дис. . канд. філос. наук : (09.00.07) «Етика» / Ю. В. Коваленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — 19с.; Рувинский Л. И. Психологические основы самовоспитания : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Л. И. Рувинский. — М., 1969. — 39 с.; Согомонов А. Ю. Генеалогия Успеха и Неудач / А. Ю. Согомонов. — М. : Солтекс, 2005. — 384 с. — (Б-ка Центра социол. образования); Суббето А. И. «Мир денег» как форма отчуждения человека от человека и природы / А. И. Суббето // Философия хозяйства: альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 2008. — № 1 (55). — С. 112–119.

¹ Єрахторіна О. М. Практика морального самовдосконалення у реалізації біографічного проекту (на прикладі життя А. Швейцера) / О. М. Єрахторіна // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. — 2009. — Вип. 32 — С. 56–64.

вітчизняних і зарубіжних філософів, при цьому переважна увага приділялася загальнофілософському, історико-філософському та теоретико-культурному аспектам концепції його поглядів на місце людини у світі. Саме тому ми вважаємо за доцільне зупинитися на фактах, що свідчать про багатогранність натури А. Швейцера, його розум, надзвичайно високий інтелект, а також про у високій мірі притаманне йому почуття емпатії, про його гуманізм, формування якого почалось ще в дитячі роки і рівня якого абсолютна більшість людей не досягає і, мабуть, не досягне ніколи.

Ось, як визнавав сам Швейцер, один із перших його свідомих спогадів дитинства – епізод, коли ще зовсім маленького Альберта вкусила бджола і на його плач збіглися члени родини. Саме тоді він помітив, що його навмисне голосний плач викликає у оточуючих більше співчуття; але замість того, щоб, може, напівсвідомо потім скористатися цим для власної користі, як, безсумнівно, зробила б майже кожна дитина, Альберт увесь залишок дня відчуває себе негідником, і саме цей спогад, зізнавався він, протягом усього життя утримував його від перебільшень своїх негараздів та скарг на них.

Чутлива душа хлопчика ще в ранні роки була обтяжена кількістю нещастя, що бачив він коло себе. Саме тому, за його власним визнанням, ніколи він з повною силою не відчував радості життя. Він народився у сім'ї пастора, і, очевидно, рідні сповідували достатньо високі моральні принципи, а також в дитячі роки оберігали хлопчика від тяжких виявів навколишнього середовища, тому найважчими для нього виглядали страждання тварин; і коли дорослі навчили його першій молитві, для нього було незрозумілим, чому в цій молитві немає жодного слова про тварин, і він додавав після загальноприйнятих слів ще й свої власні, які, на його думку, мали б полегшити їй їх існування.

Швейцер був, беззаперечно, надзвичайно талановитою і обдарованою від природи людиною, він мав витончені почуття і відчуття дійсності;

цілком можливо, що саме ці характерні риси його особистості дали йому змогу випередити свій вік і свій час.

У 18 років він вступив до Страсбургського університету, де одночасно вивчав філософію, теологію та теорію музики, пізніше навчався у Сорбоні й Берлінському університеті. У двадцять один рік, ще студентом, Швейцер прийняв рішення, що визначило його подальшу долю. «План, який я тепер сподівався здійснити, – писав Альберт Швейцер згодом, – визрів у мене вже давно – ще в ті дні, коли я був студентом. Мені здавалося незбагненним, що я можу вести таке щасливе життя у той час, коли стільки людей коло мене змушені безперервно долати нестатки й страждання»¹. Продовжуючи осмислення цього, Швейцер вирішив, що він зможе вважати своє життя виправданим, якщо буде жити для науки і мистецтва лише до тридцятирічного віку, щоб після цього присвятити себе безпосередньому служінню людям. Попереду у нього залишалося ще дев'ять років. Вирішення тих завдань, що їх поставив перед собою майбутній всесвітньо відомий гуманіст, стало б неможливим без розумного самообмеження і самопримусу, терпіння і наполегливої праці. Швейцер спокійно та впевнено ішов до здійснення своїх прагнень, розширюючи і поглиблюючи свої знання в усіх обраних сферах. За роки навчання він не тільки засвоїв величезний обсяг інформації, але й сформував свій внутрішній морально-етичний кодекс.

У призначеному ним самим для перелому життя 1905 році все складалося так, що спокуса відмовитися від самозречення була дуже великою — адже саме тоді він був на вершині всіх своїх успіхів, всієї своєї діяльності. Можна сказати, що створення біографічного проекту особистості Альберта Швейцера передбачало формування ним самим своєї власної індивідуально-інституціональної матриці, коли біографічний «я-контекст» особистості конструюється навколо індивідуального опису та розуміння

¹ Швейцер А. Благоговение перед жизнью : пер. с нем. / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 573 с.- С. 58.

світу, в якому особистість живе. При цьому він своєю програмою скоріше протиставив себе світу, створивши позаконтекстуально-сконструйований метанарратив життєвого шляху.

Він вирішує, що справі допомоги людям необхідно присвятити далі все своє життя. Здійснення мрії бути корисним людям набуло реальних, практичних форм, і він сприймає це як одну з «найбільших милостей», що були послані йому долею¹.

«В людстві завжди живе прагнення до ідеалу, – писав він, – але лише мала частка цього прагнення відкрито виявляється у дії, а всьому іншому призначено втілитися в незримих проявах, цінність котрих, тим не менш, тисячократно перевищує цінність тієї діяльності, яка привертає до себе увагу»².

На думку Швейцера, не було на світі такої людини, якій хоч би раз доля не надала шанс допомогти іншим людям і виявити тим самим свою людську сутність. Ось як це трапилось із ним самим. Він кардинально змінює своє життя: довгі сім років він вивчає медицину, потім від'їздить разом із молодією дружиною і кількома однодумцями у далеку Африку лікувати туземців.

Він вважав те, що спричинило його вибір, настільки вагомим для себе, що всі інші міркування не мали вже для нього ніякої ваги. «Я хотів стати лікарем, – писав Швейцер, – для того, щоб мати можливість працювати, а не просто займатися розмовами. Багато років я виражав себе у словах, викладати теологію і проповідувати було моїм покликанням, і я слідував цим шляхом з радістю. Але, думаючи про нову форму діяльності, я міг думати тільки про те, як я буду фактично втілювати її у життя. Стати одного чудового дня лікарем, який так потрібен нещасним, – заради цього варто було стати студентом-медиком!»³.

¹ Швейцер А. Благоговение перед жизнью : пер. с нем. / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 573 с.- С. 23.

² Там само.- С. 47.

³ Schweitzer A. Afrikanisches Tagebuch / A. Schweitzer. – Stuttgart, 1947. – 212 p. – P. 65.

Першому дню Швейцера в Африці присвячено немало сторінок, і ми знаємо зараз, що він майже падав з ніг від утоми, коли наставала ніч, але був безмежно щасливий, що правильно вибрав місце для лікарні, бо хворі мали можливість добиратися до нього рікою, бо в цих місцях пам'ятали ще двох білих лікарів – американця на прізвище Нассау і безіменного хірурга-француза – і довіряли білому лікарю. Перший день був успішним, праці – непочатий край.

Швейцер за хворих відповідав перед Богом, перед ними самими, перед своєю совістю. Про це він підсвідомо пам'ятав завжди, ведучи прийом чи буквально падаючи з ніг після прийому та обходу. Він примушував себе їсти, бо їсти від утоми не хотілося, хотілося тільки спати, спати, спати... Це було його єдиною втіхою протягом довгого-довгого часу. Все інше йшло своїм ходом, він пристосовувався до ситуації. Наприклад, він не міг вести прийом просто неба під час дощів, які у цих місцях здебільшого були зливами, і доводилося приймати хворих на веранді тої хатки, де він жив. Боячись наразитись на якусь інфекцію, бо тоді він не зможе працювати, Швейцер не наважується перенести прийом у свою хатку, він змушений проводити його в старому, дірявому курнику, побудованому колись заїжджим місіонером. Швейцер працює у страшній тіснєві, на голові постійно надітий шолом, тому що тропічне сонце через малюсіньку дірочку у стрісі може вивести його з ладу у будь-який момент. Буря йому тепер не страшна, прийом, обхід стаціонару, процедури – все це триває кожного дня, з ранісінького ранку до пізньої ночі, часто без перерви навіть на їжу, кожного божого дня, і багато, багато днів, тижнів, місяців підряд... Він веде щоденник прийому. За перші дев'ять місяців він прийняв, підлікував і вилікував понад дві тисячі хворих. Популярність його зростала, пропорційно зростала і кількість пацієнтів. А він же не тільки лікував, а був ще й виконробом, намагаючись за допомогою тих хворих, що вже могли щось робити, та їх родичів, що привезли хворих і часто чекали завершення лікування тут же, бо шлях додому був далеким і не дуже безпечним,

побудувати якісь приміщення для своєї лікарні. Особливою дисципліною ці так звані робітники не відрізнялися, тим паче що часто вони працювали тільки за їжу та дах над головою. Швейцеру доводилося бути свого роду наглядачем, що він робив протягом майже п'ятдесяти років, і саме це вважав він найважчим випробовуванням для своїх сил, нервів – душевному складу його подібний вид діяльності був зовсім не притаманним.

Майже до самої смерті Швейцер залишався, насамперед, лікарем знедолених. Його філософія служіння людям набула практичного підтвердження. Десь після двадцяти років, проведених у Габоні, Швейцер зміг сформулювати думку, що мала об'єднати людство, – люди єдині у стражданні і болі, тому вони повинні допомагати одне одному їх долати, і тільки так людство йтиме далі своїм шляхом, у єдності.

У задухливому кліматі Ламбарене європейця, що дожив до сорока семи років, за всіма законами відправляли на пенсію. Але Швейцер не працював заради пенсії – його служіння було іншого плану, саме тому він вдруге приїхав до Африки, коли йому було сорок дев'ять років.

Це були досить складні часи для Швейцера: фізична слабкість, відчай досить часто оволодівали лікарем, страшна габонська задуха, неможливість займатися розумовою діяльністю хоча б вечорами знесилювали його, але саме тоді він вирішує зайнятися новими будівлями, оскільки саме тіснота при такій кількості хворих стала значною перешкодою у праці. Слід зазначити, що це було не просто будівництво нового корпусу чи декількох корпусів, а будівництво зовсім нового комплексу – на новому місці, досить далеко від старої лікарні – настільки далеко, що він навіть не зможе користатися старими спорудами, що були побудовані ціною таких зусиль.

Всі ці роки Швейцер працював над своєю основною філософською роботою «Культура та етика», що пізніше була перекладена всіма європейськими мовами.

Спадщину Швейцера складають десятки книжок і статей, прочитані ним проповіді та записи концертів, історичні, філософські та теологічні

дослідження, заклики до народів світу та тисячі листів. Але головна спадщина Швейцера – це його беззаперечний подвиг безкорисливого служіння людству.

Європейська слава Швейцера досягла апогею, лише коли лікарю було вже за вісімдесят. У жовтні 1952 року, коли він чистив стойла коней, прибіг один із лікарів з новою про те, що лікарю Альберту Швейцеру присуджено Нобелівську премію миру: про це щойно сповістило радіо. Швейцер мовчки продовжив займатися своєю справою.

Під час отримання Нобелівської премії миру за 1952 рік, виголошуючи промову, А. Швейцер закликав світ «поглянути в обличчя становищу, ... що склалося... Людина перетворилася у надлюдину... Але надлюдина, що наділена нелюдською силою, ще не піднялася до рівня надлюдського розуму... Чим більше зростає її міць, тим вона стає біднішою... Наша совість має прокинутися від усвідомлення того, що чим більше ми перетворюємося у надлюдей, тим менш людяними ми стаємо»¹.

Над могилою Швейцера піднявся простий дерев'яний хрест з написом, який так багато говорить кожній людині, що бажає зберегти людяність: «Альберт Швейцер». Газети всього світу друкували некрологи. В них була глибока пошана до його пам'яті, іноді здивування та подив теж, тому що це була людина, не схожа на інших. Але здебільшого в статтях була справжня скорбота, схожа на відчай близьких, що втратили кохану людину.

Головна заслуга гуманіста, який випередив свій час, усвідомлюючи прірву між можливостями людства і, в цілому, ницість його духовно-морального розвитку, полягає в тому, що він не просто вказав, що емпіричний, реальний зміст етики – гуманізм, любов до людини, а довів цю істину всім своїм життям. Наведені епізоди з життя А. Швейцера демонструють процес формування гуманістичної спрямованості особистості шляхом самопримушування та самообмеження, що виступають основними

¹ Фромм Э. Психологизм и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.- С. 177.

механізмами самовдосконалення особистості А. Швейцера, який свій внутрішній світ спроектував на зовнішній. Слушно зауважує А.А. Гусейнов, що великий мораліст прагнув здобути вищу філософську істину не просто для того, щоб продемонструвати її світу, а для того, щоб втілити її в життя, обравши своєю життєвою справою, покликанням і свідомим вибором принцип благоговіння перед життям¹.

Одне з перших місць серед тих мислителів і реформаторів, що найбільш вплинули на розвиток людства в минулому столітті, по праву належить Мохандасу Карамчанду Ганді (1869—1948), більш відомому як Махатма Ганді, що буквально означає «Велика Душа Ганді».

Завдяки його «наївним» ідеям, розробленому ним засобу політичної боротьби, який одержав назву «сатьяграха» («завзятість в істині»), терплячій, багаторічній роботі з виховання індійського народу була досягнута мирним шляхом, майже без кровопролиття, незалежність Індії. Як і його великі духовні вчителі, у підході до явищ суспільного життя Ганді виходив передусім з етичних категорій, застосовуючи моральні принципи до явищ політичного й економічного життя суспільства. І такий підхід виявлявся цілком практичним. При цьому для нього не було різниці між етикою відносин між звичайними людьми в практичному житті і «високою» моральністю суспільного. «Те, що справедливе по відношенню до індивіда, справедливо і по відношенню до суспільства», – підкреслював він².

Високо цінуючи індивідуальність і неповторність кожної людини, навіть висловлюючи побоювання, що зростаюча влада держави порушує індивідуальність, яка лежить в основі всякого прогресу, Ганді не стомлювався повторювати, що людина за своєю природою істота соціальна і, отже, повинна підкоряти свій індивідуалізм вимогам суспільства.

¹ Гусейнов А. А. С чего начинается личность? / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 165–166.

² Ганди М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганди; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с.

Одним із завдань моральності є здійснення цього «пристосування» індивіда і суспільства. Але тільки цим значення моральності не вичерпується. Для Ганді моральність – не тільки засіб оптимального функціонування суспільства, але й самоціль. Аморальне суспільство – це хворе суспільство. І жодний економічний прогрес, високе матеріальне благополуччя не можуть «вибачити» відступ від моралі. Для Ганді духовне – первинне, і моральні цінності – єдині цінності. Він підкреслював, що «все, що проти прогресу душі, також проти прогресу суспільства в цілому»¹.

На думку Ганді, в усвідомленому прагненні бути гарною людиною, творити добро – сенс людського життя. Не треба чекати, доки світ стане кращим, доки зміняться інші, треба починати з себе і робити все для того, щоб, стаючи чистим і довершеним, покращувати навколишнє життя. У статті «Відповідальність батьків» він писав: «Ми всі повинні намагатися бути святими. Доброчинність – не подарунок з небес для видатних людей, а неодмінний обов'язок кожного, і в цьому дійсно й є сутність життя»².

Для Ганді мета ніколи не виправдовувала засоби. Він був твердо впевнений: «Яка мета, такі й засоби», і навпаки. Між ними – нерозривний зв'язок. Не можна досягти навіть найвищої мети, удавшись до негідних засобів: «Ми не можемо одержати розу, посадивши бур'ян... Між засобами і цілями такий же непорушний зв'язок, як і між насінням та паростком... Ми дійсно пожинаємо те, що сіємо»³.

Ганді вважав, що моральне життя в гармонії з навколишнім світом неможливе без дотримання трьох фундаментальних чеснот: правди, не-насилля і помірності; все інше в моральному вантажі людства – вторинне. Якраз ці чесноти і стали основними принципами по-справжньому гуманної педагогіки М. Ганді.

¹ Ганди М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганди; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с. – С. 43.

² Там само.- С. 63.

³ Там само.- С. 88.

Правда, або істина, включає як те, що має відношення до моральних законів буття (майже космічний зміст), так і те, що служить повсякденній рутинній практиці у відносинах між людьми. Це поняття для Ганді припускало повну відкритість і правдивість в думках і вчинках. Слід відзначити, що як справжній прибічник істини Ганді і в особистому житті, і в політичній діяльності завжди був іноді навіть хворобливо правдивим і прямим. Як політик він був послідовним супротивником будь-якої конспірації і анонімності, що привносило до діяльності керованих ним організацій абсолютно новий дух. Правдивість вимагала бути безстрашним у визнанні своїх помилок, і Ганді й тут був послідовним.

Ганді вимагав обоження правди і повної відмови від брехні, навіть тієї, що вважалася за благо; правда повинна бути тим світлом, який чітко і з усією відповідальністю покаже темні сторони життя, присоромить людей, вбереже їх від злих дій. Єдиним критерієм правдивості, за Ганді, є людська совість, «внутрішній голос», поради котрого тільки й мають силу. І не біда, що в цьому світі у кожного свій внутрішній голос: «кожен повинен діяти за підказкою своєї совісті, ви – слухаючи вашу, я – слухаючи свою, вони – їх, і з цього врешті-решт вийде істина»¹.

Правда нерозривно пов'язана з ненасиллям. Для Ганді правда – мета, а ненасилля – єдиний засіб її досягнення, вищий закон для людей. Ненасилля не може бути долею тільки святих і аскетів, воно призначене і для простих людей: «Ненасилля – закон нашого виду, як насилля – закон для звірів. У тварині дух спить, і вона не знає іншого закону, окрім закону фізичної сили. Гідність людини вимагає підкорення вищому закону, підкорення силі духу»².

Третя фундаментальна добродієвість – помірність, стриманість, вміння контролювати свої бажання. Ще в давніх пам'ятках індійської філософської

¹ Ганди М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганди; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с. – С . 89.

² Там само – С. 101.

думки (Ведах, Упанішадах, «Законах Ману» тощо) віддавалось належне і хвала стриманості, самоконтролю, самообмеженню, велика увага приділялась цій ідеї і у пізніших за часом трактатах. У цілому східній філософії притаманні визнання і пропаганда добровільно прийнятих обмежень, коли людина усвідомлено контролює свої думки, почуття, слова і дії (самоконтролю). Базуючись на цих положеннях, Ганді стверджував, що здатність усвідомлено, для блага суспільства і свого блага, обмежувати себе, до самообмеження – прикмета людяності: «Людина є людиною лише тому, що здатна до самообмеження, і залишається людиною лише настільки, наскільки на практиці здійснює його»¹.

Моральний самоконтроль для Ганді – передусім контроль своїх бажань: «Якщо вже не можна обійтись без бажань, то хай вони будуть альтруїстичними»².

Виступаючи з позицій морального максималізму, Ганді закликав прагнути до повної відмови від егоїзму, котрий вважав коренем всіх нещасть і зла: «Наші бажання і мотиви можуть бути розподілені на два класи – егоїстичні і неегоїстичні. Всі егоїстичні бажання – аморальні, тоді як бажання покращити себе для того, щоб приносити користь іншим, насправді моральне»³.

Сенс людського життя – в радісному і самозабутньому служінні іншим людям, коли людина без жалю розтрачує себе і одночасно знаходить себе, кожного разу роблячи крок уперед у своєму духовному розвитку. Це своє переконання Ганді афористично висловив так: «Коли вмирає его, прокидається душа». В парадоксальному знаходженні себе через відмову від свого «Я», в скромному і безкорисливому служінні суспільству без надії на відплату і похвалу – шлях морального зростання, йдучи котрим, людина

¹ Ганді М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганді; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с. – С. 145.

² Там само. – С. 67.

³ Там само. – С. 78.

досягає щастя.

Для Ганді служіння нерозривно пов'язане з поняттям обов'язку: «Кожна людина народжена зобов'язаною. У священних книгах говориться, що ми приходимо в цей світ боржниками і відразу від моменту народження залежимо від інших. Людина стає людиною, тільки якщо вона визнає свою залежність від інших людей»¹.

Обов'язок – головне в людському житті. При вирішенні традиційної проблеми єдності прав і обов'язків людини Ганді виходив з первинності обов'язку. Всі права можуть бути тільки наслідком обов'язку, достеменно відпрацьованого, в протилежному випадку вони несправедливі і є результатом незаконного привласнювання: «Права автоматично з'являються у того, хто належним чином виконує свої обов'язки. По правді говорячи, право виконувати свої обов'язки й є єдиним правом, для якого варто жити і вмерти. Воно покриває всі законні права. Все інше – замаскована тим чи іншим чином узурпація, в якій є насіння насилля»².

Примус по відношенню до особистості Ганді пропонував замінити самоконтролем, коли зовнішнє насилля, яке він повністю виключав, заміняється внутрішнім насиллям над самим собою, що в такому випадку набуває морального змісту і сприяє облагороджуванню людини: «Примус і самоконтроль – взаємовиключні поняття. Якщо перше веде до деградації людської істоти, то друге сприяє її піднесенню»³.

Ганді завжди зберігав віру в чуйність людської природи, в її здатність до піднесення. Він був впевнений, що вершини духу і моральної краси можуть стати доступними і для найслабших людей: «Що доступне для одного, може стати можливим і для всіх»⁴.

¹ Ганди М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганди; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с. – С. 57.

² Там само. – С. 89.

³ Там само. – С. 93.

⁴ Там само. – С. 93.

Відомий англійський філософ середини минулого сторіччя Р. Голлінвуд сформулював, на наш погляд, дуже важливу тезу для тих, хто хоче щось зробити, але не знає, з чого почати, говорячи про те, що знання себе означає знання того, що людина може зробити; а так як ніхто не знає, що він може зробити, до тих пір, доки не спробує, то єдиною підказкою того, що людина може, є те, що вона вже зробила.

Різні епохи висували різні вимоги до людини, але всі ті, кого людство вважає великими особистостями, продемонстрували зразки служіння людству. XX сторіччя привнесло до історії людства прізвища багатьох особистостей, але механізми їхньої роботи щодо себе, на жаль, не стали предметом аналізу дослідників, основна увага яких зосереджена здебільшого на етичних теоріях та зовнішніх детермінантах становлення індивідуальностей. Серед тих, хто присвятив себе служінню Цілому, людству, можна назвати А. Сахарова, О.Солженіцина, багатьох інших видатних і не дуже особистостей, причому багато хто з цих людей став на шлях самовиховання, спочатку розвиваючи у собі певні здебільшого професійні якості.

У 2010 році на Нобелівську премію миру було номіновано жінку, чие прізвище невідоме широким колам населення. Втім, премії вона так і не отримала, померши у віці 98 років. До цього, у 1965 році Ірена Сандлер була занесена до списку Праведників світу організацією «Яд-Вашем», але отримала вона цю нагороду лише у 1983 році, коли уряд Польщі дозволив їй виїхати за межі країни.

До кінця життя найважчим спогадом для Ірени, за її словами, залишалася сцена, яку вона побачила біля Варшавського гетто: діти, настільки слабкі, що не могли вже піднятися і лише шепотіли «Хліба...». Після повернення з роботи через декілька годин на ту ж саму вулицю вона бачила тіла вже мертвих дітлахів, які щойно просили їжі. Після неодноразових подібних зустрічей із жахами життя дівчина вирішила

допомагати комусь, не маючи змоги мовчки спостерігати за тим, що відбувається.

У 1942 році Сандлер вступила до підпільної організації «Зігота» і за допомогою десятка товаришів організувала великомасштабну кампанію щодо спасіння єврейських дітей.

Маючи «скриті мотиви», жінка влаштувалася на посаду сантехніка / зварювальника до Варшавського гетто. На дні сумки для інструментів вона почала виносити маленьких дітей, а в автомобілі у неї був мішок для дітей доросліших. Задля прикриття у машині був натренований підпільниками собака, який починав гавкати, коли машина проїжджала повз ворота гетто, тим самим не даючи можливості солдатам почути плач дітей. Ірена чітко усвідомлювала ризик, на який свідомо наражалася, не знаючи, чи вийде вона за межі гетто наступного дня живою.

Після цього Ірена відвозила дітей до польських сімей, яким могла довіряти, а пізніше влаштовувала до притулків чи монастирів. При цьому вона хвилювалася через те, що дітям доводилося переживати особисту драму тричі на життя: спочатку їх забирали із рідної домівки, потім від прийомних батьків, після чого вони потрапляли у притулки для сиріт чи монастирі¹. Ірена вела списки усіх винесених нею дітей, після війни спробувала знайти їхніх батьків заради возз'єднання родин, але більшість з них закінчили життя у газових камерах.

За час такої діяльності жінка змогла винести і тим самим врятувати 2500 дітей. Ціною за це став арешт у жовтні 1943 року, тортури гестаповців та майбутній розстріл. У день страти друзям вдалося звільнити Сандлер – вони дали хабаря гестаповцю і той вніс її до списків розстріляних.

¹ Весна – это люди. Памяти Ирины Сэндлер [Электронный ресурс] / Храм святителя Феодосия Черниговского. – 2011. – Режим доступа: <http://www.hram-feodosy.kiev.ua/article/4/9/311/1>. – Загл. с экрана.

Будучи кандидатом на отримання Нобелівської премії миру, Ірена Сандлер сказала: «Я вихожу із себе, коли мене називають героєм... Я робила те, що робила б на моєму місці кожна нормальна людина...». Вона переживала усе своє життя лише про те, що не змогла допомогти усім тим дітям, які потребували її допомоги.

Сучасним Бетменом називають Марію Василівну Октябрську, яка у роки Великої Вітчизняної війни продемонструвала високій зразок патріотизму: на власні кошти побудувала танк Т-34 «Бойова подруга» та стала його механіком-водієм. Спочатку вона разом із сестрою розпродала всі речі, які вдалося зберегти під час евакуації, але, виявивши, що цього недостатньо для створення танку, почала вишивати і власною працею добула ту суму, якої не вистачало.

Ім'я Олени Іванівни Реріх, якій би виповнилось у цьому році 130 років, відомо кожній освіченій людині. У книзі «Жива Етика» вона дає свої детальні рекомендації для особистості, яка прагне самовдосконалюватися: проголошує працю джерелом і засобом самовдосконалення, причому не підневільну, а добровільну, творчу роботу — фізичну або розумову, напружену, але посильну, первинне значення надаючи якості праці; розсудливість, стійкість і віра в самого себе, на її думку, повинні бути постійними супутниками кожного; людина не повинна падати духом. якщо її спіткає невдача, тому що зневіра лише ослабить сили і сповільнить внутрішнє зростання, краще зібрати сили й подумати про вихід для подальшої дії, що збільшить стійкість і примножить сили, а невдачу і гіркий досвід перетворити на цінний урок; неосвіченість і недосконалість не можуть сприяти щасливому і справедливому життю на Землі, щоб успішно просуватися шляхом самовдосконалення, необхідно здолати невігластво, для чого людина має безперервно вчитися, повинна знати досягнення культури минулого і сьогодення, знайомитися з досягненнями науки, вивчати навколишній світ і саму себе, це дасть їй змогу долати свої негативні властивості, трансформуючи їх у позитивні якості, у процесі

самовдосконалення виконуючи свій обов'язок перед сім'єю, народом, країною і всім людством.

Ми знаємо імена наших сучасників Валентина Дікуля та Ленса Армстронга, які здолали кожен свою долю: Дікуль після черепно-мозкової травми і перелому хребта мав провести решту життя у інвалідному кріслі, але він розробив унікальну систему вправ, що допомогла не тільки йому самому повернутися на циркову арену, а й вернула повноцінне життя тисячам його послідовників; Армстронг, якому поставили у 1966 році діагноз «рак», витримав лікування і продовжував тренування, чотири місяці потому лікарі повідомили, що в організмі Ленса немає більше ознак раку, і він завершив кар'єру в липні 2005-го року, після сьомої перемоги на «Тур де Франс». Але свій позитивний досвід ці особистості поширили на усіх, кому він видавався потрібним і цікавим, надаючи їм допомогу – фізичну чи психологічну.

Таким чином, самовдосконалення на практиці виявляється складним процесом, що потребує значних зусиль від особистості – головним чином, переведення всіх своїх дій у моральну площину. Цілком слушно вважає О.Солженіцин, що «поворот до розвитку внутрішнього, перевага внутрішнього над зовнішнім, якщо відбудеться, то буде великим поворотом людства... Зміниться не тільки напрям інтересів і діяльності людей, але і безпосередньо характер людської сутності (від духовної розкиданості до духовної зібраності), тим більше – характер людських суспільств. Якщо процесу цьому судиться десь відбутися революційно, то... революції ці будуть... моральні, де потрібні і відвага, і жертва, але не жорстокість»¹. Самовдосконалення виступає соціоморальним принципом такої революції, механізмами якого, як доведено у підрозділі, є самообмеження та самопримушення.

¹ Солженицын А. И. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни / А. И. Солженицын // Вехи : библиотека русской религиозной и художественной литературы. – М., 2004. – С. 46–58. – С. 58.

Самообмеження (самостесніння – термін О. Солженіцина) може бути й вимушеним об'єктивними обставинами, і продиктованим суб'єктивними чинниками. Якщо самообмеження виступає як добровільна внутрішня особистісна потреба – цінність, тобто як прояв свободи – саме тоді воно є механізмом самовдосконалення.

Самопримушування як один із механізмів самовдосконалення особистості можливе лише тоді, коли особистість усвідомлює необхідність того, до чого себе примушує, вона стає її внутрішнім переконанням на підставі пережитого осяяння, потребою – цінністю.

Аналіз практик самовдосконалення дозволяє говорити про універсальність механізмів цього процесу в різних типах культур та у різних історичні періоди, оскільки самовдосконалення як процес реалізується виключно у моральній площині і залежить від внутрішніх потреб, цінностей, на які орієнтується особистість у реалізації своєї життєвої стратегії, чи життєтворчості, що визначає формування її біографічного проекту.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Проблеми і суперечності процесу самовдосконалення особистості в умовах трансформації українського суспільства

Формування особистості, здатної адекватно реагувати на виклики часу і власні індивідуальні потреби, що відповідає вимогам просування України на міжнародний рівень освітніх досягнень і необхідності формування людського капіталу нової якості, стає однією з умов подолання кризового стану українського суспільства. Будь-яке соціальне середовище так чи інакше впливає на формування особистості, становлення «соціального характеру» (Е. Фромм). Тому шляхом експансії дії феномену самотрансцендентності доречно екстраполювати процес самовдосконалення особистості на соціум: гармонійним можна вважати такий стан, коли суспільство робить все заради блага людини, а особистість свідомо служить громадським інтересам, підвищуючи для цього свій професійний і загальнокультурний рівень тощо, тобто розвиває себе як багату соціально-духовну особистість.

Україна початку III тисячоліття переживає, подібно іншим країнам, антропологічну кризу, яка поглиблюється ще й тим, що суспільство ввійшло в трансформаційний період, коли відбувається оновлення всіх сфер життєдіяльності особистості, у тому числі і духовної. Для розв'язання колізій у суспільстві потрібно, проаналізувавши об'єктивні і суб'єктивні фактори, виявити інтегруючу основу розвитку українського суспільства.

Формування особистості відбувається під впливом соціального середовища, у якому вона живе, цілеспрямованої виховної діяльності держави через соціальні інститути освіти та виховання, а також шляхом підсвідомого або, навпаки, свідомого впливу людини на саму себе в

результаті аналізу весь час отримуваного у процесі життєдіяльності нового досвіду. Характер двох перших компонент є об'єктивно-суб'єктивним, тобто таким, що здебільшого не залежить від особистості, третя компонента має чітко виражений суб'єктивний характер і є процесом осмислення, оцінки, закріплення тих зовнішніх впливів, які, в силу переконань, цілей, мотивів діяльності, звичок тощо здаються людині позитивними, не зважаючи на те, якими ці впливи видаються оточенню особистості у ширшому сенсі.

Усвідомлений саморозвиток особистості реалізується на початку ХХІ сторіччя здебільшого, про що свідчать присвячені цій проблемі дослідження, у формах самовиховання, оскільки індивід в умовах свободи вибору сам вибирає за орієнтир вищі чи хибні цінності. Сучасний етап суспільного розвитку, який характеризується глибинними соціальними змінами, що насамперед пов'язані із зміною системи цінностей, створює досить специфічну ситуацію, що нагально потребує від кожної людини самостійного рішення відносно мети, сенсу життя, розуміння сутності свого буття і, відповідно, певної побудови і реалізації біографічної стратегії, біографічного проекту згідно з обраною ціннісною системою. Останні десятиріччя ХХ сторіччя позначилися на традиційних для українців цінностях, що формують гармонійні стосунки людини з суспільством. Задля досягнення матеріального життєвого успіху як кінцевої мети на передній план висуваються досить часто як допустимі аморальні засоби, духовні ж чесноти поступово втрачають у багатьох випадках свою дієвість. На історичній арені з'являється так звана «людина маси». Основними рисами такої людини, з точки зору Ортега-і-Гассета, є впевненість у тому, що життя легке, в ньому немає трагічних обмежень, внаслідок чого така людина переповнена відчуттям перемоги і влади. Ці відчуття спричиняють її до самоствердження, до повного задоволення своїм інтелектуальним і моральним станом. Така самовпевненість призводить до того, що людина внутрішньо відчуває свою перевагу над іншими, вважає себе досконалою,

але при цьому не може і не хоче вийти за межі власної особистості. Саме тому концепції духовного розвитку людини все більше уваги приділяють моральнісному самовдосконаленню особистості як запоруці її нормального розвитку всупереч моделям «одномірної людини», «масової особистості» – наслідкам нехтування особистісним самотворенням.

Самовдосконалення особистості, як обґрунтовується у розділі II, – процес, пов'язаний із духовним зростанням особистості, її перетворенням в індивідуальність, що обумовлено духовно-ціннісною природою останнього та його індивідуальностворювальною сутністю.

Проблеми, пов'язані із духовним розвитком особистості, були і залишаються найважливішими для всіх наук, що вивчають людину і суспільство. Розв'язання політичних та економічних колізій у суспільстві неможливе без базування на певній ціннісній основі. Цінності при цьому виступають інтегративною основою як для окремої особистості, так і для малої або великої соціальної групи, культури, нації, людства в цілому, тим осереддям, навколо якого групується духовний досвід кожного суспільства та людства загалом. Наявність цілісної стійкої системи цінностей, на нашу думку, – найважливіша умова досконалого соціального світу, коли постійне вдосконалення і самовдосконалення кожного члена суспільства, підвищення ролі людського фактору є вирішальною передумовою всіх позитивних зрушень у ньому. Зрештою, збереження людством себе як виду розумного життя пов'язується, в першу чергу, саме з моральним удосконаленням. Історія всієї культури характеризується не тільки рівнем соціалізації, тобто тим, наскільки людина здатна утримувати у своєму інтересі інтерес інших людей, функціонуючи як суспільна істота (сутнісна характеристика людини), але також тим, наскільки її ставлення до іншої є утвердженням людського начала в собі та творенням відносин розуміння і поваги. Критерій розвинутої суспільства визначається саме тим, наскільки в ньому створюються об'єктивні підстави для розширення простору духовної свободи. Саме тому проблеми духовних цінностей людини — одні з

центральної у сучасній філософії, зокрема, значне місце посідає проблема місця системи духовних цінностей у формуванні багатогранно розвинутої особистості (серед українських філософів, які аналізують це питання, слід назвати О.І. Кавалерова, О.І. Колодного, О.Є. Конверського, І.Ф. Надольного, С.М. Пазиніча, І.В. Степаненко, Л.В. Сохань та ін.). Крах ціннісної основи, зазначається в роботах названих авторів, призводить до кризи не тільки особистості, а й всього суспільства, і виходом із такого кризового стану має бути формування нової стійкої системи цінностей, яке може здійснити лише людина з новим рівнем самосвідомості.

Людство непомітно для самого себе переступило поріг ери «досягницького мультикультуралізму», слушно зазначає О. Согомонов¹, що спрямовує його рух у зворотному напрямку, оскільки вся людська діяльність обумовлюється не духовно-моральними орієнтирами, а раціонально-прагматичними інтересами, що посідають сьогодні провідне місце в системі ціннісних орієнтацій певної кількості українців. Кінець ХХ – перше десятиріччя ХХІ сторіч можна визначити як цивілізацію інстинкту, коли головним для певної частини молодих людей стає досягнення споживацько-гедоністичних ідеалів. При цьому потенціал такої людини носить не універсальний характер, а частковий, функціонально-інструментальний, спрямований на задоволення суто споживацьких потреб і інтересів.

Все більшу залежність людини від матеріальних факторів дослідники пов'язують із глобалізацією матеріального виробництва як особливістю сьогодення та глобалізацією психологічної регуляції соціальної поведінки як її наслідком. Саме тому О. Согомонов виділяє як головні стратегії життя сучасності коопераційні (через групи інтересів) або суперницькі (переслідування особистого інтересу) — нагадаємо, що стратегія життя при цьому розуміється як «стратегія розпізнавання своєї біографії у соціальному оточенні та, насамперед, розпізнавання свого ідентичного «я» через

¹ Согомонов А. Ю. Генеалогія Успеха и Неудач / А. Ю. Согомонов. – М. : Солтекс, 2005. – 384 с. – (Б-ка Центра социол. образования). – С. 11.

практичну дію»¹. Людське буття не сприймається як самоцінність, на противагу цьому «...прагнення до грошового успіху становить серцевину ідеології сучасного суспільства та індивідуальних стратегій людини, при цьому не принципово, в якому професійному просторі вона проектує свою біографію»². Майно та гроші — ось, на жаль, сьогоденні фундаментальні категорії культури та ментальності, навіть «канонічний стандарт соціальної мобільності»³. При цьому сама атмосфера соціальної поваги саме до монетаризму сприяє формуванню певного світогляду та ціннісних орієнтацій. Одна з актуальних проблем сучасності неможливість забезпечити формування особистості цілісної, здатної не тільки до індивідуальної самореалізації і конкурентної боротьби, а ще й до виявлення вищих людських якостей, що відповідають її духовно-моральному розвитку й визначають світоглядну, громадянську, життєву позицію.

Звідси – приниження людини як духовної істоти, фактичне знецінення свободи, гідності та навіть людського життя. XXI сторіччя разом із накопиченим науково-технічним досвідом і величезним техногенним потенціалом привнесло розуміння того, що поспання духовності у людині призводить до розумової, моральної і професійної деградації, що антидуховність, яка іноді підміняється псевдодуховною фразеологією, негативно впливає на вирішення і соціальних питань.

Отже, системна духовна криза, що уразила найважливіші сфери духовного життя людини, призвела до втрати духовних орієнтирів, до зміни ціннісної парадигми у бік посилення ролі утилітарно-прагматичних, що спричиняє зростання темпів деградації духовності, а це, в свою чергу, викликає певні асоціальні прояви гедоністично-споживацького ставлення до життя у суспільстві.

¹ Согомонов А. Ю. Генеалогія Успеху и Неудач / А. Ю. Согомонов. – М. : Солтекс, 2005. – 384 с. – (Б-ка Центра социол. образования). – С. 18-19.

² Там само. – С. 216.

³ Там само. – С. 219.

Українське суспільство у роки незалежності характеризується переходом від егалітарно-колективістської системи цінностей до індивідуалістсько-конкуренційної. Однак, на думку, Б.Д. Гаврилишина, відомого члена Римського клубу, який цінності, політичне правління, власне економічну систему вважає елементами суспільного ладу, така система цінностей вичерпала свої можливості. Індивідуалістсько-конкуренційна ціннісна система у центр уваги висуває окремого індивіда, який прагне задовольнити власні потреби і прагнення, змістом життя якого є прагнення віднайти власні шляхи самовираження і самоствердження¹.

На початку XXI сторіччя Україна на міжнародній арені зарекомендувала себе суспільством перехідного типу, що переживає період трансформації, який характеризується певними проблемами, а саме: кризою моральності та правосвідомості, соціальною нестабільністю, падінням цінності людського життя, ціннісним нігілізмом, коливанням від однієї ціннісної системи до іншої та багатьма іншими «патологіями», що виникли на підставі відмови від усталених ціннісних основ життя.

Невідкладність вирішення проблеми духовної безпеки в Україні обумовлюється декількома факторами. Насамперед, в умовах пострадянської дійсності людина пережила кризу основ світогляду, коли відбулася руйнація старих пріоритетів і не сформувалися ще нові духовні ціннісні орієнтації. Така невизначеність спричинила духовну маргіналізацію значної кількості населення, несформованість духовної, культурної та громадянської самоідентифікацій, що надає можливості нав'язування масовій свідомості псевдоцінностей, спрямованих на утилітаризм та прагматизм. У ситуації зміни моральної парадигми, що, з одного боку, заперечує ментальний досвід, спричиняючи руйнацію моральних стосунків на усіх рівнях соціального життя, як це мало місце в пострадянському просторі, а з іншого породжує стихію активності, яка розгортається поза

¹ Гаврилишин Б.Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римськ. Клубові / Б. Гаврилишин. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.

мораллю і є конфронтаційною щодо неї, проблема становлення нової моральної парадигми, що не руйнувала б укоріненого в ментальному досвіді типу моральних стосунків, але поглиблювала б та удосконалювала його, набуває особливої актуальності.

Реальність початку XXI сторіччя демонструє відрив теорії від практики: формально заявлено формування демократичної, соціальної, правової української держави, але практика головним критерієм людського благополуччя вважає досягнення певного ступеня матеріального успіху. Право на шляху подолання подібної ситуації має стати інструментом духовного оздоровлення українського суспільства. В основі відсутності принципів правової держави лежить, на наш погляд, передусім відсутність побудови українського суспільства на засадах гуманістичної системи цінностей.

На наш погляд, можна виділити декілька груп «загроз», що існують у духовній сфері України і, хоча й мають прихований характер, негативно впливають як на саму цю сферу, так і на соціально-політичні процеси у країні. Безперечно, головною зростаючою загрозою повноцінному розвитку суспільства є поступове витіснення вищих цінностей, ціннісних орієнтацій, гуманістичних ідеалів прагматичними, технократичними орієнтаціями, глобалізаторськими імперативами мислення; інші проблеми потрібно розглядати як такі, що витікають з означеної.

Першу групу, на наш погляд, становлять небезпеки руйнування духовного світу людини, які впливають на формування її свідомості, світоглядних основ, свободи думки та діяльності. Друга група — це загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільно-масової свободи та ментальності. Третя група — загрози розвитку культури всього українського суспільства, його етнічних і конфесійних спільнот, функціонуванню соціокультурних інститутів.

Звідси – ще одна небезпека стабільного функціонування суспільного життя. Це – несформованість високих духовних ідеалів, здатних об'єднати

строкате українське суспільство в єдину політичну націю, відсутність т.зв. «національної ідеї», котра здатна перетворити географічний простір, населений людьми, у суспільство. Роль і значення національної ідеї особливо зростає в історичні періоди, коли відбувається становлення нової національної держави. При відсутності загальноприйнятого підходу до визначення поняття національної ідеї, ми розуміємо її як концентрований вираз національно-патріотичного чинника. Необхідною умовою, що відповідним чином визначатиме світоглядну позицію індивіда, слід, очевидно, вважати формування колективної національної ідентичності та патріотизму як чинників, що мотивують діяльність особистості. З цього погляду, національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле. В сучасних умовах розвитку суспільства, коли наявна політико-економічна криза держави, проблема збереження духовної, культурної та громадянської самоідентифікацій українського народу є надзвичайно актуальною. Така самоідентифікація можлива лише за умови існування в суспільстві універсальної ціннісної системи, що спирається на вищі духовно-моральні засади.

Духовне відображення життя особистостей — членів суспільства — відбивається у культурі, яка, на жаль, сьогодні в Україні орієнтована на предметний світ людини, а не на саму людину, орієнтуючи особистість на «егоїстичну духовну активність. Хоча остання означає прагнення усталювати або постійно відновлювати ті чи інші духовні стани (найчастіше — емоційність), джерелом цієї стабільності, як правило, є певні об'єкти соціального, техногенного, природного, але ніколи духовного середовища»¹. «У контексті сучасної культури відбувається безперервний пошук зовнішніх і внутрішніх меж власної спроможності, які б максимально відповідали

¹ Лозовой В. О. Українське телебачення: інформаційно-просвітницька, виховна підсистема чи інститут маніпулювання свідомістю? / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак, О. В. Уманець // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. – Х., 2008. – Вип. 18 (22). – С. 126–133.

домінантній «картині світу»¹. Перехідна ситуація, в якій опинилася на сучасному етапі Україна, вимагає пошуку шляхів подолання негативних тенденцій соціально-економічного та духовного розвитку.

Утилітарно-прагматична спрямованість культури більш властива західному менталітету – в культурі України превалювало духовно-моральне самотворення у формі самовдосконалення особистості. У ХХ сторіччі у зв'язку з посиленням тенденції до універсалізму — зближення різних культурних традицій у єдине світове ціле, процеси усвідомленого особистісного саморозвитку, зазвичай, втрачають свою національну своєрідність і набувають дещо уніфікованого характеру. Нині культурний розвиток України визначається такими головними чинниками:

1) станом інфраструктури культури в Україні: вона є досить розвиненою, як на східноєвропейські стандарти, але, водночас, досить технічно та морально застарілою;

2) поглибленням інтересу до джерел історії та культури України, до проблеми самовизначення людини в культурі, розвитком потягу до традиційної народної культури, до найкращих зразків фольклору;

3) відродженням або створенням громадських організацій та установ, покликаних вести просвітницьку роботу, пропагувати, вивчати історію і сьогодення української культури: Товариство української мови ім. Т.Шевченка «Просвіта», культурологічне товариство «Спадщина», Наукове товариство імені Т. Шевченка, Міжнародна асоціація українців тощо;

4) розвитком краєзнавчих та народознавчих досліджень, що допомагають конкретніше усвідомити регіональні та етнографічні особливості національної культури українців та культур інших народів, які мешкають на території України. Актуальними стають проблеми підвищення культури міжнаціональних стосунків та міжнаціонального спілкування,

¹ Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / Слюсаревський М. М. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с. – С. 210.

розвивається прагнення інших народів до національно-культурної автономії, до утворення власних культурницьких організацій;

5) поглибленням зв'язків української культури з культурою діаспори, початком процесу плідного обміну збереженими цінностями та власними унікально-неповторними досягненнями, зникненням політизованої упередженості щодо наукових українознавчих студій за кордоном, оскільки вони починають входити в культурне життя народу України;

б) зростанням ролі церкви в процесах соціального та духовного розвитку, оскільки її завдання церковні діячі визначають як охорону морального здоров'я суспільства¹.

Сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується двома соціотехнологічними процесами: комп'ютеризацією людської діяльності та інформатизацією суспільства. Основою життєдіяльності особистості в умовах інформатизації суспільства є його здатність споживати та осмислювати інформацію, тобто творчо володіти цим ресурсом. Об'єктивні умови, що складаються у сучасному суспільстві, детермінують становлення та розвиток особистості не самі по собі, а через залученість особистості до цих умов. Засобом залучення є інформаційний обмін (шляхом соціальної комунікації чи внаслідок процесу пізнання). В сучасному українському суспільстві в період його інформатизації однією з основних форм такого обміну є процес взаємообміну інформацією, яку особистість отримує через засоби масової інформації, мережу Інтернет або із інших джерел – через процес спілкування, літературу тощо: інформація стає основою життєдіяльності, вона «пронизує» всю структуру особистості, сприяючи її якісній зміні. Духовні прагнення, ідеали, принципи, норми, що становлять сферу цінностей окремої особистості, виступають «фільтром» при відборі

¹ Мовчан В. С. Моральні імперативи в культурі постмодерну (українській контекст) / В. С. Мовчан // Україна : шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності: матеріали Першої міжнар. наук. конф. (Чернігів, 18–19 травня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 114–121.

інформації. На жаль, орієнтири, на які потрібно спиратися при переосмисленні отриманої інформації, для більшості молоді України, що складають найбільший відсоток користувачів мережі Інтернет, досить розмиті і не є внутрішньо значущими, що пояснюється, на наш погляд, відсутністю орієнтирів для виховання молоді та життєдіяльності особистості взагалі.

Філософія самовдосконалення як процесу, що пов'язаний із вищою, духовною природою людини, зважає на динаміку розвитку суспільства, але суттєво важливо, що моральнісні характеристики особистості, які філософія вважає взірцевими, залишаються незмінними.

В. Франкл писав так: «Духовність, свобода і відповідальність – це три екзистенціали людського існування. Вони не просто характеризують людське буття як буття саме людини, швидше навіть вони конституують його в цій якості»¹. Особистість у сучасному суспільному просторі зневірилась майже в усьому, стан розгубленості характеризує її свідомість, а сучасна масова культура здійснює негативний вплив, особливо на дітей і підлітків, сприяє привнесенню в особисте і суспільне життя агресії й жорстокості, цинізму й безкультур'я; культура нації в цілому наближається до рівня, опинившись за яким вже можна не говорити про цивілізоване суспільство. Цілком слушно зазначає В.І. Астахова: «Проблема ця особливо гостра для України, ... де в ході багаторічної пагубної політики деідеологізації виник духовний вакуум, що є небезпечнішим, ніж економічна і політична кризи разом взяті, вже хоча б тому, що наслідки його переборюються значно довше і важче, не дозволяючи ефективно боротися ні з економічними, ні з політичними труднощами... Ми з кожним днем бідніємо не тільки грішми, але й розумом і совістю»².

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с. – С. 93.

² Астахова В. И. Интеллигенция и интеллигентность: проблемы совместимости / В. И. Астахова // Гражданские позиции интеллигенции: «Камо грядеши?..» : сб. ст. по

Як зазначалося у розділі 2, суттєвою ознакою процесу самовдосконалення є його концентричність: він починається з елементарного, поступово виходить на якісно новий рівень, і так продовжується безкінечно, якщо розглядати процес у цілому. Ми вище назвали самовдосконаленням процес переходу окремих особистостей в іншу якість, але концентричність зовсім не є характеристикою сьогодення, бо більшість людей після відшукування своєї ніші у житті перестають «самовдосконалюватись», що відрізняє процес самовдосконалення особистості від інших усвідомлених форм саморозвитку особистості, коли при набутті певних знань, навичок, вмій тощо індивід не зупиняється у своєму розвитку і не задовольняється досягнутим. Причинами такого стану В. Франкл вважає усвідомлення людиною «екзистенційної самотності» в умовах постійної нестабільності суспільства, агонії вікових моральних застав і «рятівних соціальних статусів»¹. Життя особистості вже не залежить від її намірів і бажань; складний, повний протиріч процес становлення суверенної й незалежної нової держави відбувається незалежно від волі індивіда і часто всупереч їй, - цей процес визначається соціальною думкою не інакше як «примусова соціальна адаптація». Оскільки межі суспільного створюються якраз людською діяльністю і соціальне наявне тільки там, де присутні зв'язки і залежності між людьми, тобто діяльність людини є способом існування не тільки неї самої, а й суспільства, у якому ця діяльність проходить, зрозуміло, чому наше українське суспільство таке «розхристане». Для усунення такого кризового стану, як зазначалося, слід створити і пропагандувати у суспільстві шкалу цінностей на гуманістичних засадах шляхом створення умов для розвитку духовності його членів і – як наслідку – формування потреби у постійному самовдосконаленні. Щоб

матеріалам междунар. теорет.-методол. конф. 31 марта 2004 г. / Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2004. – С. 176–182.

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с. – С. 23.

індивід став істотою духовною, спроможною до переростання в особистість та індивідуальність, потрібно багато умов. Прищеплювати насильницьким шляхом духовні якості неможливо – потрібна ціла система, що сприятиме самостановленню людини. Для формулювання такої системи потрібно визначити ті групи проблем, що потребують вирішення, – як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків; нетривалість шлюбно-сімейних відносин; низька народжуваність – рівень народжуваності не забезпечує відтворення поколінь; матеріальна незабезпеченість, відсутність ресурсів для поліпшення житлових умов; поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень; втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму – проблеми, з якими зіткнулося населення України початку III тисячоліття.

Серед проблем, що стосуються забезпечення здорового способу життя, найактуальнішими видаються такі: стан довкілля, екологія, низький рівень медичного обслуговування, зростання рівня захворюваності серед українців, зловживання палінням, недостатні можливості для занять фізичною культурою та спортом, алкоголізм, низький рівень поінформованості про здоровий спосіб життя.

Несприятлива демографічна ситуація, що набуває сталого характеру, – ще одна з проблем українського суспільства. Дослідники відзначають, що сучасне буття населення України супроводжується глибоким порушенням механізму його відтворення, погіршенням не лише кількісних, а й якісних характеристик (А.А. Барвінський, О.М. Гудим-Левкович, О.В. Макарова та інші).

Особливе занепокоєння викликає відсутність ознак демовідтворення, що створює певну небезпеку для держави¹. Згідно з даними ВООЗ, Україна посідає останнє місце серед країн Євросоюзу за показником природного приросту населення². Звичайно, така ситуація зумовлена особливостями репродуктивної поведінки та репродуктивної мотивації населення (системи дій, відносин та психічного стану особи, що спонукає її до потреби у дітях), що залежить від економічного та соціального психологічного стану населення держави.

Значна частина молодого покоління залишилася без надійних соціальних орієнтирів. Руйнація традиційних форм соціалізації підвищила особисту відповідальність молоді за свою долю, поставивши її перед необхідністю вибору, виявила неготовність більшості з них залучатися до нових суспільних відносин. Вибір життєвого шляху став визначатися не здібностями й інтересами молодої людини, а конкретними обставинами.

Серед найактуальніших проблем успішного розвитку українського суспільства в умовах трансформації на етапі переходу до ринкового суспільства слід розглядати такі:

по-перше, створення відповідної матеріальної бази економічного розвитку для успішного функціонування всіх верств суспільства. Постіндустріальне суспільство ставить на порядок денний питання щодо якісної характеристики існування людини. Показники рівня та якості життя населення відображають міру розвитку соціально-економічних відносин країни. При цьому добробут аналізується не як кінцева мета, а як важливий засіб, що сприяє розширенню можливостей людини у сфері здобуття освіти, охорони здоров'я, самореалізації тощо. Реальна проблема полягає в наявності протиріччя між потребою широких прошарків населення України

¹ Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН України ; Інститут економіки ; за ред. В. Стешенко. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2001.– 560 с.

² Atlas of health in Europe WHO / EURO, 2008.– 126 p.

у поліпшенні якості життя і відсутністю не тільки науково обґрунтованих механізмів оптимізації цього процесу, але і нерозробленістю концептуальних засад його аналізу, технології досягнення цієї мети. На жаль, для держави у практиці управління соціально-економічним розвитком України рівень і якість життя не стали одним із головних завдань. За даними дослідження, проведеного Інститутом демографії НАН України у 2010 р., кожна третя українська родина може вважатися бідною¹. При цьому критерієм вимірювання бідності виступає можливість або неможливість задоволення базових людських потреб. В Україні небагато сімей потерпають від нестачі найнеобхіднішого – їжі, а от із іншими базовими потребами – у житлі, медичному обслуговуванні та освіті – існують проблеми.

Однією із центральних проблем сучасності, що погіршує у тому числі моральний стан суспільства, є безробіття, що набуло небаченого раніше розмаху в Україні. Теоретичні проблеми формування ринку праці, регулювання зайнятості та безробіття в Україні знайшли відображення у працях відомих українських вчених, зокрема С.І. Бандура, В.В. Близнюк, Д.П. Богині, І.К. Бондар, В.І. Герасимчука, О.А. Грішнєвої, М.І. Долішнього, Т.А. Заяць, С.М. Злупка, А.М. Колота, Г.І. Крутня, Г.І. Купалової, Е.М.Лібанової, Л.С. Лісогор, Ю.М. Маршавіна, В.В. Онікієнка, І.Л. Петрової, М.В. Туленкова та багатьох інших, але довготривале безробіття не було предметом самостійного дослідження в Україні.

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2011 року, п'ятірку найбільших загроз для країни формують: економічний занепад країни (назвали 53% респондентів), ріст безробіття (47%), знецінення гривні (23%), свавілля влади (23%) та

¹ Кожна третя родина в Україні вважається бідною – НАН [Електронний ресурс] / за даними Інституту демографії Національної академії наук України. – 25. 08. 2010. – Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2010/08/kozhna-tretya-rodina-v-ukrayini-vvazhayet/>. – Загол. з екрану.

деградація населення (18%) – так повідомили у Соцгрупі «Рейтинг»¹. Близько 250 осіб стають щоденно на облік до Харківського обласного центру зайнятості. Фахівці відзначають: на ринку праці намітилась тенденція до певної стабілізації – кількість людей, які зверталися на біржу праці у пошуках роботи, залишалася незмінною протягом двох останніх місяців 2011 року. На той самий час навантаження на одне вільне робоче місце залишається великим - на одну вакансію у 2011 році претендувало 12 осіб, що у чотири рази більше, ніж 2010 року².

Однією із актуальних проблем сучасного українського суспільства є неповноцінна система дошкільних дитячих закладів: існуюча мережа дитячих садків, за словами начальника відділу дошкільної освіти Міносвіти України Н. Омеляненко, не повною мірою задовольняє освітні потреби населення³.

Розвиток особистості людини може бути успішним тільки в тому випадку, коли свій час вона проводить з користю, цілеспрямовано. А суспільство має виховувати у неї потребу духовного збагачення, оскільки вільний час є суттєвим елементом способу життя особистості. Дослідження, аналіз засобів масової інформації фіксують зростання серед молоді бездуховності, зневаги до моральних норм, втрату соціального оптимізму. Тому проблема дозвілля, вільного часу, в основному, підлітків, юнацтва і молоді, стає дуже важливою.

Початок ХХІ сторіччя характеризується активним перенесенням дозвіллевих практик молоді до Інтернет-мережі, про що свідчать дані соціологічного опитування, надані Фондом Демократичних ініціатив. У

¹ Українці бояться економічного занепаду та безробіття – опитування [Електронний ресурс] : за даними Соціологічної групи «Рейтинг». – 24 березня 2011 р. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/85167.html>. – Загол. з екрану.

² Щоденно у Харкові реєструють 250 безробітних [Електронний ресурс] // Телевізійний канал Р1. – 2011. – Режим доступу: <http://r1tv.com.ua/ru/news/2880.html>. – Загол. з екрану.

³ Половина українських дітей не мають можливості відвідувати дошкільні заклади [Електронний ресурс] / Канал ictv/ – 10. 08. 2010. – Режим доступу: <http://www.ictv.ua/wasp/ua/facts/214/1054304>. – Загол. з екрану.

сфері дозвілля молоді відбулися достатні зміни. Змінилася сама система пріоритетів, деякі види занять помітно втратили значущість, інші набули неабиякого поширення, що відтворено у таблиці нижче:

Види занять		
	2003	2009
Дивлюся телевізор	75,7%	76,2%
Зустрічаюсь з друзями поза домом	53,8%	51,4%
Ходжу в гості або сам(а) приймаю гостей	46,2 %	38,6%
Слухаю радіо	41,2%	19,2%
Читаю газети	40,9 %	29,4%
Читаю книжки (художню літературу)	38,9 %	26,6%
Працюю в саду, на городі, на садовій ділянці	35,5%	16,6%
Читаю журнали	34,9%	25,2%
Слухаю платівки, магнітофонні записи	33,0%	20,4%
Буваю в клубах, барах, на дискотеках	31,2%	20,2%
Займаюсь ремонтом, благоустроєм будинку, щось майструю	26,4%	17,6%
В'яжу, шию, займаюсь рукотворами	15,2%	9,8%
Займаюсь спортом (шейпінгом, аеробікою, в тренажерному залі, бігаю вранці тощо)	14,6%	11,6%

Займаюсь підвищенням своєї кваліфікації (самостійно або відвідую курси, отримую другу освіту тощо)	10,8%	9,2%
Ходжу в кіно	10,2%	12,0%
Ходжу в театр, на концерт	9,4%	4,0%
Ходжу дивитись спортивні змагання	9,3%	5,0%
Граю в комп'ютерні ігри	6,4%	15,0%
Ходжу в походи, займаюсь туризмом	5,0%	6,4%
Займаюсь аматорською фотографією, відео зйомкою	4,6%	3,4%
Проводжу час в Інтернеті	1,9%	27,4%
Займаюсь політичною діяльністю	-	1% ¹

Перше десятиріччя ХХІ сторіччя продемонструвало наявність проблеми організації вільного часу дітей і юнацтва як майбутнього України. Головним чином вільний час зростаюче покоління проводить за комп'ютером, граючи у низькопробні, часто жорстокі ігри або користуючись мережею Інтернет для вдоволення дозвільної цікавості. Подібна організація свого вільного часу у жодному разі не сприяє формуванню здорової в усіх відношеннях особистості – як фізично, так і духовно. Цікавим тут може стати позитивний досвід інших країн, зокрема Китаю, де батьки, стурбовані залежністю дітей від комп'ютерних ігор, звернулися до уряду і утворили на професійних засадах дитячий табір для так званих «залежних» дітей. В ньому основним шляхом до позбавлення від ігроманії психологи вважають самодисципліну з боку учнів і повертаються до радянської системи гуртків і секцій. Крім того,

¹ Злобіна О. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет–мережу [Електронний ресурс] / О. Злобіна. – 24 червня 2010 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/analit/rkjej>. – Загол. з екрану.

уряд зобов'язав розробників комп'ютерних ігор блокувати дитині доступ до певної ігри, якщо вона проводить за нею більше призначеного часу¹. За порівняльними даними, є очевидним факт зменшення потреби молоді у спілкуванні, що підмінилося переглядом телевізійних програм (при цьому, на жаль, не наводяться дані стосовно їхньої спрямованості – негативно-розважальної чи позитивно-пізнавальної) та комп'ютером (у зв'язку з посиленням його значущості у повсякденному житті – особливо з розважальною метою: чи іграми, чи «пригодами» в мережі Інтернет, що, на наш погляд, потребує особливої пильності з боку батьків).

Вирогідно, більше уваги має приділятися з боку держави організації дозвілля школярів та молоді, при цьому саме держава має забезпечити можливість відвідування таких гуртків, секцій чи подібних організацій дітьми незалежно від матеріального рівня родини: має виникати більше гуртків при школі, причому належного рівня, з висококваліфікованим викладачем, будуватися більше спортивних майданчиків, створюватися державних спортивних секцій тощо. Накопичена внутрішня енергія дитини має сублімуватися у фізичній культурі у спортивних секціях та у художній самодіяльності в інших молодіжних організаціях, у продуктивній творчій праці, аж ніяк не виявлятися у зростанні агресії у ставленні до інших індивідів. При цьому спортивні організації мають прищеплювати відвідувачам не навички жорстокого ставлення до оточуючих, а навпаки, виробляти потребу застосовувати силу тільки у надзвичайних обставинах. Особливо актуальним питання організації дозвілля стає у періоди канікул, коли вільний час молодого покоління здебільшого присвячений Інтернет-мережі чи безцільному бродінню вулицями міста.

Таким чином, усунення безробітності, збільшення коштів для відповідної організації вільного часу його членів, особливо підлітків,

¹ Китайці придумали лекарство от игромании [Электронный ресурс]. – 10.03.2011. – Режим доступа: <http://mynews-in.net/news/society/2011/03/10/2301926.html>. – Загл. с экрана.

юнацтва і молоді, збільшення кількості дошкільних закладів, забезпечення дитячими та спортивними майданчиками житлових комплексів, створення умов для профілактики та лікування захворювань тощо є тими кроками, що мають сприяти відродженню економічної (матеріальної) бази українського суспільства.

Наступним кроком у створенні умов для самовдосконалення особистості в Україні може стати відновлення виховної функції родини. Раніше українська родина об'єднувала під одним дахом 3-4 покоління, що забезпечувало можливість передачі досвіду з покоління в покоління, збереження родинних традицій, беззаперечний авторитет батьків тощо. У наш час, як правило, родина складається з двох, рідше трьох поколінь, авторитет батька і матері досить часто незначний, батьки не мають впливу на дитину чи не спроможні приділити їй належної уваги через постійну власну зайнятість чи особисту безтурботність, що спричиняє виникнення таких асоціальних явищ у підлітковому та юнацькому середовищі, як паління, вживання наркотиків, схильність до вживання алкогольних напоїв тощо.

Так, спеціалістами Всесвітньої організації охорони здоров'я було опитано близько 200 тисяч учнів 5–10 класів. Україна випередила по дитячому алкоголізму усі країни, в тому числі Східну Європу та Росію, посівши «почесне» перше місце. Отримані дані свідчать про те, що 40 відсотків школярів вживають спиртні напої в Україні регулярно (наприклад, в Ізраїлі – 28%, у Росії – ще менше). Під «регулярно» мається на увазі частіше одного разу на місяць¹.

За даними харківських медиків, кожен третій учень початкової школи у місті хоча б раз у житті вживав спиртне. 7% дітей, що потрапляють до лікарень з діагнозом «отруєння», підірвали здоров'я саме алкогольними

¹ Детский алкоголизм [Электронный ресурс] : по данным Всемирной организации здравоохранения. – 2 июня 2008 г. – Режим доступа: <http://to-drink-or-not-to-drink.dp.ua/ne-pit/detskij-alkogolizm-101.html>. – Загл. с экрана.

напоями. На обліку у наркологічних клініках Харківщини зараз перебувають більш ніж 2000 юних алкоголіків, при цьому Харківщина – не найпроблемніший у цьому розуміння регіон¹.

Досить часто схильність до алкогольної та нікотинової залежності у дитини формується ще на момент його зачаття чи народження, оскільки в Україні, за даними ВООЗ, 70-90 % пологів проходять з тими чи іншими паталогіями. Багато хто з таких дітей зростає без особистісного стрижня, як наслідок – невміння розрізняти добро і зло, сформувані життєву мету, знайти опору.

Дається взнаки і низьке матеріальне забезпечення сім'ї. Згідно з даними тижневого обстеження домогосподарств, серед сімей з дітьми частка тих, хто отримував прибутки, нижчі від офіційно встановленого рівня, що дає право на отримання допомоги на дітей віком до 16 років, становила 31% , у тому числі серед неповних сімей — 44%, сімей з однією дитиною — 53%, з двома — 64%, з трьома дітьми — 86%². Діти з таких сімей почуваються серед однокласників та однолітків меншовартісними, бо вирізняються із загальної маси одягом, відсутністю грошей на обіди чи екскурсії. Це психологічно пригнічує їх, озлоблює проти батьків, яких вони вважають невдахами. Згодом ця злість переноситься на однокласників, педагогів.

Змінення ролі освіти як соціального інституту теж може стати фактором, що посилюватиме прагнення і спроможність особистості до самовдосконалення: якщо раніше функції освіти здебільшого акцентувались на формуванні світоглядних орієнтирів, вирішенні технологічних проблем і вивченні явищ природного і соціального

¹ Детский алкоголизм [Электронный ресурс] : по данным Всемирной организации здравоохранения. – 2 июня 2008 г. – Режим доступа: <http://to-drink-or-not-to-drink.dp.ua/ne-pit/detskij-alkogolizm-101.html>. – Загл. с экрана.

² Кожна третя родина в Україні вважається бідною – НАН [Електронний ресурс] / за даними Інституту демографії Національної академії наук України. – 25. 08. 2010. – Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2010/08/kozhna-tretya-rodina-v-ukrayini-vvazhayet/>. – Загол. з екрану.

середовища, то зараз необхідно вивчати глибше людину – як біосоціодуховну істоту, що потребує введення у навчально-виховних закладах відповідних навчальних дисциплін. За даними Держкомвуза Росії 1995 р., вища школа СРСР в 80-х роках посідала друге місце в світі за рівнем освіти. Проблеми в політиці та економіці негативно вплинули на розвиток освіти, і наприкінці ХХ сторіччя Росія, за даними тієї ж організації, була на 28 місці за рівнем освіти і на 42 – за рівнем культури. Близько 50 % випускників не були працевлаштовані або працювали не за фахом. На початок ХХІ сторіччя мають місце факти «створення» молоді із вже заданими особистісними якостями. Група достатньо забезпечених батьків м. Москви звернулась до психологів з пропозицією підготувати спеціальну освітню програму для школярів. Батьки стурбовані тим, що існуюча система освіти «створює» дітей із певним набором якісних рис, таких як сильна залежність власних поглядів та установок від ближнього оточення, прагнення не виділятися на фоні інших, бажання легко підкорятися тим, хто має владу, відсутність здатності до лідерства тощо. Схожі проблеми властиві й українському освітньому простору.

Складність ситуації у сучасній освіті полягає в тому, що вона останнім часом готувала і продовжує готувати не стільки особистість, скільки спеціаліста. Процес дроблення наукового знання на безліч спеціальностей, що зростає швидкими темпами, привніс свої корективи до якості освітньо-виховної системи. Якщо враховувати ту обставину, що просвітницький погляд на освіту зводився до того, щоб посередництвом розуму, головним чином наукового знання, просвітити людей і тим самим покінчити з невіглаством, то вироблялась досить струнка система підготовки спеціалістів. Але тим самим проблема підготовки спеціаліста стала головним чином завданням інформаційного характеру – передачі конкретного знання від викладача до учня.

Педагогіка накопичила великий досвід розвитку і виховання особистості, але часто у центрі педагогічного процесу стоїть не

особистість як єдине ціле, а методи, технології, засоби освіти. У такому разі духовного становлення та подальшого зростання особистості не відбудеться, оскільки «духовність людини – це не просто притаманне людині поруч із тілесним і психічним, що властиво і тваринам. Духовне – це те, що відрізняє людину, що притаманне лише їй і тільки їй одній», – зазначав В. Франкл¹.

Поняття «освіта» і «виховання» безпосередньо пов'язані із розвитком, вдосконаленням і самовдосконаленням особистості, вихованням людини як духовної істоти. Духовне присутнє у людині у вигляді закладеної потенції – можливості освіти дозволяють виявити цей потенціал у тій мірі, наскільки це необхідно сучасній людині. Тому навчально-виховний процес повинен формувати у особистості самостійну позицію стосовно сенсу свого власного існування, доводячи значущість, з точки зору духовних цінностей, тих знань, що особистість отримує у процесі освіти. Вчитися – значить вчитися стати людиною, особистістю, здатною розуміти цілі і завдання суспільства, у якому вона існує тощо. Утилітарний і функціональний підхід до об'єкта навчання, сприйняття його лише як майбутнього спеціаліста сприяють атомізації особистості, відчуженню людини, його відособленості від інших у всьому, що виходить за межі професійної підготовки. Саме тому головним є не обсяг знань, а їх поєднання із особистісними якостями, здатність самостійно розпоряджатися ними – формальний бік освіти, коли духовна діяльність чи духовна здатність має виступати як рівноцінна матеріальній, тобто змісту освіти. Так, В.Г. Кремень зауважує, що «людиноцентризм – це вимога часу. Велика відповідальність лягає на освіту: її обов'язок – виростити творчу людину, здатну відповісти на виклики ХХІ сторіччя. Адже це час постійних нестримних змін, час формування нового буття, до якого

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с. – С. 134.

людину потрібно підготувати»¹. Таким чином, освіта заради освіти, заради отримання професійних знань, вмінь та навичок мало чого варта без її духовної, гуманістичної складової. Набуття професіоналізму само по собі означає, що людина здатна, за словами Дж. Пассмора, технічно самовдосконалюватися, бути фахівцем у певній галузі, але це зовсім не означає, що такому спеціалісту не буде бракувати тих якостей, що становлять основу гуманоцентричного сприйняття світу.

Сучасною парадигмою гуманітарного знання самовдосконалення особистості, її самоактуалізація визнаються головною метою освітнього процесу. Освіта має абсолютний характер у системі гуманістичних цінностей, оскільки є засвоєнням та втіленням, реалізацією сенсу життя у минулому, теперішньому і майбутньому.

Отже, у сучасній педагогічній практиці очевидним є дисбаланс між навчанням і вихованням, домінують навчальні технології, вихованню приділяється значно менша увага, не враховується, що виховання є одним із найважливіших факторів становлення особистості. Наявність такого стану речей відзначають політики, науковці, релігійні діячі². Важливим чинником у навчально-виховному процесі є особистість педагога як особистісний бік процесу виховання, який має бути носієм високого рівня моральної культури і взагалі духовності. На сьогодні професіоналізм вчителя чи викладача не можна зводити тільки до чіткого виконання своїх професійних обов'язків, це система, що поєднує в собі компетентність та особисті якості людини-гуманіста, здатної до морального резонансу, співчуття, емпатії та співпереживання: «Ми даємо знання, а залишаємо без

¹ Кремень В. Философия человекоцентризма как теоретическая составляющая национальной идеи / В. Кремень // Зеркало недели. – 2005. – № 31 (559).

² Митрополит Кирилл: «Самая большая проблема сейчас – это кризис человеческой личности» [Электронный ресурс] / Е. Рожаева // Комсомольская правда. – 27. 01. 2009. – Режим доступа: <http://www.kp.ru/daily/24233/434175>. – Загл. с экрана.

уваги у вищій мірі важливий для людського розвитку вид навчання: навчання за допомогою зрілої, люблячої людини»¹.

Реформа засобів масової інформації – один із факторів об'єктивного характеру, що може підвищити потребу українців в особистісному самовдосконаленні. «Четверта влада» досить часто насаджує певний тип бачення, спрямований на трансверсію енергії законного народного протесту у ...руйнівні самооцінки та комплекси неповноцінності. При цьому до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не до як особистостей, а як до об'єктів, певного роду речей. Продукція засобів масової інформації, на відміну від високої культури, розраховані на масового користувача (у 20-ті роки ХХ сторіччя У. Ліппман висунув концепцію спрощення, яка і на сьогоднішній день залишається технологічною базою для засобів масової інформації). Саме тому у них були встановлені жорсткі обмеження на складність та оригінальність повідомлень, щоб глядач або читач міг сприйняти прочитане чи переглянуте без зусиль, беззастережно, без внутрішньої боротьби та критичного аналізу. Як наслідок – редукціонізм сучасних ЗМІ – зведення реальних суспільних проблем та явищ до можливо спрощених та легких для сприйняття, тим самим утворюючи неправдивий образ реальності. Е. Фромм, наприклад, зазначає, що «фактично газети, журнали, телебачення і радіо виробляють товари – *новини* (курсив авт.), речовиною для виготовлення яких слугують події»².

За допомогою певних прийомів преса, телебачення змінює контекст, створюючи зовсім новий зміст повідомлення: наприклад, «конструювання» повідомлення із обривків вислову чи відеоряду, коли окремі ланки повідомлення начебто не містять брехні, але те ціле, що утворилося після опрацювання, може не мати із дійсністю нічого спільного. Очевидно, що

¹ Фромм Э. Психологизм и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с. – С. 174.

² Там само – С. 370.

визначати характер засобів масової інформації лише на підставі їхньої прибутковості і інтересів розширення виробництва не можна.

На нашу думку, ЗМІ мають надавати приклади позитивної реалізації свободи особистості, демонструючи вияви гуманістичної реалізації людського потенціалу. Замість цього практично всі приватні канали радіо та телебачення, газети та журнали існують за рахунок реклами споживчих товарів та послуг. Спотворено-економічно вигідним товаром для телебачення досить часто стають стереотипи та образи антикультури. Звідси – абсолютна всеїдність реклами, здатність застосування найпримітивніших кліше й прийомів навіювання, головним критерієм відбору яких є результативність. Наприклад, дослідниками доведено, що бажання палити у людей досить часто формується під впливом реклами та агресивного маркетингу, який проводиться тютюновими компаніями. Зростає інформаційний тиск виробників тютюнової продукції на молодь як на найвразливішу частину населення, що особливо яскраво виявляється у великих містах. Реклама торгівельних марок, широко розповсюджені останнім часом акції щодо стимулювання продажі тютюнових виробів із проведенням різного роду розіграшів, призів та широким інформуванням у засобах масової інформації є засобом заохочення населення до паління і – як наслідок – погіршення стану здоров'я людей.

Крім того, неконтрольований показ передач, фільмів тощо повинен мати вікові обмеження, оскільки сприяє поширенню агресії, жорстокості та інших асоціальних виявів серед населення, культивуючи прояви нижчої природи індивіда і підносячи гедоністично-споживацьке ставлення до життя.

Головним інструментом у подоланні такого кризового стану в українському суспільстві має стати створення умов для зростання духовності як базису самовдосконалення особистості, що передбачає, насамперед, «утвердження пріоритетності духовно-морального виховання у цілісному розвитку особистості, ... при якому найважливішим стає не

зовнішнє, а внутрішнє, не визнання в світі та самоствердження, а розвиток самоволодіння, волі, розуму, удосконалення і уточнення вищих якостей характеру, які стають опорою у житті, як би воно не складалося. Саме рівень духовно-морального розвитку визначає здатність особистості діяти розумно й відповідально, стримувати прояви нижчої природи»¹.

Наприкінці ХХ сторіччя з боку влади започаткувалось поглиблення уваги до проблем духовності суспільства і людини: усвідомлення того, що позитивна соціалізація особистості можлива лише у цивілізованому суспільстві, обумовлює визнання Законом України «Про основи національної безпеки України» духовних цінностей як пріоритетів національних інтересів та складових національної безпеки. Цивілізаційний рівень національної освіти в Україні, згідно з «Національною доктриною розвитку освіти» (2002), передбачає, крім її доступності, багаторівневості та безперервності, ще й якість, що виступає важливим фактором розвитку особистості, її самореалізації й самоутвердження. Прийнято низку державних актів, регламентуючих діяльність засобів масової інформації. Особливої уваги потребує проект «Концепції гуманітарного розвитку України до 2020 р.» – документ, спрямований на системне розв'язання стрижневої проблеми: створення умов для всебічного і гармонійного розвитку людини в умовах інформаційної цивілізації. Провідною думкою проекту Концепції є усвідомлення того, що на початку III тисячоліття шанс на успіх у глобалізованому світі перед Україною відкриває лише ефективна реалізація її людського потенціалу. Як європейська за своєю цивілізаційною належністю нація Україна має спиратися у своєму розвитку на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка не раз доводила свою ефективність. Спираючись на такий підхід, Україні

¹ Гальченко Г. І. Принцип природовідповідності як утвердження пріоритету духовно–моральної складової у вихованні особистості (соціально–філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. І. Гальченко. – Х., 2005. – 19 с. – С. 15.

необхідно суттєво змінити бачення ролі людини в політичному, економічному і соціальному житті країни. Необхідна цілісна політика гуманітарного розвитку.

Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, орієнтована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму у цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації.

Основний принцип Концепції – людиноцентризм як система поглядів, що визначає розкриття можливостей людини як критерію оцінки ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід’ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей.

Вітчизняні науковці підготували і провели конференції, присвячені питанням розвитку духовності та проблемам саморозвитку особистості. Серед них такі заходи: 1994 р. відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 200-річчю з дня смерті Г.С. Сковороди; в 1996 році вчені провели міжнародну науково-практичну конференцію «Толерантність як культурна універсалія», в 2004 – XI міжнародні сквородинівські читання, «Філософія і література», 2004 р. відбулася міжвузівська науково-практична конференція «Сучасна молодь – крок у майбутнє», в 2005 – міжнародна науково-практична конференція «Методологія і методика виховної роботи в умовах безперервної освіти»); Перша міжнародна наукова конференція «Україна: шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності» відбулася у травні 2006 року. Започаткована традиція аналізу проблем саморозвитку особистості набуває на сьогодні поширення, реалізуючись у таких заходах, як наукові семінари, конференції, філософські читання тощо.

Але, на жаль, становлення соціального, демократичного, правового суспільства в Україні відбувається дещо стихійно, без необхідної орієнтації на ціннісні пріоритети; часта відсутність можливостей реалізації розумних

ціннісних орієнтацій призводить до дезінтеграції духовних надбань молоді; неузгодженість систем виховання й освіти веде до аномального сполучення протилежних цінностей і тенденцій у суспільній свідомості; слабшає роль родини і освітніх закладів у процесі виховання молодого покоління.

Очевидно, що техногенна цивілізація себе вичерпала і раціоналістичний підхід до дійсності, який виступає її духовною основою, має в собі, поряд з творчим, безумовно, і руйнівне начало. Відстоюючи думку про те, що людина – «ідеал коеволюції, тобто сумісної еволюції людини з її навколишнім природним і соціальним середовищем», необхідно «підготувати ґрунт для утвердження в сучасній науці гіпотези про нову еволюційну людину, здатну до самоорганізації, що виступатиме не як самостійний механізм світовлаштування, а як органічна цілісність з високими духовними цінностями і ідеалами»¹.

Таким чином, людська спільнота не може бути звільнена від законів і вимог, що становлять зміст і сенс окремих людських життів. В категоріях індивідуального духовного життя й індивідуальної етики потрібно розглядати і суспільні явища. Потрібно, щоб етика як наука «працювала» на людину, а вона, як слушно зауважує А.А. Гусейнов, «стає дієвою у тій мірі, в якій вона набуває продовження у моральній активності тих, хто вивчає її»².

Саме тому процес самовдосконалення особистості потрібно розглядати як складову процесу гуманізації всього українського суспільства. На жаль, початок ХХІ сторіччя демонструє незначну кількість особистостей, здатних до самовдосконалення, на той час як кожна людина має потенціал, спрямованість якого має визначатися і керуватися

¹ Аніщенко В. О. Духовно–екологіческие аспекты формирования человека и общества : доп. на першій міжнар. наук. конф. «Україна: шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності» / В. О. Аніщенко. – Чернігів, 2006. – С. 67–72.

² Гусейнов А. А. О человеке и смысле жизни / А. А. Гусейнов // Наука. Общество. Человек : к 75-летию со дня рождения академика И. Т. Фролова. – М., 2004. – С. 219–229.

державою і суспільством. Процес самовдосконалення особистості у сучасному українському суспільстві визначається об'єктивними передумовами (відсутність цілісної, стійкої, гуманістичної системи цінностей, що стала б надбудовою загального функціонування суспільства, падіння рівня матеріально-економічного добробуту населення, соціальна нерівність і нестабільність, зменшення генофонду українців, підвищення рівня захворюваності й поширеності хвороб) і суб'єктивними факторами (відновлення виховної ролі родини у формуванні особистості, проблеми освітньої системи, засобів масової інформації тощо).

3.2. Можливості соціального управління процесами самовдосконалення особистості в українському просторі

Шляхом експансії дії феномену самотрансцендентності, тобто перенесенням властивостей і характеристик людей, які йдуть шляхом самовдосконалення, на суспільство доречно екстраполювати процес самовдосконалення особистості на соціум у разі переходу числа, співвідносного з кількістю таких особистостей, через деяку критичну точку, хоч ми розуміємо, що викладене теоретичне припущення потребує скрупульозного аналізу і розвитку.

Можливо, не одному людському поколінню доведеться чекати, доки процес самовдосконалення особистості набуде таких форм, яких від нього очікує наука. Деякі філософи, до яких належить, зокрема, і В. Соловйов, визнаючи завдання морального оновлення суспільства дуже значними і серйозними, вважають проповідь індивідуального самовдосконалення нічим до тих пір, поки суспільство не опиниться перед емпірично достовірним і суспільно значущим фактом справедливого повернення суспільства до добра у вигляді публічної маніфестації¹. В історії достатньо прикладів того, що після такої демонстрації морального прогресу очищується духовна атмосфера суспільства і суспільний розвиток набуває швидких темпів. За умов розуміння значущості питання самовдосконалення особистості для соціуму представниками не тільки наукової думки, але й політичної, економічної, духовної еліт України і проведення ними відповідних законодавчих чи установчих акцій можна сподіватися, що побудова високоморального культурного освіченого суспільства нового ґатунку набиратиме швидких обертів. Не викликає сумніву, що у суспільстві, яке не готове до позитивної масової зміни, але

¹ Соловьёв В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьёв // Сочинения : В 2 т. / В. С. Соловьёв ; сост. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги – М., 1988. – Т. 1. – С. 47–548.- С. 331.

має для цього потенціал, про що свідчить все зазначене вище, потрібно пропагандувати, розповсюджувати мотивації необхідності самовдосконалення особистості, відповідності її сучасному і майбутньому світові.

Ринок може виступати як фактор еволюції, але може бути і фактором інволюції (російський філософ і політолог А. Панарін характеризує початок ХХІ сторіччя як економікоцентризм), коли відбулося різке протиставлення різних верств суспільства за рівнем життя. Прагнення до накопичення одних і необхідність виживання інших обумовлюють значущість підвищення життєвого рівня останніх, коли весь їхній життєвий простір не буде зведено лише до буденних матеріальних проблем. Необхідні такі соціально-економічні перетворення, що нададуть людині «умови для зміни, а також нададуть необхідні мужність і далекоглядність»¹. На думку філософа, потрібна така організація структури суспільства, коли б людина, «чия натура відчуває потребу любити, не відділялася від соціального існування, а зливалася б з ним. Будь-яке суспільство, що виключає розвиток любові, приречене на загибель, оскільки його існування суперечить основним людським потребам»².

Основними настановами індустріальної та постіндустріальної систем, на жаль, є такі: «1) метою життя є щастя, максимальна насолода, тобто задоволення будь-якого бажання чи суб'єктивної потреби особистості (радикальний гедонізм), 2) егоїзм, жадібність та себелюбство. Українське суспільство початку ХХІ сторіччя характеризується, подібно західному індустріальному суспільству, де головними є гонитьба за грошима, владою і славою, на думку Е. Фромма, орієнтацією до володіння (*рос. обладание*)»³.

¹ Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с. – С. 199.

² Там само. – С. 186.

³ Там само.- С. 193.

«У суспільстві, в якому ми живемо, рідко можна зустріти будь-які свідчення такого способу існування, як буття (*рос. бытие*), тому що це суспільство здебільшого підпорядковане надбанню власності і добуванню прибутку. Володіння вважається багатьма людьми найбільш природним способом існування і навіть єдиним прийнятним образом життя для людини»¹. Необхідно нагадати, що під буттям дослідник розуміє «такий спосіб життя, при якому людина і не має нічого, і не бажає мати будь-що, але щаслива тим, що продуктивно використовує свої здібності і відчуває себе у єднанні (*курсив автора*) з усім світом»². При способі існування за принципом володіння основу міжіндивідуальних стосунків становлять такі складові, як суперництво, жадібність, страх. На думку Е.Фромма, антагонізм логічно витікає із самої природи таких стосунків: «якщо основа моєї самосвідомості – володіння, тому що «я – це те, що я маю», то бажання мати супроводжує прагнення мати все більше і більше. Іншими словами, жадібність – це природна риса людини, орієнтованої на володіння»³. Ці вади настільки приживаються у суспільстві не тому, що вони є вродженими, а тому, що саме суспільство сприяє їхньому формуванню, оскільки людині важко протистояти впливу навколишнього середовища. У свою чергу, прагнення до володіння та як його наслідок – жадібність призводять до антагонізму у міжлюдських стосунках – як між окремими індивідами, так і між окремими людськими спільнотами. Саме тому, «мир як стан стійких гармонійних відносин між народами можливий лише за умови, що структура володіння поступиться місцем структурі буття»⁴, тим самим сприяючи зміні соціального клімату, переорієнтації самої системи цінностей, переходу від егоїзму до альтруїзму. Звичайно, принципом володіння керується меншість людей, але зовсім не від альтруїзму, а від

¹ Фромм Э. Психологизм и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с. – С. 215.

² Там само. – С. 206.

³ Там само. – С. 294.

⁴ Там само. – С. 295.

незмоги заволодіти більшим, і, на жаль, принцип буття також не є визначальним для більшості. Люди, спроможні до виявлення любові, при існуючій системі є винятком. Пояснити цей факт можна тим, що «дух суспільства, чий головний інтерес спрямований на виробництво товарів і їх споживання, є таким, що лише нонконформіст здатен захиститися від нього»¹. «Мистецтво жити» (Е. Фромм) є невід'ємним від соціального середовища: коли особистість налаштована на любов до всього суцього, а здатність любити – риса її характеру, це ставлення поширюється на усіх, з ким вона спілкується, нема межі між любов'ю до «своїх» і «чужих». У соціальній структурі нашого суспільства мають відбутися важливі і радикальні зміни, коли любов перестане розглядатися як винятково індивідуальне явище, а буде існувати як суспільне, коли людина, здатна любити, буде посідати гідне місце в ієрархії людських цінностей. Тенденція володіння чи буття визначає розвиток суспільства і залежить від соціальної структури: якщо суспільство орієнтовано на буття, то пригнічуються тенденції до володіння, і, навпаки, створюються умови для посилення тенденцій до буття. Наше суспільство здебільшого тяжіє до модусу володіння, коли головним суб'єктом історії стає «ринковий соціальний характер» - термін, введений до обігу Е. Фроммом (подібне явище К. Маркс описав як відчужений (рос. отчужденный) характер: люди з таким характером відчужені від себе, від інших людей і від природи). Під соціальним характером Фромм розуміє «взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соціально-економічною структурою» суспільства, до якого належить певний індивід². Ринковим автор назвав це явище тому, що в цьому випадку людина відчуває себе як товар, що має певну ціну, і головною метою її є повна адаптація до тих умов, за яких вона потрібна, має певний попит за усіх обставин, що складаються на ринку особистостей.

¹ Фромм Э. Психологизм и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с. – С. 185.

² Там само. – С. 311.

Такий тип характеру майже повністю функціонує на розсудковому рівні і відгороджується від усіх почуттів, що так чи інакше може завадити їхньому повноцінному функціонуванню відповідно до логіки «мегамашини», частиною якої вони є. Подібні індивіди, будучи, в принципі, майже безсилями, вважають себе, завдяки науці і техніці, майже всемогутніми. Отже, мета людини ринкового характеру – відповідне функціонування у певних обставинах, що визначає його здебільшого розсудкову реакцію на навколишній світ. Атрофія емоційного життя нерозривно пов'язана із перевагою розсудкового, маніпулятивного мислення – емоції ж досить часто сприймаються навіть як перешкода для оптимального функціонування. На думку Е. Фромма, людина кінця ХХ сторіччя являла собою «автомат – добре екіпірований, але з атрофованим інтересом до своєї людської сутності»¹. Все зазначене вище дозволяє погодитися із висновком Е. Фромма: «вперше в історії фізичне виживання людського роду залежить від радикальної зміни людського серця»².

Такі зміни стануть можливими, на думку Б.Д. Гаврилишина, за умови переходу від егалітарно-колективістської системи цінностей не до індивідуалістсько-конкуренційної, а до групово-кооперативної, що висуває у центр уваги індивіда як представника окремого суспільства і людства в цілому, що дозволяє йому вільно і потужно самовдосконалюватись заради себе і інших людей. Кожен індивід в системі такої ціннісної парадигми добровільно підпорядковує себе вищим цілям, виконує свої обов'язки і реалізовує своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими. Отже, кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства. Як зазначає Б.Д. Гаврилишин, «достоїнства людини визначаються переважно її бажанням і здатністю жити так, аби відповідати сподіванням, а не демонструвати свої переваги над іншими. Отже, доброчесність полягає

¹ Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с. – С. 185..

² Там само. - С. 199.

скоріше у сприйманні себе, ніж у самореалізації, більше у пристосуванні до сподівань, ніж у індивідуалістському самоутвердженні і диференціації»¹. Такі погляди визначають більш групово-, ніж індивідуально-орієнтований характер поведінки людей, її схильність не до конкуренції, а до співпраці і базування швидше на взаємних зобов'язаннях і прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах. Прикладом ефективнішої мобілізації і гармонізації особистих зусиль, ніж можна бачити нині у сучасних вкрай індивідуалістських суспільствах, є Японія.

Сьогодні з його звуженням просторів, вичерпуванням ресурсів, посиленням взаємозалежності у світі, наявністю антропологічної кризи вимагає згуртованості задля виживання окремих країн та всього людства, тобто впровадження у життя саме групово-кооперативної системи цінностей.

Стан сучасного українського суспільства характеризується безліччю проблем – як матеріально-економічного, так і соціально-духовного характеру. Останнім часом, відзначають дослідники, загострилося чимало соціальних проблем. Серед соціальних проблем українського суспільства найважливішими соціологи вважають безробіття, зростання цін, низький рівень заробітної плати, загальне зниження рівня життя, зростання злочинності, зубожіння населення, наркоманія, СНІД. Однією із найважливіших залишається проблема недостатнього життєвого рівня більшості українців. Питання регулювання рівня життя населення під час проведення ринкових реформ та сучасні дослідження бідності відображені у працях А.Г. Арсенка, В.Е. Бойкова, В.М. Ворони, О.С. Власюка, Є.І. Головахи, Л.А. Гордона, Е.В. Клопова, Е.М. Лібанової, В.О. Мандибури, В.І. Паніотта, І.М. Прибиткової, А.П. Ревенка, Ю.І. Саєнка, Є.І. Суїменка, В.І. Тарасенка та ін. Серед зарубіжних досліджень, присвячених

¹ Гаврилишин Б.Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римськ. Клубові / Б. Гаврилишин. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.

комплексному вивченню рівня життя, слід відзначити роботи Г.Колодко, П. Стробела, Дж. Фрідмена.

Серед об'єктивних факторів, що сприятимуть вияву соціально-духовної природи людини, у тому числі і формуванню у неї потреби у самовдосконаленні, необхідно розглядати підвищення рівня матеріально-економічної бази суспільства і, відповідно, окремих його членів. При цьому мова йде не про первинність матеріального забезпечення як первинної умови відродження особистісного фактору в Україні: всі заходи, спрямовані на створення умов для самовдосконалення та його реалізацію, мають відбуватися одночасно і паралельно у декількох напрямках.

Про матеріально-економічне зростання країни мають свідчити такі практики: підвищення заробітної плати та забезпеченість робочими місцями населення; профілактика захворювань та лікування населення; виділення коштів для забезпечення організації вільного часу, особливо підлітків, юнацтва та молоді; зростання кількості дошкільних закладів; забезпечення навчальних закладів усіх рівней педагогічними кадрами відповідної підготовки тощо.

Недостатню кількість дошкільних навчальних закладів можна пояснити декількома факторами, а саме: їхнім закриттям, перепрофілюванням (1990 рік - 24,5 тис. закладів, 1999 рік - 16,3 тис., 2004 рік - 14,9 тис., 2009 рік - 15,5 тис.), особливо у сільській місцевості; використання приміщень дошкільних навчальних закладів не за цільовим призначенням; тимчасовим припиненням діяльності закладів на невизначений період¹.

Для розв'язання проблеми необхідно створити належні умови для функціонування, збереження та розширення мережі дошкільних навчальних закладів; оновити зміст дошкільної освіти відповідно до суспільних потреб,

¹ Половина українських дітей не мають можливості відвідувати дошкільні заклади [Електронний ресурс] / Канал ictv/ – 10. 08. 2010. – Режим доступу: <http://www.ictv.ua/wasp/ua/facts/214/1054304>. – Загол. з екрану.

потреб інноваційного розвитку суспільства; впровадити сучасні засоби розвитку, навчання та виховання; забезпечити підготовку і видання навчально-методичної літератури; удосконалити механізм моніторингу якості дошкільної освіти, забезпечити підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних працівників дошкільних навчальних закладів; підвищити рівень роботи з батьками, організації з ними консультативно-просвітницької роботи.

В Україні функціонує близько 1500 центрів позашкільної освіти і 600 спортивних шкіл¹. Традиційні завдання полягають у тому, щоб організувати змістовне дозвілля дітей, розвинути їхні здібності, допомогти знайти власне «Я» та визначитися у майбутньому з вибором професії. Проте нині одним із головних завдань є відтворення цілісної виховної системи, що забезпечить духовне зростання особистості дитини, та, окрім усебічного творчого розвитку, допоможе виховати високоморальну людину, здатну співчувати і допомагати ближньому, з високим рівнем самосвідомості та спроможну до самовдосконалення. Головною проблемою функціонування позашкільних організацій є відсутність фінансування їхньої діяльності, несерйозне ставлення до них громадських і державних структур, байдужість певної частини зростаючого покоління до громадського життя. Значна кількість таких дитячих організацій існує за рахунок не державних, а приватних коштів, тим самим обмежуючи можливості відвідування занять дітьми із незаможних родин та й, взагалі, формуючи цінності псевдодуховного порядку, що визначається особливостями індустріального і постіндустріального суспільства.

Саме тому з боку держави мають бути здійснені відповідні кроки для забезпечення можливості і, головне, необхідності процесу відповідального рефлексивного проектування власного життя, а не зведення його у певних прошарків населення в умовах суспільства ризику до «мистецтва

¹ Гуртки [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України. УДЦПО, 2011. – Режим доступу: <http://udcpro.ucoz.ua/index/0-8>. – Загол. з екрану.

виживання». При цьому мова зовсім не йде про споживацьку модель, яку Ю. Пахомов, академік НАН України, визначає як «підміну духовності речовизмом (*рос. вещиизмом*)», коли головними рисами характеру індивіда стає «жадоба і прагнення будь-якою ціною збагатитися»¹. Такий шлях для особистості є руйнівним, оскільки на певному етапі розвитку подібний речовизм переповнить її і «знищить» як соціально-духовну істоту. Покращенням матеріально-економічної бази пересічного українця пропонується вважати таке здорове зростання життєвого рівня, здорове задоволення людських потреб, що не відтісняють ні художню культуру, ні спорт, ні інші форми життєдіяльності і базуються на «працелюбстві, аскетизмі і самовдосконаленні»².

Найприйнятнішими до негативних впливів, через несформованість світоглядних позицій, стали діти, підлітки, юнаки, молодь, що піддалися впливу «ринку», низькопробних зразків масової культури, кримінальних структур, деструктивних сект тощо. Не маючи опори внутрішньої, частина молоді втратила підтримку зовнішню (родини, школи, молодіжних громадських організацій, здорових неформальних об'єднань), оскільки українське суспільство тривалий час перебувало у стані розгубленості: старі, соціалістичні ідеї повністю нівелювались, західні зразки, зважаючи на особливості слов'янського менталітету, не спрацьовували, нова система цінностей ще не набула поширення. Між тим, характерним для названого слов'янського менталітету є працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок з краєм, миролюбна вдача, гостинність, турбота про родину, рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини, індивідуалізм, інтроверсивність, спрямованість на самовдосконалення, демократизм, толерантність, гіпертрофоване волелюбство, що межує з анархічністю, глибинна емоційність, стриманість, поєднання елегантних настроїв з

¹ Пахомов Ю. «Если дух уступит материи, она сотрет личность и общество» // Час. – 2009. – 14 квіт.

² Там само.

нездоланим оптимізмом, розвинута уява, що знайшло свій вияв у народному мистецтві¹.

У різні вікові періоди особистого розвитку кількість соціальних інститутів, що беруть участь у формуванні дитини як особистості, різні. У процесі розвитку особистості дитини від народження до трьох років домінує родина. Тому серед суб'єктивних факторів, що сприятимуть відродженню українського суспільства на шляху вдосконалення його членів, перш за все, необхідно назвати родину як первинну ланку соціалізації особистості.

Як відомо, родина – одна із найголовніших суспільних цінностей, що закладає основи фізичного, психічного, емоційного та інтелектуального розвитку особистості дитини. Родина традиційно є головним інститутом виховання. Ті риси, що дитина набуває їх у родині в дитячі роки, вона зберігає протягом всього подальшого життя. Важливість родини як інституту виховання обумовлена тим, що в ній дитина перебуває протягом значної частини свого часу – і за тривалістю свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання не може зрівнятися із родиною. Саме тут закладаються основи майбутньої особистості, майбутніх сімейних традицій. Ефективність виховання дітей у сім'ї залежить від її непорушного авторитету, подружньої вірності, любові до дітей і відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їх прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя. Характер родини, її духовне й моральне здоров'я багато в чому визначають характер особистості, правильне виховання зростаючого покоління й в остаточному підсумку – розвиток усього суспільства. Пріоритет родини у вихованні дитини, безцінному значенні спільності найважливіших дитячих і батьківських вражень є традиційним для України. З погляду сучасної психології, досвід життя дитини в родині є основою для її майбутнього

¹ Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / Слюсаревський М. М. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.

власного сімейного життя, у яку переноситься модель батьківської родини, її цінності й особливості спілкування з дітьми. На жаль, кінець ХХ – початок ХХІ сторіч характеризується частковим нівелюванням ролі родини у формуванні особистості дитини: інколи родина стає простою формальністю для її членів, усе частіше розпадаються шлюби, досить часто один із батьків не бере участі у вихованні дитини тощо. Слід, однак, зауважити, що у цьому напрямі відбуваються поступові зміни: «упродовж 2010 року в Україні було зареєстровано рекордно низьку кількість розлучень. Як повідомляв колишній Міністр юстиції Олександр Лавринович, загалом розірвання шлюбу торік зареєструвало 126 тисяч пар, що майже на 14% менше, ніж у 2009 році, та майже на 25 % менше, ніж у 2008 році»¹.

Родина може виступати як позитивним, так і негативним фактором виховання. Позитивний вплив на особистість дитини полягає в тому, що ніхто, крім найближчих для нього в родині людей – матері, батька, бабусі, дідуся – не ставиться до дитини краще, не любить його так і не піклується про нього стільки. І разом з тим жоден інший соціальний інститут не може потенційно нанести стільки шкоди у вихованні дітей, скільки родина.

У наш час трапляються випадки, коли молоді батьки, на яких, достеменно, ґрунтується розвиток їх дитини, не обтяжуючи себе клопотами, пускають розвиток чада напризволяще, і в результаті суспільство отримує маленьких «звірят» уже через 2 – 3 роки. Особистості батьків відіграють значну роль у житті кожної людини. Специфіка почуттів, що виникають між дітьми й батьками, визначається головним чином тим, що турбота батьків необхідна для підтримки самого життя дитини. Причому якщо в перші роки життя любов до батьків забезпечує власне життя й безпеку, то в міру

¹ 2010 рік став рекордно низьким за кількістю розлучень в Україні [Електронний ресурс] // Лига и закон: Официальные сообщения пресс-служб Кабинета Министров Украины и центральных органов исполнительной власти Украины. – 01.03.2011. – Режим доступа: <http://news.ligazakon.ua/news/2011/3/1/38814.htm>. – Загол. з екрану.

дорослішання батьківська любов усе більше виконує функцію підтримки й безпеки внутрішнього, емоційного й психологічного світу людини, створюючи умови для благополуччя людини, повноцінного розвитку її духовного і тілесного здоров'я. Дуже важливо, щоб дитина відчувала, почувала, розуміла і була впевнена у тому, що її люблять; була наповнена цим відчуттям любові, які б складності, зіткнення й конфлікти не виникали в її відносинах з батьками або відносно подружжя один з одним. Тільки за умови впевненості дитини у батьківській любові можливе правильне формування психічного світу особистості, тільки на основі любові можна прищеплювати моральну поведінку, тільки любов здатна навчити любові.

Батьківська любов – воістину життєво необхідна потреба маленької людської істоти. Психологами доведено, що за трагедією підліткового алкоголізму й підліткової наркоманії часто стоять батьки, що не люблять своїх дітей. Саме тому щира, безумовна любов батьків до дитини, любов, що виростає у всеосяжну, щиру любов і розповсюджується й на інших дітей, на дітей інших батьків, і на світ, на людей у цілому, є запорукою благополуччя й дітей, і їхніх батьків.

Певна частина сучасних сімей припускається помилок у вихованні дітей. Родини, які продукують так званих педагогічно занедбаних дітей, з погляду педагогіки можна поділити на такі три групи: педагогічно неспроможні, педагогічно пасивні та антипедагогічні. Перша група — сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло, їх виховний вплив непослідовний, педагогічно необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потурання примхам). Друга група — сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей. Третя – ті батьки, які на власному прикладі навчають поганому власну дитину.

На наш погляд, виховання дитини має починатися із виховання батьків. Цікавий у цьому відношенні досвід Японії, де батьки мають ще до народження дитини отримати кваліфіковану інформацію не тільки щодо медичного догляду за нею, а й щодо належного виховання, набувши відповідних знань, вмінь і навичок та склавши іспит. В українському суспільстві, що перебуває у духовному вакуумі, створення аналогічної ситуації, можливо, сприятиме підвищенню рівня моральної культури насамперед батьків, розвитку духовності дітей у родині, і як наслідок – поступового усунення певних асоціальних явищ.

У дошкільному дитинстві до впливу сім'ї додається вплив спілкування з однолітками, іншими дорослими людьми. Зі вступом до школи відкривається новий потужний канал виховного впливу на особистість дитини через ровесників, учителів, шкільні навчальні предмети і справи.

Тому не підлягає сумніву значуща і основоположна роль освіти у становленні і самостановленні людини. Історія свідчить, що з часів епохи Просвітництва людство не винайшло кращого способу для виходу із кризи, ніж освіта, вірніше, реформування освіти згідно вимогам часу, з намаганням випередити цей час, якомога безболісніше перетнути відстань між тим, що було, і тим, що буде. Класична модель освіти функціонувала, майже з незмінними основними характеристиками, протягом двохсот років і, в цілому, забезпечила успіх цивілізації і культури в Європі. Загальна і обов'язкова система початкової і середньої освіти вважалася здобутком світової цивілізації, необхідним рівнем для подальшої освіти. На її тлі виникали спроби нових концепцій освіти, деякі з них робили акцент на самоформуванні особистості; перша така спроба була в німецькій класичній філософії (Гердер, Гумбольдт, Гегель) на початку XIX сторіччя, нагальною є ця проблема і у наш час. Багато філософів переконані, що людина, передусім «жива природна істота», говорячи про це словами видатного філософа сучасності П.С.Гуревича, «не має власної фіксованої природи. Люди народжуються пластичними..., несуть на собі відбитки біогенетичної

й культурної еволюції і в процесі соціалізації виявляються гранично різними. Біологічно успадковані завдатки можуть розвиватися в самих несподіваних напрямках»¹, і – продовжимо думку – система освіти відіграє чи не визначальну роль у процесі становлення особистості.

Саме тому одним із суб'єктивних факторів, що сприятимуть самовдосконаленню членів суспільства, є приведення в належний стан освітньої системи, яка мала б гарантувати, на початку, дотримання кількох універсальних принципів – аж ніяк не нових, а саме: відповідність природі людини, тобто адекватність її особистих здібностей і можливостей поставленим цілям (принцип природозгідності, сформульований Я.А.Коменським); врахування умов місця й часу, в котрі людина народилася та в котрих вона має жити, тобто урахування сучасної культури у всьому доступному обсязі (принцип культуровідповідності, також був сформульований класичною педагогікою, А. Дистервег); врахування ролі середовища, оточення людини, що завжди було найвагомим фактором становлення особистості і є найважливішою проблемою українського сьогодення (принцип соціовідповідності, К.Д. Ушинський); підхід до нації як до духовної спільноти, що має в глибині своїй такі характерні риси, як працелюбність та працездатність, потяг до естетичного, відчуття справедливості. На думку багатьох дослідників, «духовність є основоположним принципом самобудови та існування особистості та суспільства; інтегральним соціально-психічним утворенням; провідним фактором саме людської сутності; складовою знань, розуму, віри, надії, любові, моральних норм, самообмежень, волі, естетичного чуття тощо; творчою здатністю до самореалізації та самовдосконалення»². Говорячи про виховання людини високої духовності, П.А. Сорокін звертає увагу на самовиховання – «реальний, а головне – щоденний позитивний процес

¹ Гуревич П. С. Человек в авантюре саморазвития / П. С. Гуревич // Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм ; сост. П. С. Гуревич, С Я. Левит. – М., 1993. – С. 5–16.

² Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.

подолання культурної кризи», підкреслюючи при цьому необхідність духовного вдосконалення не всіх і не відразу, не у далекому майбутньому, а сьогодні, кожного і власними зусиллями, оскільки процес усвідомленого саморозвитку особистості є дуже важливим аспектом культурної діяльності людини, передумовою соціальної активності особистості, яка відповідає за вирішення своїх проблем і може адекватно реагувати на зміни у суспільстві, жити цікавим і змістовним життям¹.

Подальший розвиток цивілізації залежить не стільки від того, що людина має, скільки від того, ким вона є і що вона може зробити з тим, що має, вважає Е. Фромм. Кінець ХХ – початок ХХІ сторіч продемонстрував, що розвиток людства за допомогою тільки економічного зростання і збільшення технічної могутності є небезпечним і обмеженим. Майбутня еволюція суспільства більше визначатиметься рівнем культури і мудрості особистості, тобто від спрямованості здобутого чи наданого особистості потенціалу.

Згадаємо слова відомого філософа М.О. Бердяєва про те, що все суще поза людиною може бути сприйнятим нею лише в тій мірі, в якій ввійде в її внутрішню свідомість, стане її внутрішнім «Я». Сучасні освітні теорії виходять із саморозвитку кожної особистості окремо. Якщо традиційна парадигма орієнтована на типові освітні здібності, то сучасна говорить про індивідуальні. Сучасна філософія освіти за основу бере самоцінність суб'єктного досвіду індивіда як неповторного способу його життєдіяльності. Людина цінна відтворенням не стільки суспільного, скільки індивідуального досвіду, збагаченого суспільним. У процесі освіти відбувається збагачення чогось заданого з тим суб'єктним досвідом, що вже мається, відбувається окультурювання останнього, тоді освіченість, як мінімум (або стандарт) культури, перестає бути самоціллю, а розуміється як засіб самостановлення,

¹ Сорокин П. А. Таинственная энергия любви / П. А. Сорокин // Социс. – 1991. – № 9. – С. 123–134.

самоконструювання, самовдосконалення особистості, формування у ній основ філософської системи мислення. Всі засоби, необхідні для цього, знаходяться в руках самої особистості, близько пов'язані з її серцем і розумом, «вони ніколи не відносились й не будуть відноситися до мас. Вони ніколи не були й не будуть справою цивілізації, вони є надбанням культури»¹.

Таким чином, більшість філософів схиляється до думки про необхідність перенесення акценту освіти з універсальних, загальних характеристик особистості на її специфічні, індивідуально-неповторимі властивості, на унікальні та самобутні риси, про необхідність розуміння особистості як споконвічно відкритої, проєктивної істоти, здатної до креативності й трансцендування, до перетворення власного внутрішнього світу сприйняття навколишнього середовища, що не може бути до кінця пізнаний ніким зовні і є значущим тільки для неї особисто, крізь призму власного розуміння, істоти, що прагне самовизнання, самореалізації й володіє внутрішньою потребою самовдосконалення, яке відбувається на основі взаємодії з суспільством. Роль освіти для самовдосконалення особистості не можна зменшувати: в умовах стрімкого науково-технічного прогресу «зростає питома вага розумової праці, змінюється її зміст, розширюються і ускладнюються інтелектуальні функції робітників фізичної праці. Характер сучасного виробництва, постійне вдосконалювання і оновлення техніки і технологій, ускладнення господарчих і соціальних зв'язків вимагають від працівників глибоких і постійно оновлюваних знань, розвинутого і гнучкого мислення,

¹ Астахова В. И. Интеллигенция и интеллигентность: проблемы совместимости / В. И. Астахова // Гражданские позиции интеллигенции: «Камо грядеши?..» : сб. ст. по материалам междунар. теорет.-методол. конф. 31 марта 2004 г. / Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2004. – С. 176–182.

дисципліни розуму, що вказує на необхідність і значущість інтелектуального самовдосконалення»¹.

Як відомо, традиційна модель освіти головну роль відводила зовнішнім впливам на людину (вплив педагога, колективу, групи). Тим часом навіть найвищому рівню морального розвитку молодшого школяра властиві свої вікові обмеження. У цьому віці діти ще не здатні до достатньо повноцінного вироблення власних моральних переконань. Засвоюючи ту чи іншу моральну вимогу, молодший учень все ще покладається на авторитет педагогів, батьків, старших учнів. Відносна несамостійність морального мислення і велика сугестивність молодшого школяра обумовлюють його легку сприйнятливості як до позитивного, так і до негативного впливу.

Період молодшого шкільного віку є ключовим не тільки з точки зору оволодіння дитиною навчальною діяльністю і формування мотивів навчання. Дещо важливішим він є як етап особистісного розвитку дитини, оскільки саме у цей період закладаються основи ставлення до себе та інших.

Сучасний рівень вимог суспільства до початкової школи обумовлює необхідність поліпшення навчально-виховного процесу, спрямованого на формування особистості молодшого школяра. Неабияку роль у розв'язанні цього завдання відіграють курси предметів духовно-морального спрямування. Введення подібних курсів розпочалося в Україні з 1992 р. й триває дотепер у школах переважної більшості областей країни.

Структура подібних дисциплін видобудовується як спосіб допомоги учнівській особистості у закладенні фундаменту власних життєвих цінностей і передбачає, згідно з вимогами до програм загальноосвітньої школи, поглиблення знань про людину та моральні взаємини у суспільстві, основні моральні цінності як народу України, так і людства у цілому; формування у дітей глибокого розуміння й особистісного ставлення до сутнісних питань щодо мети і сенсу життя людини тощо.

¹ Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с. – С. 97.

Головними завданнями предметів духовно-морального спрямування є: ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської та, як варіативної частини, християнської (мусульманської, іудейської тощо) духовної, моральної і культурної традиції; виховання свідомої, вільної та відповідальної особистості, здатної жити і творити у демократичному суспільстві; створення належних умов для глибшого самопізнання, розкриття та реалізації своїх творчих здібностей і здатностей відповідно до гуманістичного ідеалу.

Одним із перших предметів подібного спрямування є дисципліна «Основи здоров'я», вивчення якої триває з 1-го по 7-ий класи. Валеологічні теорії тривалий час не були предметом аналізу та детального дослідження. Державна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), визначаючи основи формування освіченої, творчої особистості, пріоритетним напрямом визначила становлення фізичного, духовного і соціального здоров'я людини. «Основи здоров'я» мають стати предметом, завданнями якого є навчити школярів пізнавати природу, взаємодію людини з довкіллям і суспільством, формування, збереження і зміцнення здоров'я та передати його наступним поколінням із урахуванням природних, соціальних, національних, індивідуальних особливостей, що сприятиме формуванню їх як здорової, активної особистості, яка саморозвивається і самовдосконалюється. Безумовно, підхід до безперервної валеологічної освіти в Україні є значущим і актуальним, однак програма викладання дисципліни «Основи здоров'я», на наш, погляд, дещо потребує змін.

Структурування змісту валеологічної компоненти предмета «Основи здоров'я» здійснено на основі принципу компонентності феномену здоров'я, що включає фізичну, соціальну, психічну і духовну складові. Зважаючи на необхідність особливого наголошення на вивченні принципів і методів безпеки життя, цей матеріал подано в окремій наскрізній темі.

Вже у 1-му класі передбачається розгляд духовних засад здоров'я, а саме: «Корисні звички у спілкуванні з однолітками, дорослими людьми, членами своєї родини. Значення гарного і веселого настрою для збереження здоров'я». У 3-му класі до духовних аспектів віднесено основні засади спілкування у родині, з однокласниками та друзями. Навчання у 4-му класі передбачає визначення понять «індивідуальність» і «особистість», визначення цінності і неповторності людського життя. У 5-му класі до обігу залучаються поняття «співпереживання», та «співчуття», продовжується вивчення основних засад спілкування, яке триває і у 6-му класі, де передбачається виявленні типів стосунків і типів спілкування. Такий детальний аналіз тем, репрезентованих у наскрізній темі «Психічні і духовні компоненти здоров'я», дозволяє зробити висновок про необхідність прищеплювання учням вже у початковій школі здатності до співпереживання та співчуття як одних із засад людського співіснування, тим більше, що уроки читання дозволяють залучати у спів'єдності предметів потрібний ілюстративний матеріал, але визначення певних психічних і психологічних термінів залишити для старшої школи, коли наявним буде фактичний матеріал, що дозволить учням самостійно зробити відповідні висновки щодо понятійного апарату. Ми вважаємо необхідним більшу увагу приділяти формуванню емоційно-почуттєвої сфери молодшого школяра на гуманістичних засадах, що сприятиме відповідному формуванню його особистості.

Окремої уваги заслуговує цікава і оригінальна, на наш погляд, концепція С.М. Горбунової, оскільки валеологічні теорії тривалий час не були предметом аналізу та детального дослідження. У запропонованій дослідником схемі «стрижнем становлення і цілісності виступає активно-вольове начало особистості, яка визнає закони розвитку і функціонування свого організму й свідомо слідує цим законам, що дозволяє їй створити свою власну систему саморегуляції, самовиховання й самовдосконалення й за допомогою цієї системи повністю реалізувати свій біологічний і

духовно-творчий потенціал»¹. В умовах сучасної глобальної духовно-екологічної кризи, одним із виявів якої є погіршення стану здоров'я людства, на тлі зростання інтересу до проблеми здоров'я в її загальнонауковому і філософсько-антропологічному вимірах, валеологія, як новітня наука, що спирається на принципово нові підходи до розуміння феномену здоров'я людини, його законів і механізмів збереження, укріплення й вдосконалення, при глибокому філософському й світоглядному переосмисленні уяви про суть здоров'я як найважливішої соціальної й екзистенційної цінності людського буття, вже сьогодні пропонує свої загальнонаукові і практичні наробітки. Подолання сучасної глобальної кризи, вважає валеологія, упирається в проблему переорієнтації світогляду людини і людства. Майбутнє залежить від вибору нової стратегії розвитку, домінантою якої виступає духовно, ментально – психічно і фізично – здорова особистість. Філософія здоров'я відкриває нову предметну сферу аналізу, для якої в теорії немає прецеденту, досліджуючи еволюцію такого феномена, як свідомість у межах самостворюваної концепції здоров'я, у якій стати здоровим неможливо без самопізнання, самопостереження, самоконтролю, а отже, без еволюції свідомості людини, розвитку її рефлексивного начала – без самовдосконалення.

Викладання дисципліни «Етика» у 5-му та 6-му класах сприяє випереджальному духовно-моральному розвитку особистості, коли духовні надбання мають посідати провідне місце порівняно із інтелектуальними здібностями, а останні виступають засобом розвитку духовності людини; коли отримані знання слугують для профілактики негативних проявів поведінки дітей та учнівської молоді, вироблення імунітету до шкідливих впливів соціального середовища і – як наслідок –

¹ Горбунова С. М. Валеология: философско-антропологические аспекты: автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.04) «Эстетика» / С. М. Горбунова ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2000. – 18 с.

формування відповідної власної біографічної стратегії окремою особистістю. Програма 6-го класу, на нашу думку, дещо ускладнена для вивчення дитиною 12 - 13 – річного віку, важка для сприйняття і засвоєння нею. Етика, як слушно зауважує А.А.Гусейнов, стає керівництвом до дії, якщо втілюється у діях тих, хто її вивчає. Нам здається, що доречніше було б у цьому віці вивчення етики звести здебільшого до розгляду етикету, щоб вивчення предмету не стало «голими», незрозумілими фразами, відірваними від життя. Метою вивчення дисципліни «Етика» у середній школі пропонуємо розглядати формування позитивного ставлення й мотивації до застосування моделей поведінки, орієнтованих на моральні цінності українського суспільства та людства в цілому; збагачення досвіду моральних взаємин з однолітками, батьками, вчителями, знайомими і незнайомими людьми; стимулювання пізнавального інтересу учнів до етичного знання, до основ моральної культури. Вивчення ж «Етики» має відбуватися у вищій школі як ознайомлення із, за словами Аристотеля, «практичною філософією».

У старшій школі знання про взаємозв'язки людей і суспільства, про моральний зміст культури і релігій, релігійні моральні цінності, історію та основні засади світових релігій поглиблюються у вивченні профільних предметів: релігієзнавства, філософії, навчальної дисципліни «Людина і суспільство» тощо¹. Зокрема, у 11 – му класі навчальна дисципліна «Людина і суспільство» пропонує звернути увагу на духовний світ людини, проаналізувати стан духовності суспільства, дати відповіді на питання «У чому можуть виявлятися у наш час доброта і милосердя?». Відповідь на нього має прийти до особистості під час вивчення усіх

¹ Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно–морального спрямування [Електронний ресурс] / Колегія міністерства освіти і науки України. – 27.03.2007. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart16/idx16792.htm>. – Загол. з екрану.

предметів морально-духовного спрямування як підсумок етичного виховання у загальноосвітній школі.

Як відомо, особливість духовно-морального виховання полягає у його впливі на серцеву, емоційно-мотиваційну сферу особистості. Продуктивною нам здається пропозиція внесення до блоку соціально-гуманітарних дисциплін як обов'язкової навчальної дисципліни «Людинознавство» у середній школі та на перших курсах вищих навчальних закладів, де потрібно прищеплювати слухачам ті риси, що відповідають загальнолюдським цінностям. На наш погляд, навчальна дисципліна «Людинознавство» має світоглядно-практичну функцію, головною метою її вивчення можна вважати формування світогляду особистості на гуманістичних засадах, або, за визначенням М.С. Кагана, на засадах діалогічного антропоцентризму, і необхідності втілення позитивної особистісної Я-концепції у конкретних актах добротворчості. Актуальність подібного спрямування навчальної дисципліни обґрунтовується тим, що на межі третього тисячоліття співвідношення сил людини і її середовища докорінно змінюється у бік посилення залежності середовища від діяльності людини. Це пояснюється тим, що людство досягло такого рівня свідомості і самосвідомості, який дозволяє йому свідомо регулювати свої відносини із соціальними інститутами і природними стихіями, свідомо спрямовувати свою діяльність у галузі науки і техніки, технологій і комунікацій, освіти і виховання, добре усвідомлюючи, на основі здобутого наукового знання, реальні межі своїх можливостей, що обумовлені об'єктивними законами життя природи, суспільства і культури. Початок XXI сторіччя демонструє таку ситуацію, коли людство наділено безмежними можливостями для реалізації технічного і техногенного потенціалів, але багато хто не має досить тих внутрішніх, духовно-моральнісних орієнтирів, що визначали б засади такої діяльності: хтось переслідує суто егоїстичні, іноді асоціальні цілі, хтось, навпаки, не припускає для себе можливості антигуманних дій. Формування

особистості, діяльність якої базується на гуманістичних засадах, має бути одним із основних завдань сучасної освіти.

Одним із перших проблему комплексного вивчення людини поставив у 60-70-х роках ХХ ст. радянський психолог Б.Г. Ананьєв (м. Ленінград), який фактично продовжив ідеї В.М. Бехтерева. У його працях узагальнюється досвід досліджень людини, здійснених у різноманітних дисциплінах; окреслюється коло питань, вивчення яких має особливу актуальність. Говорячи про людинознавство, Б.Г. Ананьєв стверджував необхідність комплексного підходу до людини з метою формування індивідуальності. Сама стратегія комплексних досліджень є наслідком постановки і теоретичного осмислення проблеми людини-індивідуальності.

На початку ХХІ сторіччя продовжується розвиток ідей щодо необхідності впровадження до навчально-виховного процесу навчальної дисципліни, що має назву «Людинознавство». Безумовний інтерес викликає перша в Україні спроба в інтегрованому вигляді на наукових, філософських і релігійних засадах розкрити в цілісному вигляді зміст навчального курсу «Основи людинознавства», запропонованого Л.В. Батліною. Головна мета цього курсу, як слушно зауважує автор, – сприяння розвитку Людини в людині, людини як громадянина планети, людини як громадянина суспільства, сприйняття життя як Цілого, пізнання й прийняття оточуючих людей, а також власної особистості. Безумовним досягненням автора є орієнтація спрямованості молоді людини на людинознавчому аспекті в її житті і професійній діяльності.

Подібна дисципліна як факультативна введена до загальноосвітньої школи Росії (9 – 11 класи). Її автор, Л.І. Маленкова, вважає, що саме старшокласники стають повноцінними суб'єктами виховання, бо у цьому віці починається активний процес саморозвитку. У наш нестабільний і непевний час зовнішні виховні впливи відіграють визначальну роль до підліткового віку. Період підліткового віку – це період становлення

особистості, коли формуються риси характеру і основні форми поведінки, основи моральності, становлення вольової сфери дитини. Відбувається формування системи особистісних цінностей, що визначатимуть у подальшому зміст діяльності підлітка, сферу його спілкування, ставлення до людей і до самого себе. Вивчення фізіології людини та валеології сприяє усвідомленню необхідності нормального фізично-психічного розвитку людини на шляху її подальшого самовизначення та самореалізації.

Зміст навчальної дисципліни «Людинознавство» може бути представлений трьома рівноцінними тематичними блоками: 1) знання про людину як природну, біологічну істоту – до цього комплексу можуть ввійти дані всіх наук про людину як живу істоту; 2) знання про людину як соціальну істоту; 3) знання про людину як духовну істоту. При цьому вихідним пунктом у формуванні навчальної програми стає не тільки визнання цілісності людини, а обґрунтування справжньої цілісності людини на основі інтеграції уявлень про неї як істоту, єдину у своїй природності, соціальності і духовності.

Необхідність залучення до програми навчальної дисципліни «Людинознавство» вивчення людини як біологічної істоти стрімко зростає, оскільки в умовах НТР біологічні основи людської істоти піддаються потужному деформуючому впливу. Нервово-психологічні стреси, хвороби, екологічні проблеми, що пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, розглядаються як глобальні проблеми, які загрожують існуванню людини як біологічного виду. Це змушує багато в чому переосмислювати проблему співвідношення біологічного і соціального в людині. Як біологічний вид людина надзвичайно пластична і біологічна організація дозволяє їй адаптуватися до широкого діапазону зовнішніх умов. Однак і її можливості не безмежні, оскільки сьогодення створює умови, за межами яких біологічна організація людської істоти набуває незворотних змін, що загрожують її існуванню. Особливої складності цій

ситуації надає той факт, що пагубний вплив багатьох факторів (наприклад, радіації) безпосередньо не відчувається людьми і відгукнеться лише в майбутньому. Все це робить неможливим зневажливе ставлення до біології людини. Тим більше, що біологічна організація людської істоти є чимось самоцінним і жодні соціальні цілі не виправдовують насилля над нею.

Отже, основне завдання першого тематичного блоку полягає у формуванні у слухачів комплексу знань про організм людини, представлених різними галузями науки: анатомією, фізіологією, генетикою, гігієною, психологією, валеологією. Структура цього блоку може виглядати так: : 1) науки про людину як вид; 2) науки про людину як індивіда. Науки про людину як вид представляють: 1) антропологія, з трьома розділами: а) морфологія (досліджує соматичну організацію, найбільш тісно пов'язана із анатомією, фізіологією, фізикою, хімією); б) антропогенез (вивчає зміну природи людини у поколіннях і пов'язаний найбільше з археологією, палеонтологією, палеосоціологією); в) расознавство (вивчає расогенез); 2) медицина, що займається питаннями здоров'я, гігієни, профілактики, лікування; 3) медико-біологічні науки: фізіологія, біохімія, біофізика, психофізіологія, нейропсихологія, загальна психологія людини.

Призначення другого блоку «Людина в соціальному середовищі» – сформуванню у слухачів стійке уявлення про обопільний вплив особистості і соціуму, необхідність відповідального ставлення до формування власного біографічного проекту та стратегії його втілення у соціальному середовищі. Питання цього блоку передбачають формування у слухачів комплексу знань щодо проблем соціології особистості, а саме: співвідношення понять «індивід» – «особистість»; соціалізація особистості; специфіка соціальної взаємодії особистості і суспільства; соціальні особистісні типи; рольова концепція особистості; особистість і фундаментальні цінності суспільства; сучасні проблеми соціалізації особистості в сучасному українському суспільстві тощо. Основний

понятійний апарат: соціалізація особистості, біографічний проект, соціальна зрілість, менталітет.

Людина – одночасно і природна, і суспільна, й духовна істота, яка не може зводитися до певних соціальних функцій. Цілісна людина взаємодіє із цілісним світом, самостверджуючись в ньому у природній, соціальній і духовній сферах свого здійснення. І у кожній з цих сфер вона виявляє себе, знаходячи вияв власним сутнісним силам. Свої сутнісні сили людина знаходить і реалізує, виступаючи в суб'єктних (активних) і об'єктних (пасивних) ролях у процесі взаємодії зі світом. У природній сфері людина виявляє себе як організм – сукупність природних сил. У соціальній сфері людина виявляє себе як особистість – носій соціальних статусів, ролей, функцій. У духовній сфері людина представлена певною сукупністю духовних сил. Життя людини – процес безперервного становлення цілісності його природно-органічних, соціально-особистісних і духовно-душевних складових. Ця цілісність – відображення єдності людини і світу, здібностей і цінностей, потреб людини і умов їх реалізації. У природно-органічній проекції людська цілісність виступає як єдність життєдіяльності організму і природних умов її здійснення. У соціально-особистісній проекції виявляється єдність суб'єктних рис особистості і соціальних умов їх виявлення. Духовно-душевна проекція – це єдність істинного і реального сенсу життя. Можна сказати, що набуття духовності – це основне призначення людини: лише за умови досягнення стадії духовності природно-соціальна людська суб'єктність може реалізувати себе як особистість, індивідуальність.

Саме тому третій блок навчальної дисципліни «Людинознавство» має розкрити питання, пов'язані із формуванням духовності особистості: поняття духовної культури; духовні орієнтири особистості (мораль, цінності, ідеали); світогляд, сенс життя та їх роль у житті людини; моральна свідомість; моральний вибір і відповідальність особистості; моральна культура особистості та її формування; моральна культура

спілкування; культура становлення індивідуальності тощо. Важливим фактором, що може сприяти розвитку духовності особистості, є ознайомлення слухачів з життям індивідуальностей, біографічний проект яких будувався на основі гуманістичного світогляду, що відповідним чином спрямовує реалізацію їх потенціалу на альтруїстичній основі (Альберт Швейцер, Махатма Ганді, Ірена Сандлер та інші). Основний понятійний апарат: мораль, добро і зло, біографічний проект, загальнолюдські цінності, справедливість, обов'язок, відповідальність, моральна культура особистості, культура спілкування, самовиховання, самовдосконалення тощо.

Поділ людинознавства на багаточисельні науки необхідний для глибокого, ґрунтовного і послідовного вивчення людини. Тому у старших класах середньої школи слід орієнтувати на вивчення людини в її фізіолого-психологічному вимірі, а у вищій школі (на 2 - 3 курсах) – як соціальнодуховну істоту, здатну до самостворення індивідуальності, вироблення індивідуальних механізмів саморегуляції поведінки на гуманістичних засадах.

В умовах переходу від соціоцентричної світоглядної парадигми до індивідоцентричної важливим залишається формування системи цінностей майбутнього фахівця, де б загальнолюдські і національні цінності були домінуючими, а принципи гуманізму, патріотизму, справедливості – базовими. Мова йде про формування людиноцентричної спрямованості світогляду фахівця. Інформаційна цивілізація з її індивідоцентричною світоглядною парадигмою спонукає до формування не стільки соціально типового, скільки особливо індивідуального, тобто індивідуальності кожної людини. Це ставить особливі завдання і перед вищою школою: застосовувати і впроваджувати педагогіку партнерства, шукати шляхи індивідуалізації підготовки своїх випускників, впроваджувати підготовку майбутніх спеціалістів за індивідуальними планами тощо. А введення до навчальних планів підготовки фахівців, особливо тих, об'єктом діяльності

яких є людина, навчальної дисципліни «Людинознавство» допомагало б студентів вдосконалювати механізми саморегуляції власної поведінки, здійснювати постійне самопізнання, самоаналіз, самооцінку, зі знанням справи створювати біографічний проект й реалізовувати його у стінах навчального закладу, виправляти недоліки у результаті попереднього виховання тощо. В той же час вирішення практичних задач вимагає об'єднання знань про людину у цілісну систему. У прикладних людинознавчих дисциплінах виникає особливий, порівняно з теоретичними, підхід. Прикладне людинознавство орієнтоване на роботу з конкретною людиною з усім комплексом її різнорівневих якостей. Вирішуються задачі діагностики станів, властивостей і можливостей конкретної людини, практичної роботи з окремою людиною з метою її виховання, навчання, профілактики або лікування. Ця особливість проявляється у різних людинознавчих дисциплінах прикладного характеру, де питання збалансованості загального та індивідуального (неповторного) набуває особливої значущості.

Результатом вивчення навчальної дисципліни має стати формування особистості, основоположним мотивом якої є не просто набуття знань, вмінь та навичок для отримання якомога більшої зарплатні (негативна спрямованість особистості), коли моральний аспект професії мало кого цікавить (можна почути, наприклад, від студента юридичного вищого навчального закладу, що основні професійні якості юриста – це хитрість і вміння маніпулювати людьми і фактами), а такої особистості, основою світогляду якої є гуманістичні цінності, а процес її самовдосконалення є безперервним і безкінечним. Такий фактор має серед інших сприяти вирішенню однієї з найактуальніших проблем сучасності – необхідності створення умов для формування особистості, що здатна не тільки до індивідуальної самореалізації та конкуренції, а особистості цілісної, спроможної до виявлення вищих людських якостей, які й визначають її світоглядну, громадянську і життєву позицію. Становлення особистості,

для якої гуманістичні цілі, інтереси і потреби інших людей набувають провідного значення, можливе за тієї умови, коли гуманістичне ставлення особистості до самої себе, до іншої людини, до суспільства, до природи, до майбутнього є не тільки запорукою реалізації власного «Я», а й умовою розвитку суспільства як цілісної системи.

Введення навчальної дисципліни «Людинознавство» до навчальних планів підготовки фахівців, об'єктом професійної діяльності яких буде людина (вчителі, медичні, соціальні працівники, юристи, журналісти, державні службовці, управлінці тощо) дуже важливо, оскільки допоможе бачити об'єкт у системному вигляді.

Традиційно наша вища школа орієнтує студента не на здобуття, а на отримання знань через викладачів, що зумовлює переважно безініціативний, пасивний стан його особистості. Але в умовах постійного оновлення наукової інформації головним для спеціаліста стає самостійний пошук і відбір інформації, яка необхідна йому для подальшого вдосконалення професійної діяльності. Набуті знання дуже швидко старіють, якщо їх не оновлювати. Саме тому актуальною є проблема розвитку у майбутніх фахівців із вищою освітою бажання та вміння вчитись самостійно протягом усього трудового життя, тобто формування потреби та навичок самоосвіти. До того ж освіченим стає той фахівець, який не лише постійно поповнює свої знання, а й виявляє творчість у розв'язанні професійних проблем.

Але високий професіоналізм фахівця повинен поєднуватися з розумінням наслідків своєї діяльності для суспільства, з відповідальністю перед ним і навіть перед людством загалом. Сучасна людина технічно спроможна скоїти щось жахливе навіть у масштабі всієї планети. Стає зрозуміло, що підготовка фахівця з вищою освітою – це насамперед становлення його як особистості, людини гуманної, відповідальної, з громадянськими та моральними якостями.

Оскільки в прогресивно-гуманістичній парадигмі освіти любов до людини – атрибут професіоналізму, ця освітня парадигма ставить в центр уваги людину як суб'єкта життя, як вільну духовну особистість, що має потребу в саморозвитку. Вона орієнтована на розвиток внутрішнього світу індивіда, на діалог, на допомогу в особистісному зростанні. Саме тому ми вважаємо, що навчання само по собі не може виступати як самоціль, воно швидше є засобом досягнення певної мети. Від індивіда, що сприймається як об'єкт освіти – пасивний приймач інформації, має відбутися перехід до індивідуальності – суб'єкта освіти, вільної духовної особистості, спроможної до самовдосконалення як найвищої з усвідомлених форм саморозвитку особистості. При цьому головним завданням освіти є визнання розвитку та саморозвитку особистості у будь-яких її проявах. На цьому шляху має відбутися не віртуальний, а реальний перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки співпраці, або партнерства, що вимагає певної підготовки вчителя і викладача як носія високого рівня моральної культури особистості.

Значно підвищилася і соціальна роль освіти: від її спрямованості і ефективності багато в чому залежать перспективи розвитку людства. В останнє десятиліття суспільство змінює своє ставлення до всіх видів освіти. Докорінно змінюється стратегія підготовки фахівців із вищою освітою - вона розглядається як головний, провідний чинник соціального і економічного прогресу. Причина такої уваги полягає в розумінні того, що найважливішою цінністю і основним капіталом сучасного суспільства є людина, здатна до пошуку і засвоєння нових знань, прийняття нестандартних рішень.

Іншим напрямом, у якому має відбуватися реформування системи освіти, має стати закладання у систему фундаментального наукового пошуку сотеріологічного мотиву: якщо раніше наука виступала як засіб перетворення природи і суспільства заради «моралі успіху», то суспільство ризику вимагає домінування цінностей спасіння над цінностями збагачення,

тоді соціально-гуманістичні пріоритети у рамках системи освіти ствердяться як факт світоглядний, ціннісний, ідеологічний. Пошук нових пріоритетів відбувається переважно у двох напрямках: шляхом формування традиційних слов'янських цінностей, що мають надособистісне значення, та у напрямку західних цінностей, пов'язаних із розширенням та покращенням наявного буття людини. На ставлення до останніх суттєво впливають особливості, притаманні західному суспільству з його егоїзмом і раціоналізмом, замкненості на собі і своїх проблемах, з його орієнтацією переважно на інтелектуальні і матеріальні цінності – без потрібної турботи про цінності духовні, «модус буття». Подібні тенденції сьогодні властиві й українському суспільству. Поруч із набутими новими можливостями (такими, як свобода совісті, відкритість суспільства, багатопартійність, гласність тощо) в Україні почали наростати негативні явища, притаманні «суспільству споживання».

Отже, реформування системи освіти у визначених напрямках - закладання у систему фундаментального наукового пошуку сотеріологічного мотиву, перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки партнерства тощо – має забезпечити втілення у життя головної мети сучасної освітньої парадигми, а саме становлення фахівця як особистості - людини гуманної, відповідальної, з громадянськими та моральними якостями

Духовно-моральному вихованню особистості як соціально-духовної істоти має сприяти реформування системи засобів масової інформації, розвиток нових комунікаційних технологій і зростання кількості засобів масової інформації, а також відносна свобода у виборі та поданні матеріалу, що збільшить роль цього чинника у процесі соціалізації індивіда.

Оскільки індивід є членом суспільства, він не може уникнути взаємодії із інформаційним простором цього соціуму: він сприймає, опрацьовує різноманітні інформаційні потоки і функціонує, узгоджуючись із сформованою у нього під впливом медіа-впливу картиною світу. При цьому ціннісна орієнтованість як специфічний параметр ЗМІ на сьогодні не є

визначальною у їхньому впливі на реципієнта, поступаючись такій ознаці, як комерціалізованість, що передбачає таку репрезентацію подій та явищ реальності, що співвідноситься із запитом різних соціальних груп на певні види інформації відповідно до притаманних їм когнітивним моделям пізнання навколишнього середовища. ЗМІ досить часто стають інститутом маніпулювання свідомості українців, і зберегти ЗМІ у сьогоднішньому стані – це завідомо провалити роботу щодо самовдосконалення особистості зокрема та суспільства в цілому. Головною ознакою ЗМІ, зокрема телебачення, сьогодення дослідники вважають культивування філософії інстинкту. Цілком слушною є думка митрополита Кирила стосовно забезпечувальної функції інстинкту як умови виживання і продовження людського роду біологічною істотою. Але, на відміну від тварини, людина має керувати своїми інстинктами, керуючись розумом, волею і моральними почуттями. «...Те, що пропонується нам на телебаченні, що зараз пропонується масовою культурою, – це розкріпачення інстинкту, це зняття будь-якого вольового світоглядного контролю за інстинктом... але, якщо людина існує так розкріпачено, ...на основі яких стримуючих факторів вона буде обмежувати себе у тому, щоб не вбити, пограбувати, якщо їй заманеться це зробити?!»¹. Особливість духовно-морального виховання особистості, на наш погляд, має сприяти тому, щоб індивід у жодному разі не дозволив собі навіть «заманутися це зробити» як несприйнятливую для себе поведінку.

Серед видів діяльності, що користується найбільшою популярністю у вільний час серед різних вікових груп, є перегляд телевізійних програм. Цей факт пояснюється сприйняттям телебачення як найавторитетнішого виду серед засобів масової інформації. При цьому покликання телебачення – у сприянні формування духовності суспільства, його професійних і вікових

¹ Митрополит Кирилл: «Самая большая проблема сейчас – это кризис человеческой личности» [Электронный ресурс] / Е. Рожаева // Комсомольская правда. – 27. 01. 2009. – Режим доступа:

<http://www.kp.ru/daily/24233/434175>. – Загл. с экрана.

груп, особливо молоді (стан справ щодо засобів масової інформації відображено у 3.1). Серед досить реальних та відносно легких засобів, що можуть відродженню дійсного призначення телебачення, можна розглядати адаптацію програми передач відповідно до вікових груп, що мають доступ до перегляду телепередач у певні часові проміжки: доцільно програми чи фільми, що так чи інакше пропагують агресію, насильство, інші прояви жорсткості, що так чи інакше відбиваються на психологічному стані глядача, переносити на пізній час, натомість у денний час демонструвати спокійні, пізнавальні чи розважальні фільми чи передачі. У цьому відношенні позитивним може стати досвід Європи, де «телевізійна еліта не дозволяє своїм дітям і онукам дивитися телевізор, окрім незначної кількості програм» певної спрямованості¹. Зрозуміло, що відповідні кроки мають бути здійснені державою: продукція телебачення не може постачатися на ринок (до ефіру) без контролю з її боку. «Необхідні квота на демонстрацію вітчизняних творів культури, обмеження часу на рекламу і твори зарубіжної культури, особливо ті, які пропагують насилля, аморальність»².

Реклама посідає окреме місце серед соціальних чинників, що впливають на формування свідомості індивіда. Вона триває значний ефірний час, майже третину всього часу для перегляду художніх фільмів відводиться під рекламні блоки. При цьому сам характер рекламування певних товарів чи послуг досить часто не відповідає нормам моральності. Західні країни поступово дійшли висновку про необхідність усунення не тільки реклами на певні види товарів, а й самих товарів з прилавків. Так, наприклад, Департамент охорони здоров'я Великобританії розробив план, згідно з яким продавцям не дозволяється викладати сигарети на прилавки, оскільки вже їх вид нагадує покупцям про необхідність їх придбання. Крім того, у

¹ Лозовой В. О. Українське телебачення: інформаційно–просвітницька, виховна підсистема чи інститут маніпулювання свідомістю? / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак, О. В. Уманець // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно–технічної еліти : зб. наук. пр. – Х., 2008. – Вип. 18 (22). – С. 126–133. – С. 128.

² Там само. – С. 133.

майбутньому планується заборонити друкування на пачках сигарет яскравих логотипів табачної продукції. Тим самим держава намагається зменшити кількість курців, що невпинно зростає¹. Подібні заходи можна було б спробувати запровадити і в Україні як один із засобів запобігання палінню серед населення, тим самим сприяючи безперервному практичному валеологічному вихованню дітей, підлітків і юнацтва.

Крім того, фактором, що спонукатиме зростаюче покоління до самовдосконалення, необхідно назвати можливість ознайомлення дітей, підлітків, юнацтва, молоді із зразками високого служіння людям історичних діячів, чиє життя є свідомством того, «як багато можуть здійснити справді гідні люди»². Одним із варіантів вирішення питання ми пропонуємо вважати публікацію літератури, присвяченої незнайомим широкому колу населення видатним людям, та ознайомлення з нею суспільства. Найстаріша російська книжкова серія, заснована у 1890 році видатним російським просвітителем Ф.Ф. Павленковим і продовжена в 1933 М. Горьким, перша в СРСР універсальна збірка біографій, що нараховує 200 томів (цифра, вказана улаштувачем серії в проспекті видання), – бібліотека «ЖЗЛ» виходила з 1890 по 1915 рік і мала успіх у читачів всіх віків, витримавши 40 дореволюційних перевидань загальним тиражем приблизно 1.5 мнл екземплярів. На жаль, на початку III тисячоліття більшість учнів середньої та старшої школи навіть не знають про існування подібного видання. Вчителі, засоби масової інформації повинні «рекламувати» подібні видання і доносити до аудиторії необхідність ознайомлення з ними.

Безумовну цікавість привертає журнал «Особистості» (рос. «Личности»), який виходить в Україні із червня 2006 року. Слід зазначити,

¹ Цыганкова К. Сигареты исчезнут с прилавков [Электронный ресурс] / К. Цыганкова. – 10.03.2011. – Режим доступа: <http://finance.tochka.net/12815-sigarety-ischeznut-s-prilavkov>. – Загл. с экрана.

² Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.- С. 175.

що журнал є складовою частиною мультимедійного біографічного проекту «Особистості», започаткованого у 1999 році сайтом <http://www.persons-info.com/>¹, у якому представлено 64772 біографічних фрагментів із життя особистостей, і доповненого у 2008 році журналами «Особистості України» і «Особистості Росії». Його читачам пропонуються історико-біографічні матеріали – есе, нариси, статті, основою яких стали малодоступні та архівні біографічні матеріали. Героями публікацій стали ті особистості, яких людство не може чи не хоче забути – чи через негативну спрямованість життєдіяльності (Л.Берія – № 2, автор – І. Ізмайлов; Й. Геббельс – № 5(9), автор – І. Нікітіна; А. Гітлер – № 5(9), № 6(10), автор – Пассер де Монтанус тощо), чи через загальнолюдську орієнтацію і реалізацію сенсожиттєвої стратегії та біографічного проекту (Махатма Ганді – № 4(8), автор – С. Михайлов, М.Ростропович – № 4(8), автор – В. Ерліхман та інші).

Журнал «Особистості України» виходить, як вже зазначалося, з 2008 року один раз на квартал українською та російською мовами. Матеріали журналу присвячені людям науки, мистецтва, політики і т.п., чия професійна і творча діяльність в Україні і за її межами вплинула на становлення і розвиток українського суспільства.

На нашу думку, подібні видання мають достатньо афішуватися і бути доступними широкому колу українських читачів для ознайомлення із умовами, методиками, принципами формування певного біографічного проекту. Оскільки інформація у постіндустріальному суспільстві є вирішальним елементом його подальшого формування, необхідно створити ефективну систему розповсюдження подібної інформації, серед якої провідне місце посідатиме саме пізнавальна та художня література.

Окремим соціальним інститутом, що сприяє формуванню духовності особистості, для багатьох членів суспільства є релігія. Саме цей феномен

¹ Личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.persons-info.com/>. – Загл. с экрана.

разом із мистецтвом виявив соціально-духовну природу особистості як таку, що існує на противагу тілесно-біологічній, на певному етапі розвитку людства виступаючи регулятором соціальних відносин. До сьогоднішнього дня видатні релігійні діячі своїм життям демонструють зразки високого служіння людству (аскетична практика та діяння Іоанна Златоуста стали предметом дослідження у розділі 2.2). Сучасні релігійні діячі усвідомлюють, що усі проблеми сучасності – матеріальні, економічні, політичні тощо витікають із головної – із кризи людської особистості, котра стала лише носієм інтелекту при відсутності морального начала. «...Цей інтелект може вдосконалюватися... Але якщо при цьому руйнується його моральне начало, сила людини стає смертельно небезпечною для неї та оточуючих....Головне зараз – ...боротьба за людину», – зауважив патріарх Кирило¹. При цьому дуже важливим є усвідомлення необхідності практичної реалізації своїх моральних переконань, як, наприклад, для Михайла Жара: «Я ніколи не очікував за свою діяльність якихось нагород. Адже я проста людина на цій землі... Але ми всі знаємо, що віра без справ мертва, ось я і намагаюся щось робити»².

Самовдосконалення – складний процес, спрямований на самостійний розвиток певних властивостей, навичок або здібностей, пошук нових або розширення старих знань і прийомів роботи, який до кінця так і не осмислений філософією, педагогікою, психологією. «Людина ніколи не буває абсолютно пасивною під час впливу на неї обставин або виховання», вони можуть тільки скорегувати «суб'єктивний фактор... – потреби, цілі, ідеали, ціннісні орієнтації, мотиви, соціально-психологічні настанови, волю, переконання людини, її оцінки і самооцінки, усвідомлений цілеспрямований

¹ Митрополит Кирилл: «Самая большая проблема сейчас – это кризис человеческой личности» [Электронный ресурс] / Е. Рожаева // Комсомольская правда. – 27. 01. 2009. – Режим доступа:<http://www.kp.ru/daily/24233/434175>. – Загл. с экрана.

² Человеком года в украинском христианстве стал Михаил Жар [Электронный ресурс]. – 4 марта 2010 г. – Режим доступа:<http://news.invictory.org/issue27850.html>. – Загл. с экрана.

вплив на себе, на свій фізичний вигляд і духовний світ, тобто самовиховання, самовдосконалення, самоосвіту, самоперевиховання. ...Людина завжди проявляє тією чи іншою мірою вибірковість по відношенню до зовнішніх впливів і своєю діяльністю, активністю може привносити суттєві або вирішальні корективи в результати цих впливів»¹. Дослідники дійшли висновку: для того, щоб процес самовдосконалення був ефективним, необхідно займатися ним свідомо, за планом, систематично, поставивши перед собою чіткі цілі, намагаючись одержати реальні і відчутні результати. В сучасному житті самовдосконалення – це необхідність, а не приємне заняття у вільний час, від того, як людина самовдосконалюється, залежить її майбутнє.

Починати треба, на нашу думку, з усіх і кожного і просто зараз. Держава повинна виявляти більш ініціативи і фінансування для цієї проблеми. Слід долучити до розв'язання її всіх, хто може сприяти, і все, що може сприяти, передусім, засоби масової інформації для пропагування і підвищення культурно-освітнього рівня людей. Все частіше трапляється у наш час, коли молоді батьки, на яких, достеменно, ґрунтується ранній розвиток їх дитини, не в змозі дати дитині належне виховання, пускають розвиток маленької людини насамоті, і в результаті суспільство отримує маленьких жорстоких егоцентристів уже через кілька років. У перші роки батьки повинні стати поводитирами для своїх дітей, менеджерами їх розвитку. Це ж стосується і школи. Система вузів починає зі скрипом, але змінюватись у напрямку гуманізації освіти.

Здається вірогіднішим дещо інше, те, що кожен з нас може робити самотужки і просто зараз. «Незважаючи на нашу віру в гуманність і моральність людського потенціалу, – пише В. Франкл, – ми не повинні закривати очі на те, що моральні і гуманні люди є і, може, завжди будуть зоставатися, меншістю. Але якраз тому кожен з нас відчуває потребу

¹ Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с. – С. 41-43.

приєднатися до цієї меншості. Справи погані. Але вони стануть ще гіршими, якщо ми не будемо робити все, що в наших силах, щоб покращити їх»¹. Якщо особистість хоче і може поставити перед собою вищі цілі, то прогрес людини, суспільства стане фактом дійсності. Особистість, яка відчуває потребу в самовдосконаленні і бажає позитивних змін в суспільстві, стає на початку XXI сторіччя головним суб'єктом історії й її рушійною силою, беручи на себе відповідальність за розвиток всього людства.

Світосприйняття, яке в основі має філософію відповідальності людини, яке пропагував В. Франкл, він сам називав трагічним оптимізмом. Оптимізм – тому, що це віра в можливості людини, в краще в ній. Трагічний – тому, що дуже часто зло в людині виявляється сильніше неї або навіть переважніше для неї. Подавляючи в собі ангела, вважав В. Франкл, людина перетворюється на диявола. Ніцше колись давно сказав, що найцінніше в людині – її потенціал. Але треба його всебічно розвивати, щоб він так і не залишився нереалізованим. Сенс життя треба не просто шукати, треба за нього боротися, і це важка боротьба. Якщо вбачати сенс життя у самовдосконаленні як у єднанні з Цілим – суспільством, зокрема, і людством, в цілому, то ця боротьба, принаймні на сучасному етапі, буде тим більш важкою, але єдиною припустимою – не боротьба із природою заради її підкорення, не кривава боротьба заради збагачення, а боротьба внутрішня – індивіда, який прагне стати особистістю та індивідуальністю.

Отже, умовами розвитку сучасного українського суспільства шляхом самовдосконалення його членів пропонуємо вважати такі: покращення матеріально-економічних умов існування пересічного українця як запобігання виявам біологічної природи людини заради власного виживання та гідного існування членів родини; ліквідація наслідків прорахунків родинного і шкільного виховання; реформування системи освіти у двох напрямках – перехід до педагогіки партнерства у навчально-

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с. – С. 10.

виховному процесі та посилення сотеріологічних мотивів як однієї із умов запобігання антропологічній кризі та, нарешті, виживання людства; реформування системи засобів масової інформації у бік реалізації їх виховної функції. Втілення подібних заходів можливе лише за умови їхнього обґрунтування на засадах групово-кооперативної системи цінностей, що передбачає ставлення до особистості як частини Всесвіту загалом і суспільного ладу зокрема. Основним принципом цієї парадигми є сприйняття людини частиною світобудови, яка сенс свого призначення й існування шукає у суспільстві. Самовдосконалення особистості при цьому виступає механізмом, що спонукає особистість до засвоєння та втілення цієї шкали цінностей. Зазначені фактори мають сприяти формуванню свідомості особистості на гуманістичних засадах, відповідним чином спрямовуючи формування її біографічної стратегії на основі духовних цінностей всього людства.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед багатьох факторів, які можуть сприяти відновленню суспільства України початку XXI сторіччя, виділюються об'єктивні та суб'єктивні чинники. Серед об'єктивних факторів, що можуть визначити подальший розвиток української держави, доречно розглянути поступове підвищення матеріально-економічної бази українців заради можливості їхнього повноцінного функціонування у суспільстві «ризик». При цьому мова не йде про «раптове» покращення матеріально-економічних умов чи їхнє первинне значення у процесі становлення особистості – це явище має носити поступовий характер і відбуватися паралельно із втіленням суб'єктивних факторів, що сприятимуть процесу самовдосконалення в Україні. Серед них пропонується виділити такі: 1) поступове усунення прорахунків родинного і шкільного виховання; 2) змінення ролі та функції освіти, що передбачає, по-перше, посилення сотеріологічного мотиву, коли визначальними стануть цінності спасіння і любові, що формують «модус буття» людини, а не гедоністичні чи цінності збагачення, які визначають домінування

«модусу володіння» (Е. Фромм). Цьому, у числі інших заходів, може сприяти перегляд навчальних програм дисциплін духовно-морального спрямування у загальноосвітній школі, а також введення до блоку соціально-гуманітарних дисциплін як обов'язкової навчальної дисципліни «Людинознавство» у середній школі та на перших курсах вищих навчальних закладів, призначеної формувати у слухачів здатність вибудовувати власний біографічний проект на гуманістичних засадах та втілювати його у повсякденній практиці. Навчально-виховний процес має засновуватися на суб'єкт-суб'єктних відносинах, де викладач виступає не авторитарним наставником, а партнером, носієм вищого ступеня моральної культури особистості; 3) відновлення виховної функції засобів масової інформації; 4) публікація пізнавальної літератури для молоді та доступність, пропагандування цих видань.

На нашу думку, основоположною проблемою сучасної української держави є відсутність цілісної системи цінностей: ціннісна шкала Радянського Союзу втратила свою значущість, гедоністично-споживацькі ціннісні орієнтації західного суспільства поширюються як домінуючі при нівелюванні духовної складової людського існування, але при цьому у більшості членів суспільства виникає відчуття «падіння у прірву». В основу ціннісної ієрархії українського суспільства, на думку більшості дослідників, має бути покладена групово-кооперативна система цінностей, що передбачає ставлення до індивіда як частини Всесвіту і окремого суспільства, тим самим надаючи йому можливості співпраці, а не конкуренційної боротьби, прихильного, доброзичливого ставлення до інших, а не агресії і жорсткості «ринкового характеру» тощо.

На теренах нашої держави відбуваються певні зміни у напрямку посилення уваги до духовної складової окремої особистості і суспільства в цілому (зокрема, проект «Концепції гуманітарного розвитку України до 2020р.», що потребує подальшої доробки), однак цих зусиль недостатньо для того, щоб процес самовдосконалення особистості поширився, що може

стати однією з умов суспільного відродження на етапі переходу до суспільства нового типу – ринкового, коли головним суб'єктом історії стає «ринковий характер», за визначенням Е. Фромма, провідними рисами та головною метою якого є вдалий «продаж» себе на ринку праці. На шляху побудови суспільства нового типу існування такої особистості, здатної до конкурентної боротьби задля досягнення індивідуальних цілей, іноді асоціальних, може призвести до нівелювання загальнолюдських цінностей як основи міжлюдських стосунків та умови існування людства взагалі. Отже, необхідно побудувати ціннісну ієрархію, яка дозволила б повноцінному співіснуванню членів окремого суспільства зокрема та людства взагалі, основою чого може стати групово-кооперативна система цінностей, що базується на гуманістичних засадах міжлюдського існування, які, в свою чергу, мотивують потребу особистості у самовдосконаленні як одному з факторів успішного переходу українського суспільства до суспільства сталого розвитку та гармонійного існування всього людства.

Післямова

Життя початку ХХІ сторіччя демонструє велику кількість ідей, поглядів, концепцій, теорій, які відбивають прагнення їх авторів осмислити кардинальні зміни, що відбуваються у суспільстві. На думку багатьох дослідників, ці досить часто негативні зміни пов'язані із новим суб'єктом історичного процесу, коли разом із ринковою економікою, яка може виступати як поштовхом до позитивних суспільних змін, так і дестабілізуючим фактором, на світову арену вийшла людина нового типу – Homo economicus, або людина економічна (А. Смітт), чи «людина-гроші» (Дж. Соррос), чи «капіталокіборг» (О.І. Суббетто). Витоки глобальної антропологічної катастрофи, що може охопити усе людство, дослідники вбачають саме у такій «монетарній загибелі» людини, коли відбувається підміна духовності речовизмом. При цьому цивілізаційний розвиток збільшує можливості людини, але водночас посилює небезпеку її існування у «суспільстві ризику», суттєво зменшуючи його військову, екологічну, техногенну, інформативну, психологічну безпеку.

Особливого загострення ця проблема набуває у суспільствах перехідного, трансформаційного типу. Українське суспільство, що зараз переживає період переходу до суспільства сталого розвитку, характеризується кризою цінностей, і в умовах свободи вибору індивід може за орієнтир обрати і вищі, і хибні цінності, може вдосконалювати себе в інтересах суспільства чи переслідувати егоїстичні, асоціальні цілі. Крім того, процес становлення української держави неможливий поза європейською цивілізацією. Разом з тим входження до її соціального, політичного і культурного простору можливе лише за умови вирішення проблеми людини у контексті сучасної духовності. Вивчення феномену саморозвитку особистості, особливо вищої його форми – самовдосконалення, у таких умовах є актуальним і значущим.

У науковій літературі сутність самовиховання і самовдосконалення як предмета філософського дослідження досі ототожнювалася: це – усвідомлений саморозвиток особистості. Однак аналіз природи кожного із цих явищ дозволяє вирізнити явище самовдосконалення серед інших форм особистісного саморозвитку як найвищу.

Основою самовдосконалення як однієї із форм саморозвитку є постійне виникнення і одночасне вирішення іманентних протиріч особистості між соціодуховними гуманістичними і споживацько-гедоністичними цінностями.

Від розв'язання протиріччя між особистісним «ego» і «alter-ego» залежить доля не тільки окремої особистості, але людства у цілому. Вирішення внутрішнього особистісного конфлікту, обумовленого двоїстістю людської природи, залежить від світогляду особистості, що спрямовує її потенціал та визначає спрямованість формування біографічного проекту. Сьогодення здебільшого орієнтує на споживацько – гедоністичні цінності, у сфері суспільної моралі домінує інстинкт, а не розум, коли індивід орієнтується виключно на задоволення, насолоду і матеріальну користь, а до «вищих цінностей» досить часто залишається байдужим.

Формування ціннісно-сислової сфери особистості може відбуватися як на основі активної прагматично-індивідуалістичної орієнтації, що декларує доцільність прагматичного успіху, безпосередній особистий інтерес і користь, так і на основі системи аксіологічних максим (гуманістичних цінностей) з позицій добра, тобто всього того, що моральною свідомістю оцінюється позитивно при співставленні з гуманістичними принципами і ідеалами, сприяє розвитку в людині і суспільстві взаєморозуміння і людяності. Під гуманістичними цінностями розуміється виділення сукупності загальнолюдських моральних якостей, що утворюють змістовний стрижень духовності особистості, який визначає її ставлення до інших людей: доброта, співчуття, чуйність, любов до

інших, справедливість – риси, що входять до розуміння духовності як виявлення найвищих загальнолюдських моральнісних якостей. Гуманістично спрямований світогляд стає базою спрямованості діяльності особистості із застосуванням її реальних можливостей і демонструє духовно-ціннісну природу самовдосконалення особистості, що виявляється у ціннісних орієнтаціях, соціальних настановах, ідеалах, мотивації і цілепокладанні. Якщо екзистенціально-особистісний світогляд має в своїй основі alter-концепцію, на протигагу егоїстичному, то процес самовдосконалення особистості наповнюється гуманістичним змістом і визначається як розуміння особистістю сенсу життя у добровільному, безкорисливому служінні людям, світові.

Світогляд, який має у своїй основі alter-концепцію, наповнює процес самовдосконалення особистості гуманістичним змістом. У системі світогляду, заснованій на творчому ставленні особистості до найважливіших проявів своєї активності, подібне ставлення проектується і на зовнішній світ, і на власне «Я». Саме тоді самовдосконалення стає потребою особистості, внутрішнім імпульсом її самоактуалізації. Світогляд відповідним чином формує діяльність особистості із застосуванням її наявного потенціалу і детермінує духовно-ціннісну природу самовдосконалення особистості.

Духовно-ціннісна природа самовдосконалення, на відміну від самовиховання, природа якого визначається як діяльнісно-забезпечувальна (В.О. Лозовой), обумовлюється реалізацією процесу самовдосконалення особистості виключно у моральній площині, коли значущою стає не ступінь розвитку певних якостей чи здібностей, а розуміння їх особистістю як моральних, формування біографічного проекту чи біографічної стратегії, відповідно до гуманістичних засад існування людства.

Сутність самовдосконалення визначається як індивідуальнісностворювальна, його зміст як гуманістичний: процес самовдосконалення, будучи стрижнем цілісної людської суб'єктивності,

знімає з неї обмеженості особистісно орієнтованого суб'єкта, позбавляє його егоїстичного спрямування. Самовдосконалення полягає у процесі розгортання особистості у людині, русі до самої себе як до якоїсь потенційності, прихованої за хаотичним різноманіттям дій, що характеризує особистість як цілісну. Поняття цілісності виражає ступінь оволодіння індивідом родовою сутністю людини, коли визначальною є не міра розвитку певних якостей – важливо, наскільки ці якості розуміються особистістю як духовно-моральні і наскільки вони орієнтують її на здатність до морального резонансу.

До самовдосконалення спроможна особистість, що на певному етапі свого розвитку накопичує властивості індивідуальності, тобто особистості, здатної до самопізнання, самооцінки, самоконтролю, самовизначення, самовибору та саморегуляції, механізмами якої виступають самообмеження і самопримушування.

Дослідження природи, сутності, механізмів здійснення та соціального призначення самовдосконалення особистості, автор вбачає можливим визначити явище, що аналізується, як найвищу форму усвідомленого саморозвитку особистості, специфічний вид її суб'єктно-об'єктної самоактивності, що виявляється у постійному намаганні особистості проектувати власну біографічну стратегію відповідно до загальнолюдських, гуманістичних цінностей; одну із сутнісних сил розвитку духовного потенціалу людини, намагання і здатність особистості служити іншим людям, своєму народу, людству.

Аналіз аскетичних практик, мемуарів, белетристики, серії «ЖЗЛ», здійснений у дисертаційному дослідженні, дозволив виділити фактори, що визначають процес формування особистості, а саме: 1) індивідуальні якості, надані природою (генетично); 2) соціально обумовлені якості – такі, що особистість набуває у процесі освіти та виховання; 3) якості, набуті у процесі власного саморозвитку.

Опрацювання низки праць, присвячених життю видатних особистостей (серія «Життя видатних людей»), аналіз мемуарної, публіцистичної літератури свідчить, що самовдосконалення на певному етапі розвитку особистості стає її внутрішньою потребою, наповнюючи гуманістичним змістом всю її функціональну активність. Потреба у самовдосконаленні виникає у особистості тоді, коли вона переростає в індивідуальність, у якої необхідність реалізації свого потенціалу виникає заради блага інших, стаючи при цьому її власною потребою. На жаль, у розвитку людства самовдосконалення було і залишається справою окремих особистостей, здатних долати стереотипи масової культури.

Процес самовдосконалення особистості і процес вдосконалення суспільства – взаємообумовлені явища: покращення суспільного стану залежить від ступеню зусиль особистості, спрямованих на власне самовдосконалення, і від кількості спроможних до самовдосконалення особистостей у суспільстві, а високий ступінь людяності та гуманізму – змістовний стрижень самовдосконалення – серед інших факторів може забезпечити високий рівень розвитку суспільства. Конституція України проголошує головною цінністю держави людину, але на практиці досить часто спостерігається коливання від однієї ціннісної шкали до іншої, формування родиною і системою освіти, засобами масової інформації і мережею Інтернет споживацького ставлення до життя, моралі вседозволеності, коли людське життя не сприймається як самоцінність. Головною цінністю держави людину, криза моральності та правосвідомості, соціальна нестабільність, ціннісний нігілізм.

Найбільшу небезпеку для духовного розвитку України становить відсутність цілісної стійкої системи цінностей, заснованої на гуманістичному світогляді. Українське суспільство у роки незалежності переживає етап переходу від егалітарно-колективістської системи цінностей, властивої Радянському Союзу, до індивідуалістсько-конкуренційної, яка, на думку Б.Д.Гаврилишина (відомого члена Римського

клубу, який розглядає цінності як один з важливих елементів суспільного ладу), вичерпала свій продуктивний потенціал і може спричинити руйнацію суспільства, оскільки на передній план висуває індивіда, спроможного заради здійснення власних цілей і потреб на конкуренцію, вияви агресії тощо.

Серед найактуальніших питань українського суспільства на етапі переходу до суспільства сталого розвитку виділяються багато, але першочерговими можна назвати такі:

1) створення відповідної матеріальної бази для успішного функціонування всіх верств суспільства (ліквідація безробіття, збільшення коштів для відповідної організації вільного часу його членів, особливо підлітків і молоді; збільшення кількості дошкільних закладів; забезпечення дитячими і спортивними майданчиками житлових комплексів; створення умов для профілактики і лікування захворювань серед усіх верств суспільства тощо). При цьому мова йде не про споживацьку модель «економічної людини» початку ХХІ сторіччя, а про зростання добробуту пересічного українця, тобто про здорове задоволення людських потреб;

2) відновлення виховної функції родини. Родина виступає первинною ланкою соціалізації індивіда, а тому потребує особливої уваги з боку держави як до особистостей батьків, так і до її матеріального забезпечення задля повноцінної реалізації батьками своїх функцій;

3) змінення ролі освіти як соціального інституту (якщо раніше її функції здебільшого орієнтували на вирішення технологічних проблем, то зараз у зв'язку із можливістю антропологічної катастрофи необхідно поглибити вивчення людини як біосоціодуховної істоти, що потребує введення до навчальних програм навчальних закладів відповідних дисциплін духовно-морального спрямування. Реформування системи освіти вважається доречним розглядати у двох напрямках: а) у систему фундаментального наукового пошуку повинен закладатися сотеріологічний мотив: якщо раніше наука виступала як засіб перетворення природи і

суспільства заради «мотиву успіху», то суспільство ризику потребує домінування цінностей спасіння та любові над цінностями збагачення; б) має відбутися перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки партнерства, або співпраці, що вимагає певної підготовки суб'єкта навчально-виховного процесу як носія вищого рівня моральної культури особистості.

Конкретними і доречними кроками у реформуванні системи освіти можна, на наш погляд, вважати такі: по-перше, введення до блоку соціально-гуманітарних дисциплін як обов'язкової навчальної дисципліни «Людинознавство» у середній школі та на перших курсах вищих навчальних закладів – школа має прищеплювати знання з валеології, аналізуючи людину як біологічну істоту (на сьогодні такі знання надаються дещо учням 1 – 4-х класів при вивченні дисципліни «Основи здоров'я»), та підкреслювати значущість духовного розвитку та саморозвитку особистості (практики створення та реалізації біографічних проєктів), ВНЗ повинні акцентувати увагу на соціальних аспектах становлення особистості й її функціонування у суспільстві на гуманістичних засадах. Можливо, у зв'язку з недостатньою кількістю відповідних спеціалістів це треба зробити за допомогою систем дистанційного навчання.

По-друге, не можна нівелювати основну функцію освіти, виведену ще Песталоцці: прищеплювання усім суб'єктам навчально-виховного процесу (як вчителям, так і учням) потреби та внутрішньої схильності до самостійного набуття світогляду і досвіду. Формування відповідного світогляду має стати «фільтром» при відборі інформації, яку особистість отримує через засоби масової інформації, мережу Інтернет або із власних джерел – через процес спілкування, літературу тощо;

4) реформа засобів масової інформації у бік посилення їхньої інформативно – виховної функції;

5) нарешті, необхідно посилити виховну функцію літератури і прищеплювати молоді ідеї особистісного самовдосконалення шляхом публікацій пізнавальної літератури із зазначеної проблематики.

Таким чином, самовдосконалення особистості як духовний феномен не набув ще свого філософського осмислення. У той же час його принципи, прийоми, механізми здійснення завжди існували і продовжують застосовуватися, на жаль, незначною кількістю особистостей. За таких умов суспільство потребує людини нового соціокультурного типу з ноосферною свідомістю, котра прагне абсолютної повноти свого особистісного буття, одним із шляхів досягнення цього виступає самовдосконалення особистості. Структура характеру людини ноосферного суспільства, що всіляко сприятиме розвитку його членів на гуманістичних засадах, самовдосконаленню зокрема, передбачає наявність таких якостей, як: а) здатність відмовитися від багатьох форм володіння заради самозбереження і подальшого розвитку всього людства ; б) відчуття безпеки, власної ідентичності, засноване на вірі у своє повноцінне існування, на внутрішній потребі індивіда у прихильності, емпатії, любові, єднанні зі світом; в) відмова від речовизма, що дасть можливість особистості усвідомити, що сенс життя не може міститися у «володінні», а полягає у можливості і потребі «бути»; г) любов і повага до життя у всіх його проявах; д) всебічний розвиток людини і її близьких як вищий сенс життя.

«...Наше майбутнє залежить від того, чи зможуть найкращі представники людства повністю усвідомити існуючий критичний стан і присвятити себе новій гуманістичній науці про людину»¹. Необхідно створити на цій основі нову етику – нове ставлення до природи, людської солідарності і співпраці між людьми. Орієнтація на цінності солідаризму, колективізму, на «модус буття», заснована на групово-кооперативній

¹ Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с. – С. 351.

гуманістичній ціннісній парадигмі, – ось потенційна сила розвитку людської природи, що сприяє безперервному самовдосконаленню особистості як найвищій формі її усвідомленого саморозвитку, успішному відродженню українського сталого суспільства і гармонійному існуванню всього людства.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1977. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – № 5. – С. 3–18.
4. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности в социальной психологии / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М., 1987. – С. 10–14.
5. Аврелий Антоний М. Наедине с собой. Размышления / Марк Антоний Аврелий; пер. С. М. Роговина, вступ. ст. С. Котляревского. – М. : Изд-во Сабашниковых, 1914. – LVI, 199 с.
6. Айзенберг А. Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы : учеб. пособие для вузов / А. Я. Айзенберг. – М. : Высш. школа, 1986. – 128 с.
7. Айзенберг А. Я. Социально–культурная роль чтения и самообразования в развитии личности / А. Я. Айзенберг // Вопросы философии. – 1986.– № 6. – С. 115–119.
8. Актуальные проблемы формирования личности: сб. науч. ст. / [ред. З. М. Савоськина]. – Х. : [Б. и.], 1995. – 450 с.
9. Александро Ж. Рефлексивне самовизначення особистості як фактор готовності до управлінської діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук : (19.00.01) «Загальна психологія, психологія історії» / Ж. Александро ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2000. – 16 с.
10. Алексеева Ю. А. Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування: автореф. дис... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогічна психологія» / Ю. А. Алексеева ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. – 21 с.
11. Анищенко В. О. Духовно–экологические аспекты формирования человека и общества : доп. на першій міжнар. наук. конф. «Україна: шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності» / В. О. Анищенко. – Чернігів, 2006. – С. 67–72.
12. Аничков Е. В. [О Толстом] / Е. В. Аничков // Неизвестный Толстой. Из архивов России и США. – М., 1994. – С. 311–312.

13. Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе : Изд-во Киргиз. ун-та, 1961. – 124 с.
14. Астахова В. И. Интеллигенция и интеллигентность: проблемы совместимости / В. И. Астахова // Гражданские позиции интеллигенции: «Камо грядеши?..» : сб. ст. по материалам междунар. теорет.-методол. конф. 31 марта 2004 г. / Рос. гос. гуманит. ун-т. – М., 2004. – С. 176–182.
15. Афанасьева О. В. Творчество как саморазвитие личности / О. В. Афанасьева. – М. : Луч, 1998. – 288 с.
16. Афанасьева Т. М. Душа и дело: О самовоспитании личности / Т. М. Афанасьева. – М.: [Б. и.], 1990. – 240 с.
17. Бабина С. В. Формирование компетенции профессионального саморазвития студентов вуза: автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и методика профессионального образования» / С. В. Бабина ; Моск. гос. агроинженер. ун-т им. В. П. Горячкина. – М., 2009. – 24 с.
18. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання / Ю. Бадзьо. – К. : Смолоскип, 2000. – 52 с.
19. Барановский В. Н. Генезис и функции категории самодвижения: автореф. дис. ... д-ра филос. наук (09.00.01) «Онтология и теория познания» / В. Н. Барановский ; ЛГУ. – Л., 1990. – 32 с.
20. Барулин В. С. Социально–философская антропология. Общие начала социально–философской антропологии / В. С. Барулин. – М., Онега, 1994. – 256 с.
21. Баталова Н. Л. Социальное самочувствие молодежи в условиях изменяющегося общества: региональный аспект: автореф. дис. ... канд. социол. наук: (22.00.04) «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Н. Л. Баталова ; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 2009 – 26 с.
22. Батищев Г. С. Самопознание человека как культурно–созидательного существа / Г. С. Батищев.— М.: Наука, 1994. – 207 с.
23. Батліна Л.В. Основи людинознавства: Людина в цілому: Навчальний посібник / Л.В.Батліна. – К.: КНТ, 2008. – 329 с.
24. Батліна Л. В. Проблеми і зміст духовного самовдосконалення людини / Л. В. Батліна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць. – Луганськ, 2004. – С. 37–44.
25. Беляев Г. С. Психогигиеническая саморегуляция / Г. С. Беляев, В. С. Лобзин, И. А. Копылова. – Л. : Медицина, 1977. – 160 с.

26. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н. А. Бердяев. – М. : АСТ, 2006. – 478 с.
27. Бережная М. С. Творческая самореализация личности как антропоцентрический эталон здоровья в современной культуре / М. С. Бережная А. В. Гребенкин, О. Д. Никитин [и др.]. – М. : Ин-т худож. образования РАО, 2007. – 363 с.
28. Битянова Н. Р. Проблема саморазвития личности в психологии: аналитический обзор / Н. Р. Битянинова. – М. : Флинта, 1998. – 48 с.
29. Блекки Дж.С. Самовоспитание умственное, физическое и нравственное : советы юношам, вступающим в жизнь и желающим серьезно подготовиться к научной и общественной жизни : [пер. с англ.] / Джон Стюарт Блекки. – 3-е рус. изд. – СПб.: Изд. К. Л. Риккера, 1891. – 128 с.
30. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 1 : От Иллиады до Парфенона: [пер. с фр.] / А. Боннар. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 256 с.
31. Борденюк О. В. Психологические факторы профессионального самосовершенствования будущих учителей: автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогическая психология» / О. В. Борденюк. – К., 1983. – 24 с.
32. Боришевський М. Й. Духовні цінності молоді в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. — С. 25–31.
33. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський; АПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К.: Беркут, 2000. – 63 с.
34. Брагина Н. Д. Самосовершенствование человека как философская проблема: автореф. дис. ... канд. филос. наук: (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Н. Д. Брагина; АН СССР, Ин-т философии. – М., 1991. – 16 с.
35. Брушлинский А. Россия от настоящего к будущему: взгляд социального психолога / А. Брушлинский // Общество и экономика. – 1999. – № 3–4. – С. 211–224.
36. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема: монография / Е.В. Бурлука.- Харьков: ЧПИ «Новое слово», 2008.- 180 с.
37. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социокультурное явление: автореф. дис. ... канд. филос. наук: (17.00.01) «Теория и история культуры» / Е. В. Бурлука ; Харьк. гос. акад. культуры. – Харьков , 2005. – 16 с.
38. Вазина К. Я. Многомерность средств образовательного пространства саморазвития человека / К. Я. Вазина. – Н. Новгород : Изд-во Волж. гос. инженерно-пед. ун-та, 2007. – 77 с.

39. Вазина К. Я. Модель саморазвития человека / К. Я. Вазина. – Н.Новгород : Изд-во Волж. инженерно-пед. ин-та, 1994. – 268 с.
40. Вазина К. Я. Природно–рефлексивная технология саморазвития человека / К. Я. Вазина. – М. : Моск. гос. ун-т печати, 2002. – 145 с.
41. Вазина К. Я. Саморазвитие человека: духовная сфера жизни: (новая парадигма) / К. Я. Вазина. – М. : Моск. гос. ун-т печати, 2004. – 128 с.
42. Вазина К. Я. Саморазвитие человека и технологическая организация образовательного пространства: (концепция, опыт) / К. Я. Вазина. – Челябинск : ГУ ПТО, 1997. – 292 с.
43. Вазина К. Я. Саморазвитие человека как духовно–природный феномен / К. Я. Вазина. – М. : ВЛАДОС, 2006. – 294 с.
44. Вазина К. Я. Саморазвитие человека: резонансное взаимодействие с миром и собой: (концепция, опыт) / К. Я. Вазина. – М. : Моск. гос. ун-т печати, 2005. – 123 с.
45. Вазина К. Я. Сотворение себя / К. Я. Вазина. – Н.Новгород : [Б. и.], 2000. – 209 с.
46. Махатма Ганди: [сб. тр.] / сост. и предисл. А. В. Василенко – М. : Изд. дом Шалвы. Амонашвили, 1998.– 224 с.
47. Васюк Т. И. Самовоспитание как фактор активизации нравственного развития личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.05) «Социальная психология» / Т. И. Васюк ; Киев. гос. ун-т. – К., 1991. – 17 с.
48. Ватерс М. Словарь личного развития. Понятия и теория самосовершенствования / М. Ватерс. – Варшава, 1999. – 163 с.
49. Ващенко Г. Євангелійський ідеал людини / Г. Ващенко // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 114–122.
50. Ведин И. Теорема личности. Дороги и тупики самосозидания / И. Ведин. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 237 с.
51. Вертиль И. В. Творческая активность эстетического сознания как фактор саморазвития личности : (методол. аспект): автореф. дис. ...канд. филос. наук: (09.00.04) «Эстетика» / И. В. Вертиль; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1987. – 23 с.
52. Весна – это люди. Памяти Ирины Сэндлер [Электронный ресурс] / Храм святителя Феодосия Черниговского. – 2011. – Режим доступа <http://www.hram-feodosy.kiev.ua/article/4/9/311/1>. – Загл. с экрана.
53. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://ru.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.
54. Власенко Л. В. Самореализация молодежи в общественно–политических организациях: автореферат дис. ... канд. социол. наук: (23.00.02) «Политические

институты и процессы, политическая конфликтология» / Л. В. Власенко. – Новокузнецк, 2009. – 27 с.

55. Вознюк Н. М. Саморегуляція моральної діяльності / Н. М. Вознюк // Наукові доповіді Національного аграрного університету. – 2006. – № 2–3. – С. 1–36.

56. Водянова Н. В. Самореализация личности в пространстве интернета: философско–антропологический аспект: автореф. дис. ... канд. филос. наук: (09.00.13) «Философская антропология» / Н. В. Водянова; Челяб. гос. акад. культуры и искусства. – Челябинск, 2009. – 20 с.

57. Гаврилішин Б.Д. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римськ. Клубові / Б. Гаврилішин. – К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.

58. Гавронська Т. В. Свобода як самореалізація і самовиховання особистості в контексті її власного конструювання / Т. В. Гавронська // Гілея – науковий вісник: зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 33–36.

59. Галауз В. М. Влияние внутришкольного управления на личностное саморазвитие учащихся: автореф. дис. ... канд. пед. наук: (13.00.01) «Общая педагогика»/ В. М. Галауз; Сахал. гос. ун-т. – Хабаровск, 2001. – 22 с.

60. Галкин Ю. В. Нравственное самовоспитание и самосовершенствование как формы нравственной саморегуляции личности / Ю. В. Галкин // Этическая теория и нравственность. – М., 1984. – С. 46 – 49.

61. Гальченко Г. І. Принцип природовідповідності як утвердження пріоритету духовно–моральної складової у вихованні особистості (соціально–філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. І. Гальченко. – Х., 2005. – 19 с.

62. Ганди М. Моя жизнь / Мохандас Карамчанд Ганди; пер. с англ. А. М. Вязьминой, О. В. Мартышина, Е. Г. Панфилова; под ред. Р. А. Ульяновского. – М. : Гл. ред. Вост лит изд-ва «Наука», 1969. – 612 с.

63. Гарифьянов Р. С. Педагогические основы руководства самовоспитанием студентов: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р. С. Гарифьянов. – М., 1978. – 18 с.

64. Гарифьянов Р. С. Психолого–педагогические основы руководства самовоспитанием студентов / Р. С. Гарифьянов. – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1978. – 181 с.

65. Герасимець Н. В. Духовні виміри буття особистості (соціально–філософський аспект) / Н. В. Герасимець // Мультиверсум. – 2007. – № 62. – С. 35–39.

66. Гервальд И. В. Саморазвитие специалиста в процессе научно–исследовательской деятельности: сб. материалов конф., 20 февр. 2008 г. / И. В. Гервальд; М–во

образования и науки Самарской обл., Тольяттинский социально–педагогический колледж. – Тольятти, 2008 – 347 с.

67. Гершензон М. О. Творческое самосознание / М. О. Гершензон // Вехи: сб. ст. о рус. интеллигенции. – М., 1991. – С. 73–96.

68. Геттинг Г. Встречи с Альбертом Швейцером: пер. с нем. / Г. Геттинг. – М. : Наука, 1967. – 136 с.

69. Глезерман Г. Е. Воспитание и самовоспитание личности / Г. Е. Глезерман // Структура морали и личность: [сб. ст.] / под ред. С. Анисимова и Р. Миллера. – М., 1977. – С. 133–143.

70. Глезерман Г. Е. Формирование, воспитание, самовоспитание личности / Г. Е. Глезерман // Вопросы философии. – 1976. – № 4. – С. 27–41.

71. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–52.

72. Гинзбург М. Р. Характер личностного самоопределения подростков в разных условиях воспитания и обучения / М. Р. Гинзбург // Психологические проблемы выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников сб. науч. тр. / под ред. Д. И. Фельдштейна и В. В. Барцалкина. – М., 1990. – С. 31–39.

73. Говорухина А. В. Ценности и культура жизни личности: (Социал.–филос. аспект): автореф. дис. ...канд. филос. наук: (09.00.11) «Социальная философия» / А. В. Говорухина ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2000. – 23 с.

74. Голви У. Тимоти. Максимальная самореализация: работа как внутренняя игра: пер. с англ. / Тимоти Голви. – М : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 264 с.

75. Горак Г.І. Стратегія життя (філософський, етичний та екологічний вимір) / Г. І. Горак, І. В. Березко, Я. М. Ніколаєнко. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 169 с.

76. Горбунова С. М. Валеология: философско–антропологические аспекты: автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.04) «Эстетика» / С. М. Горбунова ; Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадського. – Симферополь, 2000. – 18 с.

77. Горчаков Н. В. Социально–философские аспекты творчества и самореализации современной молодежи : автореф. дис. ... канд. филос. наук: (09.00.11) «Социальная философия» / Н. В. Горчаков. – Ставрополь, 1998. – 27 с.

78. Грабовський С. Самовизначення людини як проблема сучасної доби / С. Грабовський // Сучасність. – 1998. – №9. – С. 50–66.

79. Грищук М. В. Самореализация молодежи в условиях общественного объединения: автореф. дис. ... канд. пед. наук: (13.00.01) «Общая педагогика» / Челяб. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2007 – 23 с.
80. Гуляев Ю. Ю. Свободное развитие личности как становление личности самой собой: автореф. дис. ... канд. филос. наук: (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Ю. Ю. Гуляев. – М., 2004. – 25 с.
81. Гуменюк О. Є. Психологія Я–концепції / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 186 с.
82. Гуревич П. С. Вселенная по имени человек / П. С. Гуревич // Свободная мысль. – 1991. – № 4. – С. 57.
83. Гуревич П. С. Проблема целостности человека / П. С. Гуревич ; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М. : Ин-т философии РАН, 2004. – 178 с.
84. Гуревич П. С. Человек в авантюре саморазвития / П. С. Гуревич // Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм ; сост. П. С. Гуревич, С Я. Левит. – М., 1993. – С. 5–16.
85. Гуревич П. С. Философия человека : в 2 ч. / П. С. Гуревич ; Рос. Акад. Наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 1999–2001. – . –
Ч. 1. – 1999. – 218 с.
Ч. 2. – 2001. – 206 с.
86. Гуртки [Электронный ресурс] / Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України. УДЦПО, 2011. – Режим доступу: <http://udcpro.ucoz.ua/index/0-8>. – Загол. з екрану.
87. Гусейнов А. А. О человеке и смысле жизни / А. А. Гусейнов // Наука. Общество. Человек : к 75-летию со дня рождения академика И. Т. Фролова. – М., 2004. – С. 219–229.
88. Гусейнов А. А. С чего начинается личность? / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1984. – № 10. – С. 165–166.
89. Гущина Е. В. Личностная адаптация и самореализация студентов вуза в условиях развивающей образовательной среды / Е. В. Гущина. – М. : Илекса, 2008. – 179 с.
90. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. Т. 1 : [пер. с лат. и фр.] / Р. Декарт ; вступ. ст., сост. и ред. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1989. – 654 с. – (Философское наследие, т. 106).
91. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. Т. 1 : пер. с фр. / Р. Декарт ; вступ. ст. Я. А. Слина. – СПб. : Наука, 2006. – 648 с. – (Слово о сущем, т. 66).
92. Демиденко В. Самореалізація : сутність, становлення, розвиток / В. Демиденко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 31–36.

93. Дернова Л. Р. Проблема идеала и самосовершенствования личности в социально-философском контексте : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) «Социальная философия» / Л. Р. Дернова ; Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – Архангельск, 2007. – 23 с.
94. Детский алкоголизм [Электронный ресурс] : по данным Всемирной организации здравоохранения. – 2 июня 2008 г. – Режим доступа:
<http://to-drink-or-not-to-drink.dp.ua/ne-pit/detskij-alkogolizm-101.html>. – Загл. с экрана.
95. Димитрий Ростовский. Жития святых. – Козельск : Издание Введенской Оптиной Пустыни, 1993. – 656 с.
96. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН України ; Інститут економіки ; за ред. В. Стешенко. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2001.– 560 с.
97. Джура О. Д. Освіта в системі факторів професійного самовизначення особистості : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / О. Д. Джура ; Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2005. – 17 с.
98. Дмитриенко Т. И. Формирование творческой самостоятельности студентов-исполнителей в процессе обучения в вузе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.02) «Теория и методика обучения и воспитания» / Т. И. Дмитриенко ; Краснодар. гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 2009. –22 с.
99. Додонов Р. А. Этническая ментальность: Опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 192 с.
100. Донцов И. А. Критика христианского православного «учения» о личном самоусовершенствовании : автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. А. Донцов. – Казань, 1966. – 20 с.
101. Донцов И. А. Личное самосовершенствование и мораль / И. А. Донцов. – М. : Знание, 1975. – 64 с.
102. Донцов И. А. Личность. Проблемы формирования личного самосовершенствования / И. А. Донцов. – Таганрог, 1972. – 207 с.
103. Донцов И. А. Проблема личного самосовершенствования в марксистской и христианской этике / И. А. Донцов // Атеизм, религия, нравственность : сб. ст. / [отв. ред. В. И. Гараджа]. – М., 1972. – С. 111–129.
104. Донцов И. А. Самовоспитание личности: Философско-этические проблемы / И. А. Донцов. – М. : Политиздат, 1984. – 285 с.
105. Донцов И. А. Самосовершенствование личности / И. А. Донцов. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 149 с.

106. Дорофеев Ю. Н. Нравственный идеал и его роль в самовоспитании личности (Методологический аспект) : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Ю. Н. Дорофеев. – Х., 1986. – 17 с.
107. Дорофеев Ю. Н. Самовоспитание как необходимая категория общественной жизни / Ю. Н. Дорофеев.– Х. : Изд-во, 1984. – Деп. в ИНИОН АН СССР 22. 03. 84, № 16055.
108. Дорофеев Ю. Н. Сущность самовоспитания и его роль в системе коммунистического воспитания трудящихся / Ю. Н. Дорофеев. – Х., 1985. – 64 с.
109. Дронов М. Протестанская этика и православная аскетика / М. Дронов // Человек. – 1999. – Вып. 3. – С. 104–111; Дронов М. Протестанская этика и православная аскетика / М. Дронов // Человек. – 1999. – Вып. 4. – С. 116–124.
110. Дубровина О. В. Психическая саморегуляция как средство гармонизации Я–концепции личности с виртуальной аддикцией: на материале лиц юношеского возраста : автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.01) «Общая психология» / Новосиб. гос. пед. ун-т. – Новосибирск, 2009. – 24 с.
111. Дяченко К. А. Педагогічна діяльність як процес самовиховання та саморозгортання / К. А. Дяченко // Новий колегіум. – 2007. – № 5. – С. 76–79.
112. Елканов С. Б. Профессиональное самовоспитание учителя / С. Б. Елканов. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.
113. Єрахторіна О. М. До виявлення сутності та змісту явища самовдосконалення особистості / Єрахторіна О. М. // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. – 2008. – Вип. 28. – С. 85–94.
114. Єрахторіна О. М. Гуманізація освіти шляхом її реформування – один із напрямків стимулювання самовдосконалення особистості / О. М. Єрахторіна // Філософські, соціально–правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності : матеріали засідання «круглого столу» / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – С. 145–149.
115. Єрахторіна О. М. Духовні цінності українського суспільства та значення самовдосконалення для його розвитку / О. М. Єрахторіна // Переяславская Рада, ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб. материалов III междунар. науч.-практ. конф. (г. Харьков, 18-19 декабря 2008г.)– Х., 2008. – С. 43- 47.
116. Єрахторіна О. М. Значення самовдосконалення для соціально–психологічного забезпечення правоохоронної діяльності / О. М. Єрахторіна // Соціально–психологічне

забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти. – Х., 2010. – С. 36 - 42.

117. Єрахторіна О. М. Практика морального самовдосконалення у реалізації біографічного проекту (на прикладі життя А. Швейцера) / О. М. Єрахторіна // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. – 2009. – Вип. 32 – С. 56–64.

118. Єрахторіна О. М. Проблема нравственного самосовершенствования в философии Л. Н. Толстого / О. М. Єрахторіна // Лев Толстой в контексте мировой литературы : сб. материалов Первой Междунар. науч.-практ. конф. – СПб, 2009. – С. 24–27.

119. Єрахторіна О. М. Роль самовдосконалення як чинника формування духовності особистості / О. М. Єрахторіна // Гуманізм. Людина. Час : матеріали 23-х міжнар. людинознавчих філософ. читань , 21–22 жовтня 2011 р. / відп. за вип. В. Здоровенко. – Дрогобич, 2011. – С. 260–265.

120. Єрахторіна О. М. Самовдосконалення особистості у рефлексії китайського буддизму та американського протестантизму // Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Філософія. – 2009. – Вип. 30. – С. 26–32.

121. Єрахторіна О. М. Самовдосконалення особистості як наукова проблема / О. М. Єрахторіна // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід : міжвуз. наук. конф. (м. Харків, 12–13 квітня 2006 р.). – Х., 2006. – С. 38-42.

122. Єрахторіна О. М. Самовдосконалення особистості як умова відродження духовності українського суспільства / О. М. Єрахторіна // С. Рахманінов та культура України (С. Рахманінов на зламі століть). – Вип. 8 : Проблеми та перспективи розвитку культури в незалежній Україні (до 20–річчя незалежності України). – Ч. 2. – Х., 2011. – С. 70–77.

123. Єрахторіна О.М. Сутність і зміст самовдосконалення особистості // Юридична наука очима молодих вчених: Тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / За заг. ред. проф. А.П. Гетьмана. — Х., 2008. – С. 68-72.

124. Забеліна Л. О. Архетип самості в контексті культурних традицій : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.04) «Естетика» / Л. О. Забеліна ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2004. – 19 с.

125. Зарин С. М. Аскетизм по православно–христианскому учению: Этико–богословское исследование / С. М. Зарин ; предисл. А. И. Сидорова. – М. Паломник, 1996. – 693 с.
126. Зборовский Г. Е. Самообразование в условиях формирования новой образовательной парадигмы / Г. Е. Зборовский // Гуманизация и гуманитаризация профессионально–педагогического образования. – Екатеринбург, 1994. – С. 26-29.
127. Зборовский Г. Е. Самообразование как социологическая проблема / Г. Е. Зборовский, Е. А. Шуклина // Социологические исследования. – 1997. – № 10. – С. 78–87.
128. Зинченко Ю. Г. Роль самовоспитания в духовном развитии личности (к постановке проблемы) / Ю. Г. Зинченко // Духовное производство и личность: межвуз. сб. науч. тр. – Л., 1979. – С. 130–145.
129. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 35–36.
130. Зинченко В. П. Человек развивающийся : очерки российской психологии / В. П. Зинченко. – М. : Тривола, 1994. – 333 с.
131. Злобіна О. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет–мережу [Електронний ресурс] / О. Злобіна. – 24 червня 2010 р. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/analit/rkjej>. – Загол. з екрану.
132. Злотников Ю. Я. Философские вопросы теории самовоспитания : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Ю. Я. Злотников. – М., 1970. – 19 с.
133. Злотников Ю. Я. Методологические проблемы самосознания и его формирования у советских воинов : автореф. дис. ... д–ра филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Ю. Я. Злотников. – М., 1980. – 37 с.
134. Зобов Р. А. Человекознание: самореализация человека : учебник для студентов университетов, обучающихся по направлениям подготовки и специальностям «Социальная работа», «Социология» / Р. А. Зобов, В. Н. Келасьев. – Спб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 459 с.
135. Зосимовский А. В. Проблема управления процессом формирования личности / А. В. Зосимовский. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 152 с.
136. Зотов В. В. Соотношение интеллектуального и творческого потенциаов в структуре целостной личности / В. В. Зотов, А. В. Лоханько // Личность: развитие и реализация в творчестве / Курск. гос. ун-т. – Курск , 1996. – С. 64–72.
137. Зязин Б. П. Профессиональное самовоспитание педагога / Б. П. Зязин. – Алма–Ата : Мектеп, 1988. – 208 с.

138. Зязюн Л. Самовиховання в дослідженнях французьких теоретиків педагогіки / Л. Зязюн // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 45–50.
139. Иванова В. С. Проблема жизненного самоопределения в контексте повседневных практик : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) / В. С. Иванова. – Томск, 2003. – 19 с.
140. Иванова В. Ф. Саморегуляция поведения : практикум для студентов технических, экономических и гуманитарных специальностей / В. Ф. Иванова, Н. С. Южанина, М. А. Южанин ; Моск. гос. ун-т путей сообщения. – М. : МИИТ, 2009 – 350 с.
141. Иванова Л. Н. Самореализация учителя иностранного языка в процессе дополнительного профессионального образования : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и методика профессионального образования» / Л. Н. Иванова ; Курск. гос. ун-т. – Курск, 2008. – 22 с.
142. Игнатовский Л. И. Нравственное самовоспитание личности в условиях развитого социализма / Л. И. Игнатовский. – М. : Высш. шк., 1979. – 135 с.
143. Ильин И. Путь к очевидности / И. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
144. Ильина И. А. Педагогические условия формирования у студентов самооценки готовности к профессиональной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и методика профессионального образования» / И. А. Ильина ; Ленингр. гос. обл. ун-т им. А.С. Пушкина. – СПб, 2009 – 24 с.
145. Йолова Х.Г. Соотношение самооценки и некоторых компонентов умственных способностей : автореф. дис. ... канд психол. наук / Х. Г. Йолова. – М., 1989. – 19 с.
146. Каган М. С. Целостность человека как философская проблема / М. С. Каган // Биологическое и социальное в формировании целостности личности : сб. – Рига, 1977. – С. 128–138.
147. Каган М. С. Человек как проблема современной философии / М. С. Каган // Время и человек в зеркале гуманитарных исследований : материалы пятой междунар. летней культ.-антропол. школы мол. ученых «Культура – Образование – Человек». – Курск, 2003. – Т. 1. – С. 8–18.
148. Калиниченко П. П. Деякі аспекти організації самовиховання студентської молоді / П. П. Калиниченко // Проблеми освіти. – 2001. – Вип. 25. – С. 162–165.
149. Калініченко А. І. Педагогічні умови організації самовиховання студентської молоді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.01) «Загальна педагогіка і історія педагогіки» / А. І. Калиниченко. – Вінниця, 2002. – 16 с.
150. Кандыба В. М. Мировой опыт духовного саморазвития : Энциклопедия духовной самореализации / В. М. Кандыба. – СПб. : Лань, 2003. – 448 с.

151. Капацина А. Виховання самосвідомості особистості студента як умова її розвитку і самореалізації / А. Капацина // Рідна школа. – 2004. – № 11. – С. 26–27.
152. Каптерев П. Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П. Ф. Каптерев // Педагогика . – 1999. – № 7. – С. 73–84.
153. Караульна Н. В. Духовність: самовизначення особистості / Н. В. Караульна // Дні науки – 1998 : матеріали наук. доп. та виступів студентів, аспірантів, докторантів, викладачів / Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – С. 104–110.
154. Караульна Н. В. Духовність: сфера сутності чи існування людини? / Н. В. Караульна // Вісник НАН України. – № 11. – 2002. – С. 18–22.
155. Караульна Н. В. Духовність як чинник самовизначення людини : автореф. дис ... канд. філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. В. Караульна ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2000. – 18 с.
156. Караульна Н. В. Проблема духовності в контексті культури / Н. В. Караульна // Вісник Київ. ун-ту ім. Т.Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – 1999. – Вип. 30. – С. 23–26.
157. Караульна Н. В. Сутність духовності та її роль в особистому бутті / Н. В. Караульна // Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 1998. – Вип. 27. – С. 26–28.
158. Карнаухова Л. А. Самосознание и его роль в нравственном поведении личности : автореф. дис. ... канд. филос.. наук / Л. А. Карнаухова. – Л., 1978. – 16 с.
159. Карсавин Л. П. Монашество в средние века / Л. П. Карсавин ; вступ. ст. М. А. Бойцова. – М. : Высш. шк., 1992. – 190 с.
160. Кебина Н. А. Смыслообразующие основы формирования и самореализации личности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.11) «Социальная философия» / Н. А. Кебина. – М., 2004. – 34 с.
161. Кебина Н. А. Философия смысла и самореализация личности / Н. А. Кебина. – М. : Изд-во Моск. гуман. ун-та, 2003. – 276 с.
162. Климова Л. В. Влияние информационных технологий на саморазвитие личности : автореф. дис. ... канд. социол. наук. : (22.00.06) «Социология культуры» / Л. В. Климова ; Курск. гос. техн. ун-т. – Курск, 2003. – 24 с.
163. Киселев В. П. Нравственное самовоспитание / В. П. Киселев. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
164. Клюев Б. И. Йога: философия и практика / Б. И. Клюев // Вопросы научного атеизма. – М., 1989. – Вып. 38 : Мистицизм : проблемы анализа и критики. – С. 167–190.

165. Ковалев А. Г. Личность воспитывает себя / А. Г. Ковалев. – М. : Политиздат, 1983. – 256 с.
166. Ковалев А. Г. Психические особенности человека : в 2 т. Т. 2 : Способности / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 304 с.
167. Ковалев С. М. Воспитание и самовоспитание / С. М. Ковалев. – М. : Мысль, 1986. – 284 с.
168. Ковалев С. М. Формирование социалистической личности / С. М. Ковалев. – М. : Мысль, 1980. – 228 с.
169. Ковалев С. Н. Сущность философского самосознания : (мировоззренческо–методологический аспект) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / С. Н. Ковалев ; Томск. гос. ун-т им. В. В. Куйбышева. – Томск, 1986. – 17 с.
170. Коваленко Е. А. Духовно–ціннісна природа усвідомленого саморозвитку особистості / Е. А. Коваленко // Гуманізм і моральність: екзистенційні виміри. – Львів, 1997. – С. 216–222.
171. Коваленко Э. А. Нравственное самосовершенствование личности / Э. А. Коваленко // Вісник Харківського державного університету. – 1997–1998. – № 397 : Філософія і культура. – С. 37–42.
172. Коваленко Э. А. О двойственной природе осознанного саморазвития личности / Э. А. Коваленко // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – 1998. – Т. 4. – С. 152–157.
173. Коваленко Э. А. О формах и уровнях саморазвития личности / Э. А. Коваленко // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – 1999. – Т. 5. – С. 166–173.
174. Коваленко Е. А. Самовиховання особистості: філософсько–етичний аспект / Е. А. Коваленко // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. Серія : Філософія. – 1998. – Вип. 1. – С. 122–125.
175. Коваленко Э. А. Система ценностей в саморазвитии личности / Э. А. Коваленко // Ученые записки Харьков. гуманитар. института “Народная украинская академия”. – Х., 1996. – Т. 2. – С. 115–119.
176. Коваленко Е. А. Типологія світогляду та типологія самовиховання особистості / Е. А. Коваленко // Вестник Харьковского государственного университета. – 1998. – № 409 : Философские перипетии. – С. 152–155.
177. Коваленко Е. А. Ціннісна природа усвідомленого саморозвитку особистості: соціально–філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.03)

«Соціальна філософія та філософія історії» / Е. А. Коваленко ; Харк. ун-т повітр. сил. —Х.,2005. – 16 с.

178. Коваленко Ю. В. Суфійська модель моральнісного самовдосконалення (історико–етичний аспект) : автореф. дис. . канд. філос. наук : (09.00.07) «Етика» / Ю. В. Коваленко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. – 19с.

179. Китайцы придумали лекарство от игромании [Электронный ресурс]. – 10.03.2011. – Режим доступа:

<http://mynews-in.net/news/society/2011/03/10/2301926.html>. – Загл. с экрана.

180. Коган Л. Н. Воспитывать в себе человека (Вопросы нравственного самовоспитания) / Л. Н. Коган // Урал. – 1982. – №1. – С. 27-30.

181. Коган Л. Н. Самореализация личности как социальный процесс / Л. Н. Коган // Социально–культурные предпосылки самореализации личности в социалистическом обществе : сб. ст. – Свердловск, 1983. – С. 3–33.

182. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. – М.: Мысль, 1984. – 252 с.

183. Коган Л. Н. Человек и его судьба / Л. Н. Коган. – М.: Мысль, 1988. – 285 с.

184. Кожна третя родина в Україні вважається бідною – НАН [Електронний ресурс] / за даними Інституту демографії Національної академії наук України. – 25. 08. 2010. – Режим доступу:

<http://www.newsmarket.com.ua/2010/08/kozhna-tretya-rodina-v-ukrayini-vvazhayet/>. – Загол. з екрану.

185. Коларова М. Роль морали и нравственного самовоспитания в формировании личности / М. Коларова // Общественная среда и личность. – К., 1981. – С. 123–135.

186. Колбинцева А. С. Развитие профессионального самосознания студента в процессе освоения общематематических знаний : автореф. дис. ... канд.пед. наук : (13.00.01) «Общая педагогика» / А. С. Колбинцева ; Оренбург. гос. пед. ун-т. – Оренбург, 2009. – 17 с.

187. Колесникова Е. В. Эстетическое самовоспитание в развитии творческого потенциала будущего инженера : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Е. В. Колесникова. – К., 1989. – 19 с.

188. Колісник О. П. Саморозвиток духовності особистості / О. П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 2. – С. 12–18.

189. Коломієць А. Д. Проблеми та шляхи удосконалення взаємовідносин культури і цивілізації на сучасному етапі розвитку України / А. Д. Коломієць // Україна: шляхи

культурного розвитку та формування духовної цілісності : матеріали Першої міжнар. наук. конф. (Чернігів, 18–19 травня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 150–158.

190. Коломиец Т. В. Формирование познавательной самостоятельности младших дошкольников на основе идей личностно ориентированного подхода : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.01) / Т. В. Коломиец ; Владимир. гос. гум. ун-т. – Владимир, 2009. – 22 с.

191. Коломинский Я. Л. Человек среди людей / Я. Л. Коломинский. – Минск : Народная osveta., 1987. – 239 с.

192. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.

193. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.

194. Кондратьева С. Б. Самопознание и самореализация личности в труде: социально–философский подход : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) / С. Б. Кондратьева ; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2009. – 20 с.

195. Кораблева Е. В. Самосознание: проблема продуктивной самореализации личности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Е. В. Кораблева. – М., 2001. – 44 с.

196. Корвяков В. А. Научно–практические основы формирования самообразовательной деятельности студента в условиях многоуровневого высшего образования : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : (13.00.01) / В. А. Корвяков ; Оренбург. гос. пед. ун-т. – Оренбург, 2009 – 52 с.

197. Кочетов А. И. Взаимосвязь воспитания и самовоспитания (на материале V–VIII классов) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / А. И. Кочетов. – М., 1967. – 38 с.

198. Кочетов А. И. О некоторых вопросах теории самовоспитания / А. И. Кочетов // Советская педагогика. – 1971. – № 1. – С. 52–61.

199. Кочетов А. И. Организация самовоспитания школьников: кн. для учителя / А. И. Кочетов. – Минск : Народная osveta, 1990. – 173 с.

200. Кочетов А. И. Теория формирования личности : в 2 ч. Ч. 1 : Факторы, структура, сущность формирования личности. / А. И. Кочетов ; М–во образования Республики Беларусь, Нац. ин-т образования. – Минск : НИО, 1997. – 207 с.

201. Краева О. Л. Диалектика потенциала человека / О. Л. Краева. – М.; Н. Новгород, 1999. – 192 с.

202. Краева О. Л. Социально–философский анализ потенциала человека : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.11) / О. Л. Краева ; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Н. Новгород, 1999. – 47 с.

203. Крамар П. П. Про творче самовдосконалення людської особистості та його суперечливий характер / П. П. Крамар // Культурологічний вісник : науково–теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 5. – С. 80–89.
204. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
205. Кремень В. Философия человекоцентризма как теоретическая составляющая национальной идеи / В. Кремень // Зеркало недели. – 2005. – № 31 (559).
206. Крымский С. Б. Цивилизационный статус глобализации / С. Б. Крымский // Цивилизационная структура современного мира : в 3 т. / под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. – К., 2006. – Т. 1. – С. 641–646.
207. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности / Л. Н. Куликова. – Благовещенск : Изд–во БГПУ, 2001. – 342 с.
208. Культура жизни личности : проблема теории и методологии социально – психологического исследования / Л. В. Сохань, В. А. Тихонович, Е. А. Донченко [и др.] – К. : Наук. думка, 1988. – 189 с.
209. Курляндская Г. Б. Нравственный идеал героев Л. Н. Толстого и Ф. М. Достоевского / Г. Б. Курляндская. – М. : Просвещение, 1998. – 256 с.
210. Кутепов В. П. Человеческая деятельность как самопорождающаяся система : автореф. дис. ... канд. филос. наук / В. П. Кутепов. – Фрунзе, 1976. – 19 с.
211. Лавриненко Т. Д. Саморазвитие личности старшего школьника в условиях интегрированного гуманитарного образовательного пространства гимназии : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.01) / Т. Д. Лавриненко ; Дальневост. гос. гуманитар. ун-т. – Хабаровск, 2009. – 24 с.
212. Ларцев В. С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально–філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / В. С. Ларцев ; Ін–т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 31 с.
213. Ледбитер Ч. У. Учителя и путь : о духовном самосовершенствовании : пер. с англ. / Чарльз Ледбитер. – М. : Гумус, 1997. – 191 с.
214. Левин Э. А. Самообразование детей в школе : новаторская методика / Э. А. Левин, О. И. Прокофьева. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 160 с.
215. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции : конспект лекций / А. Н. Леонтьев. – М. Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.

216. Липкина А. И. Психология самооценки школьника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогическая психология»/ А. И. Липкина. – М., 1974. – 35 с.
217. Личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.persons-info.com/>. – Загл. с экрана.
218. Личность : внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды / сост. Ю. Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская ; Рос. акад. образования, Ин-т образования взрослых. – СПб. : Тускарора, 1996. – 175 с.
219. Лобанов Ю. И. Самообразование: возможности, ресурсы и технологии / [Лобанов Ю. И., Анненков В. В., Ильченко О. А.]. – М. : ФИРО, 2008. – Вып. 12. – 64 с.
220. Логунцова Д. М. Самореализация и субъектная активность как акмеологические феномены организации и самоорганизации городского социума : автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.05) «Социальная психология» / Д. М. Логунцова ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2008. – 24 с.
221. Лозовой В. А. Культура жизнетворчества и самовоспитание / В. А. Лозовой, А. В. Буряк, Н. И. Соболева // Дух і космос: Наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприйняття. – Х., 1995. – С. 120–124.
222. Лозовой В. А. Культура личности и самовоспитание (историко–философский и историко–культурологический аспекты) / В. А. Лозовой, И. Н. Пугина. – Х., 1988. – Деп. В ИНИОН АН СССР 17.08.88, № 35190.
223. Лозовой В. О. Культура особистості та етикет : посібник / В. О. Лозовой, О. В. Уманець, М. Б. Ценко. — Х. : Регіон–інформ, 2004. – 112 с.
224. Лозовой В.О. Людинознавство як системне знання про людину, особистість і індивідуальність / В.О. Лозовой, О.М. Єрахторіна // Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / За ред. Профессора С.М. Пазиніча. – Харків: Харківська державна академія дизайну і мистецтв, 2012. – Випуск № 7. – 140 с. – С. 59-66.
225. Лозовой В. А. Особенности культурологического анализа личностного саморазвития / В. А. Лозовой, В. Ф. Тертычная // Ученые записки Харьковского гуманитарного института «Народная украинская академия». – 1997. – Т. 3. – С. 144–155.
226. Лозовой В. А. Педагогическое руководство самообразованием студентов / В. А. Лозовой // Перестройка преподавания общественных наук : сб. информ. материалов. – К., 1990. – С. 24-27.
227. Лозовой В. А. Роль самовоспитания в процессе подготовки советского специалиста : автореф. дис. ... канд. филос. наук / В. А. Лозовой. – Х., 1976. – 19 с.

228. Лозовой В. А. Самовоспитание личности как философско–социологическая проблема : автореф. дис. ... д-ра. филос. наук / В. А. Лозовой. – К., 1991. – 33 с.
229. Лозовой В. А. Самовоспитание личности : философско–социологический анализ / В. А. Лозовой. – Х. : Основа, 1991. – 208 с.
230. Лозовой В. А. Самовоспитание как фактор развития общественной активности специалиста / В. А. Лозовой, В. А. Правоторов // Коммунистические идеалы и становление личности студента / (под ред. проф. Е. А. Якубы). – Х., 1977. – Гл. 4. – С. 93–104.
231. Лозовой В. А. Самовоспитание, самосовершенствование личности как научная проблема / В. А. Лозовой // Актуальные проблемы формирования личности : сб. ст. – Х., 1995. – С. 14–16.
232. Лозовой В. А. Самообразование личности как необходимость и ценность / В. А. Лозовой, Е. В. Бурлука // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – 2001. – Т. 7. – С. 61–66.
233. Лозовой В. А. Самообразование студента: проблемы и опыт / В. А. Лозовой // Ученые записки Харьковского гуманитарного института «Народная украинская академия». – 1995. – Вып. 1. – С. 35–39.
234. Лозовой В. А. Саморазрушение личности как социальная проблема / В. А. Лозовой, В. А. Иванова // Харьковские социологические чтения. Научно–методическое обеспечение преподавания социологических дисциплин : доклады и сообщения участников семинара преподавателей социологии вузов Украины. – Х., 1997. – Т. 2. – С. 288–293.
235. Лозовой В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 255 с.
236. Лозовой В. А. Самосовершенствование личности : философско–художественное осмысление идеи и процесса в украинском духовном пространстве / В. А. Лозовой, В. Ф. Тертычная // Ученые записки Харьковского гуманитарного института «Народная украинская академия». – 1996. – Т. 2. – С. 109–114.
237. Лозовой В. О. Українське телебачення: інформаційно–просвітницька, виховна підсистема чи інститут маніпулювання свідомістю? / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак, О. В. Уманець // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно–технічної еліти : зб. наук. пр. – Х., 2008. – Вип. 18 (22). – С. 126–133.
238. Лозовой В. А. Формы проявления саморазрушительной активности человека / В. А. Лозовой, В. А. Иванова, А. И. Понедилок // Економічне, політико–правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості : матеріали наук. конф. за підсумками

виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 12–13 квітня 2001 р.). – Х., 2003. – С. 133–138.

239. Лозовой В. А. Человек: проблемы саморазвития : библиогр. справочник / В. А. Лозовой, О. М. Ерахторина. – Х. : Константа, 2007. – 99 с.

240. Лозовой В. А. Эстетическое воспитание и самовоспитание – важные факторы развития творческого потенциала специалиста / В. А. Лозовой, Е. А. Петунина, Е.В. Тарасова // Человек: деятельность, творчество, стиль мышления. – Симферополь, 1987. – С. 37 – 41.

241. Лозовой В. А. Эстетическое воспитание и самовоспитание как средство становления личности инженера / В. А. Лозовой, И. П. Стогний, Е. В. Тарасова и др. // Проблемы высшей школы : респ. науч.–метод. сб. – К., 1987. – Вып. 63. – С. 50–55.

242. Лосев А. Г. С. Сковорода в истории русской культуры [Электронный ресурс] / А. Лосев. – 2003. – Режим доступа:

http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Losev/skovor.php. – Загл. с экрана.

243. Лосева Н. М. Самовдосконалення викладача : навч.–метод. посібник / Н. М. Лосева. – Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-та, 2004. – 300 с.

244. Лысый В. От самообразующейся личности к самообразующемуся коллективу / В. Лысый, В. Опанасюк // Персонал. – 2001. – № 8. – С. 50–54.

245. Ляшенко О. Г. Вплив засобів масової комунікації на формування моральної самосвідомості : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.13) / О. Г. Ляшенко. – Ставрополь, 2003. – 20 с.

246. Макаревич М. А. Нравственное самосовершенствование личности : (по материалам "Круглого стола", Москва, 1987 г.). – М. : Знание, 1989. – 63 с.

247. Макарец Н. Ф. Самосовершенствование как фактор социализации индивида : автореф. дис.... канд. филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Н. Ф. Макарец ; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко.– К., 1987. – 19 с.

248. Максим Исповедник. Слово о подвижнической жизни / Максим Исповедник // Творения : в 2 т. / Максим Исповедник. – М., 1993. – Т. 1 : Богословские и аскетические трактаты. – С. 75–95.

249. Малая В. Г. Сознание и личность / В. Г. Малая. – Иваново, 1970. – 270 с.

250. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Прогресс ; Культура, 1992. – 415 с.

251. Мамардашвили М. К. Необходимость себя : Введение в философию, доклады, статьи, философские заметки / М. К. Мамардашвили. – М.: Лабиринт, 1996. – 432 с.

252. Мамардашвили М. К. Философские чтения : Введение в философию. Эстетика

- мышления. Картезианские размышления / М. К. Мамардашвили ; ред. И. Гурвиц. – СПб. : Азбука–классика, 2002 – 832 с.
253. Маркова Т. И. Нравственное самовоспитание: Методол. пробл. : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.05) «Этика» / Т. И. Маркова ; ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л., 1987. – 16 с.
254. Мартинюк І. О. Проблеми життєвого самовизначення молоді : (досвід прикладного дослідження) / І. О. Мартинюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 54 с.
255. Маслов П. А. Творческая самореализация младших школьников в проектной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.01) / П. А. Маслов ; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2008 – 19 с.
256. Маслоу А. Г. Самоактуализация личности / А. Г. Маслоу // Психология личности. – М., 1982. – С. 132–155.
257. Матвеев П. Е. Нравственное регулирование и свобода воли : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.05) / П. Е. Матвеев. – М., 1980. – 18 с.
258. Матвеев П. Е. Профессиональная этика и проблема самовоспитания / П. Е. Матвеев. // Профессиональная этика: производственные и непроизводственные аспекты. – Владимир, 1982. – С. 36–39.
259. Матюшин И. Ф. Нравственность и самовоспитание студента–медика : учеб.–метод. пособие / И. Ф. Матюшин, В. П. Лавренко. – Горький: ГМИ, 1985. – 56 с.
260. Матюшкова Т. И. Идеино–нравственное самовоспитание рабочей молодежи в условиях развитого социализма : автореф. дис. канд. филос. наук : (09.00.05) / Т. И. Матюшкова. – Минск, 1984. – 18 с.
261. Матюшкова Т. И. Роль самовоспитания в формировании морального облика молодого рабочего / Т. И. Матюшкова, С. П. Винокурова // Советский рабочий: социальный и духовный облик / под ред. Е. М. Бабосова. – Минск, 1983. – С. 235–244.
262. Матюшкова Т. И. Самовоспитание как фактор духовного развития личности в свободное время // Свободное время и духовное богатство личности / под ред. Е. М. Бабосова. – Минск, 1983. – С. 101–119.
263. Махатма Ганди: [сб. тр.] / сост. и предисл. А. В. Василенко – М. : Изд. дом Шалвы. Амонашвили, 1998.– 224 с.
264. Миронова Н. В. Образование как сфера созидания и самосозидания человека : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) / Н. В. Миронова ; Забайк. гос. пед. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Чита, 2004. – 23 с.

265. Митрополит Кирилл: «Самая большая проблема сейчас – это кризис человеческой личности» [Электронный ресурс] / Е. Рожаева // Комсомольская правда. – 27. 01. 2009. – Режим доступа:<http://www.kp.ru/daily/24233/434175>. – Загл. с экрана.
266. Мишле В. В. Педагогическая диагностика профессионального самоопределения обучающихся в системе "лицей – колледж – вуз" : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и практика профессионального образования» / В. В. Мишле ; Вят. гос. гуманит. ун-т. – Киров, 2009. – 20 с.
267. Мовчан В. Самовдосконалення як вид інтелектуальної діяльності / В. Мовчан // Філософські пошуки. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 26–29.
268. Мовчан В. С. Моральні імперативи в культурі постмодерну (українській контекст) / В. С. Мовчан // Україна : шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності і: матеріали Першої міжнар. наук. конф. (Чернігів, 18–19 травня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 114–121.
269. Монтессори М. (1870–1952). Самовоспитание и самообучение в начальной школе : наблюдения, выводы, советы родителям / М. Монтессори ; сост., вступ. ст. К. Е. Сумнительного. – М. : Карапуз, 2009. – 288 с.
270. Моральный выбор : сб. ст. / под общ. ред. А. И. Титаренко. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 344 с.
271. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр ; Житомир.інж.–технол.ін-т. – Житомир : Вид-во ЖІТІ, 1997. – 213 с.
272. Мусохранов А. А. Акмеориентированное саморазвитие управленца как фактор совершенствования его профессионализма : автореф. дис. ... канд. псих. наук : (19.00.13) «Психология развития, акмеология» / А. А. Мусохранов ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2009. – 22 с.
273. Навроцький О. І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства / О. І. Навроцький. – Х. : Основа, 2000. – 240 с.
274. Навхарова Л. В. Мировоззрение, моральное сознание и нравственное самовоспитание личности / Л. В. Навхарова // Человек, философия, культура: тез. выступлений слушателей X Всесоюзной школы молодых ученых (Звенигород, 1984 г.). – М., 1984. – Вып. 2, ч. 1. – С. 44–47.
275. Навчальна програма [Електронний ресурс] // Харків. Ліцей ХАІ., 2011. – Режим доступу:
http://lyceum_khai.klasna.com/programa-za-yakoiu-pratsiuvati-doshkilnim-zakladam-u-2011-2017-rokakh.html. – Загол. з екрану.

276. Назаров В. Н. Нравственная мудрость как творчество жизни / В. Н. Назаров // *Философские науки*. – 1991. – № 11. – С. 51–64.
277. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 200 с.
278. Невельская-Гордеева Е. П. Философский анализ проблемы самоопределения личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.08) / Е. П. Невельская-Гордеева. – Х., 1994. – 22 с.
279. Недашковская М. А. Самореализация личности как феномен культуры : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / М. А. Недашковская ; Ин-т философии АН Украины. – К., 1990. – 16 с.
280. Нестеренко Г. О. Самореалізація особистості в аспекті її культурного існування / Г. О. Нестеренко // *Філософські, культурологічні, релігієзнавчі аспекти осмислення сучасного світу та їх науково-методичне значення: наук.-метод. зб.* – Запоріжжя, 2000. – Вип. 1. – С. 224–230.
281. Нестеренко Г. О. Синергетичний вимір самореалізації особистості в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. О. Нестеренко ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. — К., 2003. – 20 с.
282. Никитин Е. П. Проблема самоутверждения личности в философии и психологии / Е. П. Никитин // *Вопросы философии*. – 1995. – № 8 – С. 73–91.
283. Никитин Е. П. Самоутверждение личности / Е. П. Никитин // *Вопросы философии*. – 1997. – № 9. – С. 96–117.
284. Носов М. А. Духовная лестница св. Исаака Сирина / М. А. Носов // *Человек*. – 1992. – № 5. – С. 76–85.
285. Нравственное самосовершенствование личности : по материалам "Круглого стола", (Москва, 1987 г.) – М. : Знание, 1989. – 63 с.
286. Обдарована молодь України. Оцінка сучасного стану та поширення перспективного досвіду роботи з обдарованою молоддю в регіонах України / за ред. С. О. Терепишого – К. : ВМГО «Союз обдарованої молоді», 2008. – 156 с.
287. Овчинникова В. Б. Самоопределение молодежи в переходный период российского общества: социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) «Онтология и теория познания»/ В. Б. Овчинникова ; Дон. гос. техн. ун-т. – Ростов н/Д., 2009. – 19 с.
288. Ориентация воспитания на саморазвитие интеллигентности и конкурентоспособности личности : материалы XIX Всероссийской научной

- конференции (Казань, 29 июня – 1 июля 2009 г.) / под ред. В. И. Андреева. – Казань: Центр инновационных технологий, 2009. – 435 с.
289. Орлов Ю. М. Личность и индивидуальность / Ю. М. Орлов ; Международная академия информатизации, Ин-т проблем сознания [и др.]. – М. : Импринт-Гольфстрим, 1997. – 28 с.
290. Орлов Ю. М. Психологические основы воспитания и самовоспитания / Ю. М. Орлов, Н. Д. Творогова, И. И. Косарев. – М. : Высш. школа, 1989. – 63 с.
291. Орлов Ю. М. Самовоспитание и самосовершенствование : учеб. пособие / Ю. М. Орлов ; Моск. мед. ин-т им. И. М. Сеченова. – М. : Просвещение, 1988. – 247 с.
292. Островська К. О. Взаємозв'язок образу "Я", самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогічна психологія» / К. О. Островська. – К., 2003. – 20 с.
293. Пазиніч С.М. Філософська рефлексія сьогодення: монографія / С.М. Пазиніч, О.С. Пономарьов. – Х. : ХДАДМ, 2011. – 348 с.
294. Панарин А. И. Стратегическая нестабильность в XXI веке / А. И. Панарин. – М. : Алгоритм, 2003. – 560 с.
295. Панпурин В. А. Структура внутреннего мира личности : автореф. дис. ... филос. наук. (09.00.01) «Онтология и теория познания» / В. А. Панпурин ; Урал. Гос. ин-т им. А. М. Горького. – Свердловск, 1986. – 17 с.
296. Панищев А. Л. Право и долг в самосознании русского народа / А. Л. Панищев // Успехи современного естествознания. – 2003. – № 7. – С. 107–108.
297. Пасічняк Р. Г. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників : дис. ... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогічна психологія» / Р. Г. Пасічняк ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 1999. – 20 с.
298. Пассмор Дж. Современные философы / Дж. Пассмор ; пер. с англ. Л. Б. Макеевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 192 с.
299. Пахомов Ю. «Если дух уступит материи, она сотрет личность и общество» // Час. – 2009. – 14 квіт.
300. Пекелис В. Д. Твои возможности, человек! / В. Д. Пекелис. – М. : Знание, 1993. – 285 с.
301. Перфильева Н. С. Развитие местного самоуправления в Великобритании в конце XX–начале XXI веков : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : (12.00.01) «Теория и история государства и права, история правовых учений» / Н. С. Перфильева ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2009. – 20 с.

302. Песцова Н. Н. Формирование готовности студентов к самообразованию в условиях профессиональной подготовки в вузе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и методика профессионального образования» / Н. Н. Песцова ; Тул. гос. ун-т. – Тула, 2009. – 21 с.
303. Петрова Г. М. Моральна самоідентифікація як етична проблема : автореф. дис... канд. філос. наук : (09.00.07) «Етика» / Г. М. Петрова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2004. – 17 с.
304. Печчеи А. Человеческие качества : пер. с англ. / А. Печчеи – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.
305. Платонов Г. В. Проблема духовности личности (состав, типы, назначение) / Г. В. Платонов, Л. Д. Косачев // Вестник Московского университета. Сер. 7 : Философия. – 1998. – № 3. – С. 16–33.
306. Плесснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию : пер. с нем. / Х. Плесснер. — М. : Рос. полит. энцикл., 2004. – 368 с.
307. Погрешаева Т. А. Свободное время и личность: Социально–философский аспект : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.11) «Онтология и теория познания» / Т. А. Погрешаева. – Саратов, 2000. – 37 с.
308. Подолянюк Л. А. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико–філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.05) «Етика» / Л. А. Подолянюк ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2002. – 20 с.
309. Подопригора С. Я. Индивидуальная стратегия самосозидания как способ культурной идентификации : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (24.00.01) «Теория и история культуры», (09.00.11) «Социальная философия» / С. Я. Подопригора. – Ростов н/Д, 2003. – 43 с.
310. Позина М. Б. Когнитивная самооценка и объективные показатели интеллектуальной деятельности : автореф. дис. ... канд. псих. наук : (19.00.01) «Общая психология» / М. Б. Позина ; Соврем. гуманит. акад. – М., 2009. – 19 с.
311. Покотило К. М. Самосвідомість як предмет філософського аналізу : автореф. дис.... канд. філос. наук (09.00.01) «Онтологія, гносеологія, феноменологія» / К. М. Покотило ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 2001.– 19 с.
312. Полежаева Е. А. Место самомониторинга в структуре личностных характеристик : автореф. дис. ... канд. псих. наук : (19.00.01) «Общая психология» / Психол. ин-т Рос. акад. образования. – М., 2009.– 27 с.
313. Полетти Р. Самооценка. Основное благо / Розетта Полетти, Барбара Доббс ; [пер. с фр. Л. Боровиковой] / М. : Изд. дом Мещерякова, 2009. – 127 с.

314. Половина українських дітей не мають можливості відвідувати дошкільні заклади [Електронний ресурс] / Канал ictv/ – 10. 08. 2010. – Режим доступу: <http://www.ictv.ua/wasp/ua/facts/214/1054304>. – Загол. з екрану.
315. Полонская Л. Р. Махатма Ганди: Смысл жизни. Святой или политический деятель? / Л. Р. Полонская // Новая и новейшая история.– 1991. – № 4. – С. 26–32.
316. Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно–морального спрямування [Електронний ресурс] / Колегія міністерства освіти і науки України. – 27.03.2007. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/fpart16/idx16792.htm>. – Загол. з екрану.
317. Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1987. – № 4. – С. 70–83.
318. Проблема самосовершенствования личности // Философские науки. – 1988. – № 5. – С. 65–76.
319. Проблемы нравственного воспитания : сб. ст. / отв. ред. Л. И. Рувинский. – М. : Изд-во МГУ, 1977. – 229 с.
320. Прощицкая Е. Н. Психологические особенности профессионального самовоспитания старших школьников : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. Н. Прощинская. – Минск, 1982. – 17 с.
321. Пугина И. Н. Культура личности как система : автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. Н. Пугина. – Х., 1991. – 15 с.
322. Резервные возможности человека: реальность и спекуляция : материалы конференции Ин-та философии РАН, Ин-та человека РАН // Человек. – 2003. – № 5. – С. 16–22.
323. Рерих Н. К. О Вечном / Н. К. Рерих ; предисл. и прим. Д. Н. Попова. – М. : Политиздат, 1991. – 462 с.
324. Розенберг А. Н. Саморазвитие личности в системе источников и движущих сил общественного прогресса / А. Н. Розенберг // Понятие развития и актуальные проблемы теории социального прогресса : тез. конф. – Пермь, 1985. – С. 26–29.
325. Розенберг А. Н. Саморазвитие личности как предмет философского исследования : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / А. Н. Розенберг ; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Свердловск, 1988.– 18 с.
326. Роль философии в перестройке : материалы «круглого стола», (Свердловск, май 1987 г) // Философские науки. – 1987. – № 12. – С. 74–84.

327. Романенко М. І. Соціальні і парадигмально–когнітивні детермінанти розвитку сучасної освіти : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : (09.00.10) «Філософія освіти» / М. І. Романенко ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ., 2003. – 32 с.
328. Российские подростки и юношество в социальной реальности XXI века: личностное самоопределение, самореализация, взгляд в будущее : [сб. ст.] / [под ред. О. В. Лишина]. – М.: Психол. ин-т РАО, 2008. – 302 с.
329. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
330. Рувинский Л. И. Нравственное воспитание личности / Л. И. Рувинский. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 182 с.
331. Рувинский Л. И. Нравственный идеал в коммунистическом воспитании и самовоспитании / Л. И. Рувинский, В. В. Борзых. – М. : Знание, 1982. – 40 с.
332. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности / Л. И. Рувинский. – М. : Мысль, 1984. – 140 с.
333. Рувинский Л. И. Психологические основы самовоспитания : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Л. И. Рувинский. – М., 1969. – 39 с.
334. Рузанов А. Д. Проблеми духовності людини та суспільства / А. Д. Рузанов // Україна: шляхи культурного розвитку та формування духовної цілісності : матеріали Першої міжнар. наук. конф. (Чернігів, 18–19 травня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 211–216.
335. Румянцев С. А. Формирование готовности студентов педагогического вуза к профессиональному саморазвитию : автореф. дис. ... канд. пед. наук: (13.00.08) / С. А. Румянцев ; Тул. гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого. – Тула, 2009. – 20 с.
336. Рыбаков Р. Б. Ненасильственная борьба за мир без насилия (Ахимса в индийской традиции и в учении М. К. Ганди). Пацифизм в истории. Идеи и движения мира / Р. Б. Рыбаков. – М. : ИВИ РАН, 1998. – 367 с.
337. Сабекия Р. Б. Самореализация человека в мире / Р. Б. Сабекия. – Уфа : Гилем, 2006. – 141 с.
338. Самосознание и защитные механизмы личности: [я–концепция и: внешность, семья, самоуважение, самоотношение, самооценка, одиночество, застенчивость..., процесс переживания, защитные и компенсаторные механизмы личности : хрестоматия] / [ред.-сост. – Д. Я. Райгородский]. - Самара : Бахрах-М, 2008 – 656 с.
339. Священник Тимофей. Пособие по аскетике для современного юношества / Священник Тимофей. – М. : Паломник, 1999. – 96 с.

340. Селевко Г. К. Найди себя: Самосовершенствование личности / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, НИИ школьных технологий, 2001. – 96 с. – (Самосовершенствование личности).
341. Селевко Г. К. Научи себя учиться: Самосовершенствование личности / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, НИИ школьных технологий, 2006. – 128 с. – (Самосовершенствование личности).
342. Селевко Г. К. Познай себя / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, НИИ школьных технологий, 2006. – 95 с. – (Самосовершенствование личности).
343. Селевко Г.К. Сделай себя сам / Г. К. Селевко, Н. К. Тихомирова, О. Г. Левина. – М. : Народное образование, НИИ школьных технологий, 2001. – 112 с. – (Самосовершенствование личности).
344. Селевко Г. К. Утверждай себя / Г. К. Селевко: Самосовершенствование личности.– Москва : Народное образование, 2006. – (Самосовершенствование личности).
345. Сенека Л. А. Нравственные письма к Луцилию / Л. А. Сенека ; пер. с лат., подг. изд. С. А. Ошерова. – М. : Наука, 1977. – 383 с.
346. Симонова С. В. Идея нравственного самосовершенствования в этике Л. Н. Толстого : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.05) / С. В. Симонова. – Л., 1982. – 18 с.
347. Синельников В. М. Самовиховання як діяльність і його психологічні особливості / В. М. Синельников // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 3. – С. 34–41.
348. Сиротина И. Л. Мемуарное философствование российской интеллигенции как опыт ментального самопознания : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (24.00.01) «Теория и история культуры» / И. Л. Сиротина. – Саранск, 2002. – 37 с.
349. Сідак Л. М. Аскетизм як принцип саморозвитку та самореалізації особистості : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09. 00.03) «Соціальна філософія» / Л. М. Сідак. – Х., 2003. –16 с.
350. Сідак Л. М. До визначення понять «розвиток», «саморозвиток», «саморозвиток особистості» / Л. М. Сідак // Теорія і практика управління соціальними системами : щокв. наук.–практ. журн. – Х., 2006. – № 2. – С. 96–106.
351. Сідак Л. М. Проблеми аскетизму в духовному житті людини і суспільства: історія і сучасність / Л. М. Сідак. — Х. : Регіон–інформ, 2004. – 304 с.
352. Скворцов Л. В. Культура самосознания: Человек в поисках истины своего бытия / Л. В. Скворцов. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
353. Сковорода Г. С. Нарцисс. Разговор о том: познай себя / Г. С. Сковорода // Сочинения / Г. С. Сковорода. – Минск, 1999. – С. 32–43.

354. Скоморох И. Самосовершенствование. Первый урок / И. Скоморох.– Иваново : Роща Акад., 2007. – 94 с.
355. Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: світогляд, проблеми освіти і виховання : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : (09.00.10) «Філософія освіти» / Н. В. Скотна ; АПН України. Ін-т вищої освіти. – К., 2005. – 46 с.
356. Скрипкин А. А. Акмеологический смысл жизни как фактор эффективности самореализации студенческой молодежи : автореф. дис. ... канд.псих. наук : (19.00.13) «Психология развития, акмеология» / А. А. Скрипкин ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2009. – 25 с.
357. Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії : нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / Слюсаревський М. М. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
358. Смайлс С. Саморазвитие умственное, нравственное и практическое : пер. с англ. / С. Смайлс. – Минск: Універсітэцкае, 2000. – 409 с. – Репринт. изд. : Смайлс С. Саморазвитие умственное, нравственное и практическое / С. Смайлс ; пер. с англ. В. Вольфсона. – СПб. : Изд. В. И. Губинского, 1900. – 409 с.
359. Сметаняк В. І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : (19.00.07) «Педагогічна психологія» / В. І. Сметаняк ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано–Франківськ, 2003. – 20 с.
360. Соболева Н. И. Мироззрение и жизненный выбор личности / Н. И. Соболева ; Ин-т философии АН УССР. – К. : Наук. думка, 1989. – 120 с.
361. Соболева Н. І. Світогляд особи як регулятивний фактор її розвитку/ Н. І. Соболева // Філософська думка.– 1985.–№ 3. – С. 52–58.
362. Сова Ю. И. Смысловая саморегуляция жизнестойкого отношения студента к кризисным ситуациям : автореф. дис. ... канд. псих. наук : (19.00.13) «Психология развития, акмеология» / Ю. И. Сова ; Тамб. гос. ун-т им. Г Р. Державина. – Тамбов, 2009. – 16 с.
363. Согомонов А. Ю. Генеалогия Успеха и Неудач / А. Ю. Согомонов. – М. : Солтекс, 2005. – 384 с. – (Б-ка Центра социол. образования).
364. Соина О. С. Этика самосовершенствования : Л. Толстой, Ф. Достоевский, Вл. Соловьев : (филос. эссе. Из цикла "История этич. учений"). – М. : Знание, 1990 – 63 с. – («История этических учений»).
365. Солженицын А. И. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни / А. И. Солженицын // Вехи : библиотека русской религиозной и художественной литературы. – М., 2004. – С. 46–58.

366. Солдатенкова О. В. Идея света в древнерусской культуре : автореф. дис. ... канд. культурологии : (24.00.01) «Теория и история культуры» / О. В. Солдатенкова ; СПб. гос. ин-т лит. и искусств. – СПб., 2006. – 20 с.
367. Соловьёв В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьёв // Сочинения : В 2 т. / В. С. Соловьёв ; сост. и вступ. ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги – М., 1988. – Т. 1. – С. 47–548.
368. Солодникова И. В. Самореализация личности в зрелом возрасте : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : (19.00.01) «Общая психология», (19.00.05) «Социальная психология» / И. В. Солодникова ; РГГУ. – М., 2006. – 58 с.
369. Сорокин П. А. Таинственная энергия любви / П. А. Сорокин // Социс. – 1991. – № 9. – С. 123–134.
370. Сохань Л. В. Поэзия житнетворчества. Размышления о таинствах души и превратностях человеческой жизни. Стихи, афоризмы, максимы, сентенции, психологические эссе. Т. 1. / Л. В. Сохань–К. : Изд. Дом Дмитрия Бураго, 2009. – 400 с.
371. Сохань Л. В. Искусство житнетворчества. Предназначение. Житнетворчество. Судьба: социологические очерки, социально–психологические эссе, интервью, глоссарий. Т. 2. / Л. В. Сохань. – К. : Изд. Дом Дмитрия Бураго, 2010. – 575 с.
372. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
373. Стадник І. Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / І. Б. Стадник. – Одеса, 2003. – 20 с.
374. Станиславский К. С. Работа актера над собой. О технике актера / К. С. Станиславский, М. Чехов ; Союз театр. деятелей Рос. Федерации. – М. : Артист. Режиссер. Театр, 2002. – 490 с.
375. Статирова О. И. Информационно–коммуникационные технологии как средство самообразования педагогов в системе повышения квалификации : автореф. дис. ... канд. пед. наук : (13.00.08) «Теория и методика профессионального образования» / О. И. Статирова ; Магнитог. гос. ун-т. – Магнитогорск, 2009. – 24 с.
376. Степаненко І.В. Життєва компетентність особистості: філософсько-антропологічний та соціокультурний виміри / І.В.Степаненко, М.Д.Степаненко. – Х., 2011. – 220 с.
377. Субетто А. И. Ноосферизм. Том первый. Введение в ноосферизм / А. И. Субетто. – СПб. : Астерион, 2001. – 538 с.

378. Суббето А. И. Капиталократия. Мифы либерализма и судьба России / А. И. Суббето. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2002. – 216 с
379. Суббето А. И. «Мир денег» как форма отчуждения человека от человека и природы / А. И. Суббето // Философия хозяйства: альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2008. – № 1 (55). – С. 112–119.
380. Субботин А. И. Самосознание как феномен человеческой субъективности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.13) «Психология развития, акмеология»/ А. И. Субботин ; Юж. федер. ун-т. – Ростов н/Д, 2009. – 48 с.
381. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека : Этика коммунистического воспитания. Педагогическое наследие / В. А. Сухомлинский.– М. : Педагогика, 1990. – 287 с.
382. Сухомлинский В. А. Хрестоматия по этике / В. А. Сухомлинский. – М. : Педагогика, 1990. – 225 с.
383. Сухомлинский В. А. Человек высшая ценность / В. А. Сухомлинский // Наука и религия. –1969. – № 6. – С. 21–24.
384. Сухомлинский В. А. Человек неповторим / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1961. – № 5. – С. 71–77.
385. Сухомлинский В. А. О воспитании : выдержки из работ / В. А. Сухомлинский. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1988. – 269 с.
386. Степанченко А. М. О роли самовоспитания в формировании нового человека / А. М. Степанченко // Вестник Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Сер. : Философия. – 1965. – № 6, вып. 1. – С. 14–25.
387. Тайчинов М. Г. Воспитание и самовоспитание школьников : кн. для учителя / М. Г. Тайчинов. – М. : Просвещение, 1982. – 160 с.
388. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : (10.01.06) / К. Я. Танчин ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
389. Тельных Н. В. Самовоспитание как фактор формирования всесторонне развитой личности в условиях совершенствования социализма : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.02) / Н. В. Тельных. – Ростов н/Д, 1985. – 20 с.
390. Теорія і практика сімейного виховання [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-12876-2.html>. – Загол. з екрану.

391. Тертычная В. Ф. Идея и процесс самосовершенствования личности в западноевропейской культуре / В. Ф. Тертычная // *Методологічні проблеми соціального пізнання у світлі сучасної науки*. – Суми, 1995. – С. 4-7.
392. Тертычная В. Ф. Идея самосовершенствования личности в культуре Киевской Руси / В. Ф. Тертычная // *Вестник Харьковского государственного университета*. – 1998. – № 409 : *Философские пережитки*. – 1998. – С. 156–158. – (Сер. : *Философия*).
393. Тертычная В. Ф. Самосозидание личности: Культурологический аспект : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.04) «Эстетика» / В. Ф. Тертычная ; Харьковский национальный университет имени В. Н.Каразина. – Х., 1999. – 20 с.
394. Тибетский буддизм: теория и практика : [сб. ст.] / Рос. АН. Бурят. науч. центр. Ин-т обществ. наук; отв. ред. Н. В. Абаев. – Новосибирск : Наука. Сиб. изд. фирма, 1995. – 251 с.
395. Тиллих П. Мужество быть : пер. с англ. / П. Тиллих // *Избранное. Теология культуры* / П. Тиллих. – М., 1995. – С. 7–141.
396. Толстой Л. Н. Исповедь. В чем моя вера / Л. Н. Толстой ; вступ. ст. А. Меня ; коммент. Г. Галагана. – Л. : Худож. лит., 1990. – 410 с.
397. Толстой Л. Н. Круг чтения. Избранные, собранные и расположенные на каждый день мысли многих писателей об истине, жизни и поведении. Т. 1. / Л. Н. Толстой ; предисл. А. Николюкина. – М. : Политиздат, 1991. – 477 с.
398. Толстой Л. Н. О самосовершенствовании / Л. Н. Толстой // *Круг чтения. Избранные, собранные и расположенные на каждый день мысли многих писателей об истине, жизни и поведении* / Л. Н. Толстой. – М., 1906. – Т. 1. – С. 54–55.
399. Толстой Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22 : *Дневники 1895–1910* / Л. Н. Толстой ; под ред. М. Б. Храпченко ; сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., 1985. – 559 с.
400. Томан І. Як удосконалювати самого себе : пер. з чес. / І. Томан. – К. : Політвидав України, 1988. – 319 с.
401. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
402. Українці бояться економічного занепаду та безробіття – опитування [Електронний ресурс] : за даними Соціологічної групи «Рейтинг». – 24 березня 2011 р. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/85167.html>. – Загол. з екрану.
403. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : В 11-ти т. Т. 11: *Материалы биографические и библиографические* / К. Д. Ушинский. – М. ; Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 728 с.

404. Федорова Т. Д. Гуманизм как философское самообоснование человека: автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.01) «Онтология и теория познания» / Т. Д. Федорова. – Саратов, 2002. – 40 с.
405. Федосенко Е. В. Профессиональная самореализация личности в современном обществе: монография / [Федосенко Е. В. и др.] ; под науч. ред. Е. В. Федосенко. – СПб. : Речь, 2009. – 122 с.
406. Феномен русского старчества: примеры из духовной практики старцев: собрание текстов православных подвижников / сост. и вступ. ст. С. С. Хоружий. – М. : Изд. Совет Рус. Православ. Церкви, 2006. – 272 с.
407. Философские проблемы психорегуляции, самосовершенствования и резервных возможностей человека : материалы Всесоюзн. науч.-практ. конф. / под ред. В. Бродова. – М. : [Б. и.], 1989. – 164 с.
408. Флоровский Г. В. Восточные отцы церкви / Г. В. Флоровский. – М. : АСТ, 2003. – 636 с.
409. Фомин В. Н. Мировоззрение и совершенствование личности. Критика христиан. воззрений на нравств. Самосовершенствование / В. Н. Фомин. – К. : Знание, 1985. – 48 с.
410. Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М. : Прогресс, 1990. – 364 с.
411. Франк С. Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию / С. Л. Франк // Предмет знания. Душа человека / С. Л. Франк. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000 – С. 631–990.
412. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности : пер. с нем. / Э. Фромм ; вступ. ст. О. М. Телятниковой. — М. : АСТ–ЛТД, 1998. – 671 с.
413. Фромм Э. Бегство от свободы: человек для самого себя : пер. с нем. / Э. Фромм. – М. : Изида, 2004. – 272 с.
414. Фромм Э. Душа человека : пер. с нем. / Э. Фромм. – М.: АСТ, Транзиткнига 2004. – 574 с.
415. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм. – К. : Ника–Центр, 1998. – 400 с.
416. Фромм Э. Человек для себя : пер. с нем. / Э. Фромм – М. : АСТ, Транзиткнига, 2006. – 572 с.
417. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 38–40.

418. Хоружий С. С. Диптих безмолвия: Аскетическое учение о человеке в богословском и философском освещении / С. С. Хоружий. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1991. – 135 с.
419. Хоружий С. С. Исихазм и история / С. С. Хоружий // Человек. – 1991. – № 4. – С. 72–83 ; № 5. – С. 71–78.
420. Хоружий С. С. К феноменологии аскезы / С. С. Хоружий. – М. : Изд-во гуманит. лит., 1998. – 352 с.
421. Храмова В. Передмова / В. Храмова // Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К., 1992. – С. III–XIV.
422. Целикова О. П. Нравственная целостность личности / О. П. Целикова. – М.: Наука, 1983. – 158 с.
423. Ценко М. Б. Искусство в саморазвитии личности : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (17.00.08) «Теория и история культуры»/ М. Б. Ценко. – Х., 1995. – 21 с.
424. Ценностно–нравственные проблемы российского общества: самореализация, воспитание, средства массовой информации : сб. науч. тр. / под ред. В. Е. Семенова. – СПб. : Изд-во Санкт–Петербур. ун-та, 2008. – 320 с.
425. Цыганкова К. Сигареты исчезнут с прилавков [Электронный ресурс] / К. Цыганкова. – 10.03.2011. – Режим доступа:
<http://finance.tochka.net/12815-sigarety-ischeznut-s-prilavkov>. – Загл. с экрана.
426. Цукерман Г. А. Психология саморазвития / Г. А. Цукерман, Б. М. Мастеров. . – М. : Интерпракс, 1995. – 286 с.
427. Цыренова Л. А. Самореализация личности как предмет философского исследования : автореф. дис. ... канд. филос. наук : (09.00.11) «Социальная философия» / Л. А. Цыренова ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 21 с.
428. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини як предмет соціально–філософської рефлексії : автореф. дис... д-ра філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / О. К. Чаплигін ; Харк. нац. автомобільно-дорожній ун-т. — Х., 2001. – 31 с.
429. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації (соціально– філософський аналіз) / О. К. Чаплигін. — Х. : Основа, 1999. – 277 с.
430. Чаплигін О. К. Любов до мудрості як засіб саморозвитку людини / О. К. Чаплигін // Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. Серія : Філософія. – 2001. – Вип. 8. – С. 74–78.
431. Чаплыгин А. К. Человек, сотвори себя сам / А. К. Чаплыгин // Чернышева Е. Мера вечности / Е. Чернышева. – Х., 1996. – С. 5–13.

432. Человек: физическое и духовное самосовершенствование : материалы Межрегион. науч.-практ. конф., (28–31 окт. 2002 г.) – Ижевск : Удмурт. гос. ун-т, 2002. – 256 с.
433. Человек познает и творит себя: Беседы о книгах / авт.-сост. В.И. Мешков. – М. : Кн. палата, 1989. – 192 с.
434. Человеком года в украинском христианстве стал Михаил Жар [Электронный ресурс]. – 4 марта 2010 г. – Режим доступа:
<http://news.invictory.org/issue27850.html>. – Загл. с экрана.
435. Чепіга Я. Самовиховання вчителя / Я. Чепіга // Все для вчителя. – 2003. – № 13–14. – С. 1–9.
436. Чхеайло І. І. Самореалізація особи (соціально– філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / І. І. Чхеайло ; Харк. військ. ун-т. — Х., 2000. – 19 с.
437. Шведов М. Ш. Человек как незавершенная завершенность / М. Ш. Шведов // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 177–180.
438. Швейцер А. Благоговение перед жизнью : пер. с нем. / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 573 с.
439. Шейнов В. П. Как управлять собой / В. П. Шейнов. – 2-е изд. – Минск : Харвест, 2007. – 752 с.
440. Шепеля Л. П. Самосовершенствование личности в христианском и марксистском понимании : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Л. П. Шепеля. – М., 1979. – 19 с.
441. Шимановский Д. С. Мироззрение и нравственное самовоспитание личности / Д. С. Шимановский // Этика и эстетика : респ. межвед. сб. / под ред. И. М. Ивашкевича. – К., 1977. – Вып. 20. – С. 13–20.
442. Шимановский Д. С. Моральное самосознание личности: теоретические и методологические проблемы : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : (09.00.05) «Этика» / Д. С. Шимановский ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1989. – 49 с.
443. Шимановский Д. С. Моральное самосознание. Этико–философский аспект / Д. С. Шимановский.– К. : Вища шк., 1986. – 144 с.
444. Шкоринов В. П. К проблеме самоограничения / В. П. Шкоринов // Философские науки.– 1991. –№ 3. – С. 139–142.
445. Шкуро И. П. К проблеме генезиса нравственного самовоспитания личности / И. П. Шкуро // Мораль, общество, личность : [сб. ст.] / под ред. Б. О. Николаевича. – М., 1979. – С. 55–63.
446. Шкуро И. П. Нравственное самовоспитание личности (в условиях развитого социализма) : автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. П. Шкуро. – М., 1981. – 18 с.

447. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность : пер. с нем. / А. Шопенгауэр ; вступ. ст. и коммент. А. П. Скрипника. – М. : Республика, 1992. – 448 с.
448. Шрамко О. І. Індивідуальний досвід в контексті особистісної самореалізації : автореф. дис. ... канд. філос. наук : (09.00.03) «Соціальна філософія та філософія історії» / О. І. Шрамко ; Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1998. – 20 с.
449. Шудрик І. О. З історії української філософської думки : навч. посіб. / І. О. Шудрик. – Х. : Академія, 2000. – 120 с.
450. Шуклина Е. А. Вопросы методики социологического исследования самообразования / Е. А. Шуклина // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 109–118.
451. Шуклина Е. А. Самообразование как отрасль социологического знания / Е. А. Шуклина // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 87–94.
452. Шуклина Е. А. Технологии самообразования: социологический аспект / Е. А. Шуклина // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 140–151.
453. Щоденно у Харкові реєструють 250 безробітних [Електронний ресурс] // Телевізійний канал Р1. – 2011. – Режим доступу: <http://r1tv.com.ua/ru/news/2880.html>. – Загол. з екрану.
454. Эмих К. Н. Идеино–нравственное самовоспитание студенческой молодежи / К. Н. Эмих. – Фрунзе : Кыргызстан, 1976. – 33 с.
455. Этика и воспитание : от самооценки к самосовершенствованию : метод. пособие. – М. : ВЦХТ, 2002. – 144 с.
456. Юдин Б. Г. О человеке, его природе и его будущем/ Б. Г. Юдин // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 16–28.
457. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку / Ж. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С. 139–151.
458. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – К. : Таксон, 1997. – 237 с.
459. Ющенко И. П. Нравственное самовоспитание личности (в условиях развитого социализма) : автореф. дис. ... канд. филос. наук / И. П. Ющенко. – М., 1981. – 17 с.
460. 2010 рік став рекордно низьким за кількістю розлучень в Україні [Електронний ресурс] // Лига и закон: Официальные сообщения пресс–служб Кабинета Министров Украины и центральных органов исполнительной власти Украины. – 01.03.2011. – Режим доступу: <http://news.ligazakon.ua/news/2011/3/1/38814.htm>. – Загол. з екрану.
461. Ashman C. Self–development for early years managers / C. Ashman. – Cambridge : David Fulton Publishers, 2004. – 96 p.

462. Atlas of health in Europe WHO / EURO, 2008.– 126 p.
463. Autonomy and the Paradox of Self–Creation. Forthcoming in Personal Autonomy: New Essays, edited by J.S.Taylor. – Cambridge, 2004. – 159 p.
464. Benjamin Constant. De la Perfectibility de l'espèce humaine, first published in his *Mylanges*, in 1829. / Benjamin Constant ; ed. P. Deguise,. – Lausanne, 1967, P. 42.
465. Birchall D. Self–development for managers / D. Birchall. – London : Thomson Learning, 1996. – 209 p.
466. Boldt L. G. Zen and the art of making a living. A practical guide to creative career design / L. G. Boldt. – New York : Arkana, 1993. – LXIII, 599 p.
467. Bornstein D. The Price of a Dream: The Story of the Grameen Bank and the Idea That Is / D. Bornstein. – New York : Simon & Schuster; 1996. – 368 p.
468. Boydell T. Management self–development : concepts and practices / T. Boydell. – L. : Gower, 1979. – 254 p.
469. Boydell T. A Managers Guide to Self–Development / T. Boydell, M. Pedler, J. G. Burgoyne. – 3-rd ed. – L. ; New York : McGraw-Hill, 2001. – 265 p.
470. Bricke J. Hume's Philosophy of mind / Bricke J. – Princeton ; New York : Princeton University Press, 2002. – 176 p.
471. Bruce T. M. Self–creations: 13 impersonalities / T. M. Bruce. – L. : Joseph, 1966. – 247 p.
472. Buda B. A személyiségfejlődés és a nevelés szociálpszichológiája / B. Buda. – Budapest: Tankönyvkiadó, 1986. – 323 p.
473. Carter R. Exploring consciousness / R. Carter. – Berkeley : University of California Press , 2002. – 320 p.
474. Cassam Q. Self and World / Q. Cassam. – Oxford : Clarendon ; New York : Oxford University Press, 1997. – 208 p.
475. Childs H. Self–Education for the Police / H. Childs. – L., 1914.– 203 p.
476. Croft C. Time managers / C. Croft. – L. ; Boston : International Thomson Business Press, 1996. – 222 p.
477. Dainow M. Self–organization for businessmen / M. Dainow. – L. : Pitman, 1936. – 144 p.
478. Dainow M. Self–organization; a practical course in applied psychology for business men / M. Dainow. – L. : Pitman, [1950]. – 230 p.
479. Decker K. Self–Development and Democracy: The Basis for a Deweyan Aesthetic Politics / K. Decker. – Chicago : University of Chicago, 2002. – 357 p.

480. Eccles J. *Evolution of the Brain: Creation of the Self* / J. Eccles. – L. ; New York : Routledge, 1989. – 282 p.
481. Emerson R. *Self-Reliance: discover the first step in being yourself* / R. Emerson. – Cambridge : CreateSpace, 2001. – 76 p.
482. *Etika : marksistinės-leninės etikos pradmenys* / A. Gaidys ; red. R. Tidikis, V. Žemaitis. – Vilnius : Mintis, 1979. – 281 p.
483. Fagg M. *Self-development for managers* / M. Fagg. – L. : Thomson Learning, 1996. – 212 p.
484. Feinberg W. *On the Concept of Self-Development*. Philosophy of Education Society of Great Britain / W. Feinberg . – Illinois, 1999. – 53 p.
485. Ferner J. D. *Successful Time Management: A Self-Teaching Guide* / J. D Ferner. – 2nd ed. – New York : Wiley, 2001. – 312 p.
486. Flynn T. *Philosophy as a way of life :Foucault and Hadot [Electronic Resource]* / T. Flynn ; Emory University // Philosophy and social criticism – Atlanta, 2005. – Way of access: <http://psc.sagepub.com/content/31/5-6/609.abstract>. – Title from the screen.
487. Foss M. *The Idea of Perfection in the Western World* / M. Foss. – Princeton ; New York : Princeton University Press, 1946. – 102 p.
488. Gewirth A. *Self-fulfillment* / A. Gewirth. – Princeton ; New York : Princeton University Press, 1998.– 235 p.
489. Gigante D. *Toward a Notion of Critical Self-Creation: Slavoj Zizek and the "Vortex of Madness»* / D. Gigante // *New Literary History*. – Baltimore, 1998. – Vol. 29. – P. 153–168.
490. Gillies M. *A self-development programme* / M. Gillies. – Jerusalem, 1999. – 48 p.
491. Goddard D. *Self-realization of noble wisdom: the Lankavatara Sutra* / D. Goddard. – [Thetford, 1932]. – 152 p.
492. Godwin W. *Enquiry concerning Political Justice* / Godwin W. – Toronto, 1946. – Vol. 1. – 212 p.
493. Godwin W. *Thoughts on Man, his nature, productions and discoveries* / Godwin W. – L. : Effingnam Wilson, Royal exchange, 1831. – 476 p.
494. Hargreaves G. *Stress Management: A self-development programme* / G. Hargreaves. – L. : Marshall Ed., 1998. – 96 p.
495. Hinz M. *Self-Creation and History: Collingwood and Nietzsche on Conceptual Change* / M. Hinz. – Lanham : University Press of America, 1994. – 242 p.
496. Hobbs P. *Self-development programme* / P. Hobbs. – L. : Marshall Ed., 1999. – 95 p.
497. Holmes E. *Self-realization: the end, the arm, and the way of life* / E. Holmes . – L. : Constable & Co LTD, 1927. – 140 p.

498. Hood E.(1820–1885). Self–education: twelve chapters for young thinkers / E. Hood. – L. : General Books, 1851. – 142 p.
499. Hume David: An Enquiry Concerning the Principles of Morals (1752) / D. Hume ; in the ed. by C.W. Hendel. – New York, 1957. – 251 p.
500. Jones R. B. Jean Toomer's Life and Career / R. B Jones. – New York : Oxford University Press, 1999. – 28 p.
501. Johnson R. Our Obligation of Natural Self–Development / R. Johnson. –Kansas, 2007. – 125 p.
502. Jordan J. V. Empathy and Self Boundaries / J. V. Jordan // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 67–80.
503. Kant I. Critique of Practical Reason and other works on the theory of ethics / I. Kant ; in the trans. by T. K. Abbott, – 6th ed. – L. ; Longmans : Green, 1909. – 368 p.
504. Kaplan A. G. Female or Male Therapists for Women: New Formulations / A. G. Kaplan // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 268–282.
505. Kaplan A. G. Women's Self Development in Late Adolescence/ A. G. Kaplan, Klein R., Gleason N. // Women's growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 122–143.
506. Kegan R. The Evolving Self: Problem and Process in Human Development / Kegan R. – Harvard : Harvard University, 1983. – 406 p.
507. Kinsella, E. A. Constructions of Self: ethical overtones in surprising locations / E. A. Kinsella // Medical Humanities. – Durham, 2005. – № 31. – P. 67–71.
508. Kiros T. Self–Constriction and the Formation of Human Values: Truth, Language, and Desire / T. Kiros. – Westport, Conn. : Greenwood Press, 1998, - 205 p.
509. Leiter B. The Paradox of Fatalism and Self–Creation in Nietzsche / B. Leiter. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 379 p.
510. Locke J. Some Thoughts Concerning Education [Electronic Resource] / Locke John. - Printed for A. and J. Churchill, 1693 – 262 p. – Way of access: www.fordham.edu/.../1692locke-education/ – Title from the screen.
511. Lysaker J. The Shape of Selves to Come: Rorty and Selfcreation [Electronic Resource] / J. Lysaker ; Vanderbilt Univers // Philosophy and social criticism. – TN, USA, 1995. – Way of access: <http://psc.sagepub.com/content/22/3/39.abstract> . – Title from the screen.
512. Mata Yogananda, Guru. Self–realization through meditation / Mata Yogananda, Guru. – Los-Angeles, 1994. – 101 p.

513. Mearns H. *The creative adult: self-education in the art of living* / Mearns H. – New York : Doublday, Doran : 1940. – 1478 p.
514. Megginson D. *Self-development: a facilitator's guide* / D. Megginson. – L. New York : McGraw-Hill, 1922. – 172 p.
515. Metzinger T. *Being no one : The self-model theory of subjectivity* / T. Metzinger. – Cambridge, Mass. : MIT Press , 2003. – 699 p.
516. Mill J. S. *Autobiography* / John Stuart Mill. – 3rd ed. – L., Longmans : Green, Reader, and Dyer, 1874, – 325 p.
517. Mill J.S. *Speech on Perfectibility, Spoken in 1828, at the Debating Society* [Electronic Resource] / Mill J. S. // John Stuart Mill. *The Collected Works of John Stuart Mill.* – (Journals and Debating Speeches Part. – L., 2006. – Vol.26). – Way of access: http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=260&chapter=52536&layout=html&Itemid=27. – Title from the screen.
518. Miller J. B. *The Development of Women's Sense of Self* / J. B. Miller // *Women's growth in connection: writings from the Stone Center.* – New York, 1991. – P. 11–26.
519. Muller V. L.. *The Idea of Perfectibility* / V. L Muller. – Lanham : University Press of America, 1986 . – 221 p.
520. Nehamas A. *The Art of Living. Socratic Reflections from Plato to Foucault* / A. Nehamas. – Berkeley : University of California Press, 1998. – 283 p.
521. Oldcorn R. *Accounting for managers* / R. Oldcorn. – L. ; New York : Routledge, 1993. – 105 p.
522. Passmore J. *The Perfectibility of Man* / John Arthur Passmore. – 3rd ed. – Indianapolis, Ind. : Liberty Fund, 2000. – 530 p.
523. Pedler M. *A manager's guide to self development* / M. Pedler, J. G. Burgoyne, T. Boydell. – 3rd ed.– L. ; New York : McGraw-Hill, 1994. – 265 p.
524. Plato : *Republic* / transl. A. D. Lindsey. – L. : J. M. Dent & Son, ltd. ; New York : E.P. Dutton & co., [1935]. – 325 p.
525. Pitson A. E. *Hume's Philosophy of the Self* / A. E. Pitson. – L. ; New York : Routledge, 2002. – 196 p.
526. Randall W. L. *The Stories We Are: An Essay on Self-Creation* / William Lowell Randall. – Toronto ; Buffalo : University of Toronto Press, 1995. – 400 p.
527. Roebuck C. *A self-development programme* / C. Roebuck. – L., 1999. – 42 p.
528. Rogers J. *A self-development programme* / J. Rogers. – L., 1998. – 28 p.
529. Schrag C. *The Self after Postmodernity* / Calvin O. Schrag . – New Haven : Yale University Press, 1997. – 155 p.

530. Schweitzer A. Afrikanisches Tagebuch / A. Schweitzer. – Stuttgart, 1947. – 212 p.
531. Schweitzer A. Le probleme de l'ethique dans l'evolution de la pensee humaine / A. Schweitzer. – Paris, 1952. – 186 p.
532. Schweitzer A. Out of My Life and Thought / A. Schweitzer. – New York : Henry Holt and Co., 1931.–213 p.
533. Seeds and Seedings. The Doctrine of Perfectibility. – L., 1956. – 135 p.
534. Strenger C. Individuality, the impossible project: pyschoanalysis and self–creation / C. Strenger. – Madison, Conn. : International Universities Press, 1998. – 251 p.
535. Surrey J. L. The “Self in Relation”: A Theory of Women’s Development / J. L. Surrey // Women’s growth in connection: writings from the Stone Center. – New York, 1991. – P. 51–66.
536. The Dictionary of the History of Ideas [Electronic Resource] / ed. by Philip P. Wiener ; University of Virginia Library. – New York, 2003. – Way of access: <http://xtf.lib.virginia.edu/xtf/view?docId=DicHist/uvaBook/tei/DicHist1.xml&query=Dictionary%20of%20the%20History%20of%20Ideas>. – Title from the screen.
537. The Perfectibility of Man [Electronic Resource]. – Pasadena, 1996. – Way of access: <http://www.theosociety.org/pasadena/splendor/spl-2.htm>. – Title from the screen.
538. Thomson I. Interpretation as Self–Creation: Nietzsche on the Pre–Platonics / Thomson Iain // Ancient Philosophy. –New Mexico, 2003. – Vol. 23. – P. 195– 213.
539. Wayburn, Thomas L. On the Perfectibility of Man [Electronic Resource]/ Wayburn, Thomas L. – (Houston, Texas, 2006, 27 May). – Way of access: <http://dematerialism.net/perfect.htm>. – Title from the screen.
540. Weinberg G. Self–creation / George Weinberg.– New York : St. Martin’s Press, 1978. – 228 p.
541. Winkle K. J. Abraham Lincoln: Self–Made Man / Winkle K. J. // Journal of Abraham Lincoln Association. – Illinois, 2004. – Vol. 21, № 2. – P. 1–17.

Єрахторіна Ольга Михайлівна

**Самовдосконалення особистості
у науковій рефлексії
і реалізації біографічних проектів**

монографія

в авторській редакції

Підп. до друку: 14.03.2013 Формат 60x84/16
Папір офсет. Друк цифровий. Ум.друк.арк. 12,5
Наклад 500 прим. Замовлення № 12-02

«МОНОГРАФ»

Видавництво Іванченка І. С.

Тел.: +38-057-756-09-25, +38-050-40-243-50

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4388

ivan4enko@ukr.net

www.monograf.com.ua